

Lymbus
Művelődéstörténeti Tár
VI.

Szeged, Scriptum Rt.
1999

A borítón *Christoph Plantin*nak a
De libero arbitrio et meritis bonorum operum
assertio catholica (Antwerpen, 1575)
című kiadványán használt nyomdászjelvénye
látható

Lymbus
Művelődéstörténeti Tár VI.

Lymbus
Művelődéstörténeti Tár
VI.

Szerkeszti
MONOK ISTVÁN   PETNEKI ÁRON

ISSN 0865-0632

Lymbus
Művelődéstörténeti Tár
VI.

Szeged, Scriptum Rt.
1999

Készült
a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtártudományi Tanszékén

A mutatót összeállította
Zvara Edina

Megjelent
az OKTK „Kulturális és történelmi emlékeink
feltárása, nyilvántartása és kiadása”
programja keretében

TARTALOMJEGYZÉK

VARGA ANDRÁS: A königsbergi egyetem magyar diákjai (1548—1715)	1
BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675—1676)	35
SZABÓ CSABA: Árva Zay Anna „Nyomorúság oskolája” című ima- és énekeskönyve (1721)	75
ERDEI KLÁRA: Hungaricumok XVI–XVIII. századi észak-német magánkönyvtárakban	161
UJJ ANNAMÁRIA: Martinovics Ignác „Harmonia naturalis” című értekezés (latin–magyar szövegközlés)	175
Mutató	321

VARGA András

A königsbergi egyetem magyar diákjai (1548–1715)

A königsbergi egyetem alapítása Poroszország hercegének, I. Albrecht brandenburgi örgrófnak (1490–1568), a reformáció elkötelezett hívének nevéhez fűződik, aki a melanchthoni iskolareform szellemében már 1542. december 11-ikén megnyitott a városban egy középfokú iskolát.¹ Oktatási programját nyilvánvalóan egyetemszervezéssel kívánta megkoronázni: szerteágazó diplomáciai kapcsolatai latin nyelvben jártas, magasan képzett szakembereket kívántak, hiszen – mint Georg Sabinus, a königsbergi egyetem első rektora mondta – ez idő tájt már nemcsak az itáliaiak és a franciák, hanem az egykor barbár népek, a lengyelek és a magyarok is ékes latin nyelven folytattak diplomáciai levelezést.² De erre vall az a tény is, hogy az iskola oktatási terve megfelelt az egyetemek képzési rendjének, a retorikát és görög nyelvet tanító Melchior Isinder (1520 k.–1588) és a rektor Abraham Culvensis (1510–1545) személyében pedig jeles tudósok vezették az oktatást. Ám Isinder és a litván származású Culvensis között, mivel ez utóbbi főként honfitársait és a lengyeleket támogatta, korántsem volt meg az egyetértés, ezért a herceg Philipp Melanchthonhoz fordult, aki Georg Sabinust ajánlotta az intézet élére.

Sabinus (1508–1560), Melanchthon egykori tanítványa és veje, akit itáliai tanulmányútja során lovaggá ütöttek és a poeta laureatus címmel tüntettek ki, 1538-tól a frankfurti egyetemen a költészet és a retorika professzoraként fungált.³ Nem tartozott a reneszánsz szellemtörténet óriásai közé, de szónoki képessége, elegáns latin költészete mindenütt elismerésre talált: újra és újra

---

¹ TOEPFEN, Max: Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus. Königsberg, 1844.; HUBATSCH, Walther: Die Albertus-Universität zu Königsberg in Pr. in der deutschen Geistesgeschichte 1544–1944. In: Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten. Köln, 1964. 9–39.

² SABINUS, Georgius: De utilitate studiorum eloquentiae, oratio Georgii Sabini, habita in Gymnasio Francofordensi, anno 1538. In: Corpus Reformatorum. Vol. XI. Ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER. Halis Saxonum, 1843. col. 368.: „*Etenim non modo Itali et Galli, sed etiam Poloni et Pannonae, explosa veteri barbarie, nunc cum scribunt ad exteros, elegans, nitidum, ac vere Latinum orationis genus adhibent.*”

³ EYSENBLATTER, H.: Georg Sabinus, der erste Rector der Albertus-Universität. In: Sitzungsberichte der Alterthumsgesellschaft Prussia in Königsberg in Pr. H. 19. 1895. 81–98.; Allgemeine Deutsche Biographie. Hrsg. durch die historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Bd. 1–55. Leipzig, 1875–1910. (a továbbiakban: ADB) Bd. 6. 335–336.

kiadott verseit Ovidius elégiáihoz mérték. Talán a hiúság és a becsvágy készítette arra, hogy pályáját megszakítva egy középfokú porosz iskola vezetését átvegye: az a remény, hogy a majdani egyetem első rektoraként örökre beírja nevét az intézet annalesébe.

Erre hamarosan sor került. A königsbergi egyetem alapítását 1544 első felében nyomtatásban proklamálták, majd ez év augusztus 17-ikén Albrecht herceg ünnepélyes külsőségek között felavatta az új főiskolát.⁴ A középfokú iskola úgynevezett paedagogicumná vált, amelyben a diákok felkészültek a magasabb ismeretek befogadására.

A frissen alapított Academia Regiomontana vagy Albertina – ahogy a kortársak joggal nevezték – az első tanév több mint 300 hallgatójával meglepően nagy látogatottságnak örvendett. A rostocki egyetem 1419-ben 160, a greifswaldi 1457-ben 173 beiratkozott diákkal indult. Königsbergbe csak 184 új hallgató érkezett, de számukat Sabinus ügyesen szaporította azzal, hogy a középiskola 130 diákját sajátkezűleg immatrikulálta.⁵ A későbbiekben évente 20–40, a század vége felé 50–60 tanulni vágyó fiatal íratta be nevét az egyetem anyakönyvébe. A legtöbben helybeliek voltak, mások Brandenburgból, Pomerániából és Sziléziából érkeztek. A livónok, litvánok és lengyelek is szép számmal képviseltették magukat – ez utóbbiakat a herceg különösképpen támogatta –, s feltűnő a magyarok és az erdélyi szászok jelenléte is.

Az egyetem rector perpetuus-a Sabinus volt. A költészet professzoraként tevékenykedett, s bár az akadémia szervezésében nagy szerepet játszott, mint poeta levissimus a teológustársak körében számos ellenségre tett szert. A professzorok csaknem valamennyien Melanchthon iskolájából kerültek ki. A három felső fakultáson eleinte csak egy-egy tanár működött: a jogtudós Christoph Jonas (1510–1582), az orvos Johann Brettschneider (Placotomus; 1514–1577) és a teológus Stanislaus Rapagellan (?–1545). Ez utóbbi 1544-ben promoveált Luther egyetemén, Melanchthonhoz és Johann Bugenhagenhez szoros barátság fűzte, lengyel és litván nyelvismerete pedig különösen alkalmassá tette az általa ellátott feladatokra. 1545-ben bekövetkezett halála után helyét Friedrich Staphylus (?–1564) foglalta el. Osnabrückben született, Wittenbergben folytatott tanulmányokat és Melanchthon ajánlólevelével ér-

---

⁴ Az alapítási okiratot lásd: Scripta quaedam publice proposita in academia Regijmontis. In Academia Regiimontis, Joannes Weinreich, 1547. 22. München, Bayerische Staatsbibliothek H. lit. P. 344 f.

⁵ STELLE, Götz von: Geschichte der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen. Königsberg, 1944. 19.

kezett Albrecht udvarába.⁶ A görög professzúrát, mint láttuk, Melchior Isinder vitte, az ékesszólás mestere pedig Johann Hoppe (1510–1565) volt. Az első időszak tanárai között találjuk Johann Eichhornt (Sciurus; ?–1564), aki matematikát, héber nyelvet és 1544-ben teológiát adott elő, a szász Wolfgang von Köteritz (Codricius; ?–1562 után) jogtanárt és az orvos Johann Pontanust (?–1572), aki később a jenai egyetemre távozott.

A tananyag részben középkori, részben melanchthoni alapokra épült.⁷ A teológus hallgatók délelőtt az Új-, délután az Ótestamentumot olvasták, s a különböző teológiai diszciplinákat – mint a dogmatikát vagy az egyháztörténetet – ebben a keretben tárgyalták. A jogi karon az *Institutiones* és a *Pandecták* vették elő, az orvosi fakultáson Galenost értelmezték és Hippocrates állt az előadások középpontjában. Az ékesszólás professzora Melanchthon, Cicero és Quintilianus retorikáját, illetve Erasmus *De duplici copia* című munkáját magyarázta, a görög nyelvet pedig Homeros, Hesiodos, Euripides, Sophocles, Theocritos és Demosthenes műveivel gyakorolták. A poétikai studiumok középpontjában Ovidius állt, s itt a legkedveltebb tankönyv Sabinusnak a *Metamorphoseshez* írt kommentárja volt. A matematikusok – Johannes De Sacrobusto és Plinius szó-kásos részei alapján – főként az aritmetikát művelték. A filozófia és a dialektika kezdetben nem alkotott önálló diszciplinát.

Az Academia Regiomontana eleinte egyetemi privilégium nélkül működött, így de jure akadémiai fokozatot sem adhatott. A herceg ez irányú kérését – bár Sabinus humanista barátját, Pietro Bembo kardinálist is felkérte a közvetítésre – mind a pápa, mind a császár elutasította. Albrecht végül 1560-ban, 16 évvel a főiskola alapítása után legfőbb támogatójához, a lengyel királyhoz fordult, aki az Albertina privilégiumát a krakkói egyetemével azonos jogkörrel megadta.⁸ Az intézetet azonban ez idő tájt dühödt teológiai harcok sodorták válságba. A vallási csatározásokat a schmalkaldeni háború és az augsburgi interim (1548) idején Poroszországba menekült exulánsok jelenléte váltotta ki. Luther rokonairól például maga a herceg gondoskodott, fiát, Hansot saját költségét taníttatta az egyetemen. A legismertebb königsbergi menekült Andreas Osiander (1498–1552), a jeles reformátor teológus volt. Ö

⁶ MÜLLER, Konrad: Friedrich Staphylus, ein Konvertit des 16. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte. N. F. 36. Ulm, 1957. 24–45.

⁷ PAULSEN, Friedrich: Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten. Bd. 1–2. Leipzig, 1896–1897. Bd. I. 243–244.

⁸ Gründung und Privilegia der Universität Königsberg. In: SCHÜTZ, Kaspar: Historia rerum Prussicarum, warhafftige und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen jhrer gelegenheit Namen und Theilungen. (Eissleben, durch Bartholomeum Hoernigk), 1599. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, GM 4o822. 505–517.

az interimet követően Nürnbergből előbb Breslauba, majd innen Königsbergbe ment, ahol Albrecht egyetemi katedrát biztosított számára. Jelenléte és tanítása megosztotta a lényegében epigon teológus kart, s az elkeseredett hitvitáknak Osiander 1552-ben bekövetkezett halála sem vetett véget.⁹

Valószínűleg ezzel függött össze, hogy a herceg 1556-ban új finánciális alapokra helyezte az egyetemet, s 1557-ben, az osianderisták győzelmével végződő csatározások után Andreas Aurifaber orvosprofesszor (1514–1559) új statutumokat dolgozott ki.¹⁰ Ekkor már számos tanszék üresen állt, s midőn 1557-ben Sabinus is távozott, az első professzori korból már senki sem tanított. Helyét egyébként Friedrich Staphylus (?–1564) foglalta el, aki a rektori feladatok mellett – mint professor theologiae primarius – teológiai előadásokat is tartott.

Az intézetet – Albrecht megbízásából – Georg Friedrich örgróf, a Königsbergi dóm lelkésze igyekezett talpra állítani. A meghívott oktatók többnyire más tájakról érkeztek: a görög tanár Laurentius Pantaenus (?–1589) Rügenwaldeből, a poétika professzora, Andreas Iris (1540–1600) Hildesheimből, Martin Winter (1533–1595) Torgauból, Joachim Zimtarsch (Címdarsus; 1553–1618) pedig Greifswaldból. Az antwerpeni származású Johann von Geldern (1567–1620) Helmstedtben és Wittenbergben folytatott tanulmányok után 1594-től volt a herceg könyvtárosa és a logika profeszszora, a teológiai diszciplinákat a tudós humanista és poeta laureatus Sebastian Artomedes (1544–1602), majd a braunschweigi Andreas Pouchenius (1552–1613) és a sziléziai Paul Weiss (1543–1612) oktatta.

A konfesszionális szigorúság enyhülésével az egyetem gyarapodni látszott, s mivel a harmincéves háború viharai Poroszországot elkerülték, az Albertinát népes diáksereg kereste fel. Az 1619-től 1649-ig terjedő időszakban szemeszterenként 150–170, összesen 7300 hallgató íratta be nevét az akadémia anyakönyvébe. Csak egyharmaduk volt poroszországi – ebből 861 diák Königsbergből, 545 az úgynevezett lengyel Poroszországból érkezett –, de így is több helybeli tanult itt, mint a korábbi évtizedekben, mert a német föld népszerű egyetemeit a háború miatt nem látogathatták. A greifswaldi egyetem hanyatlása miatt a pomerániak különösen nagy számban képviseltették magukat. Szászországból 548, Sziléziából 405, Brandenburgból 348, Lengyelországból és Litvániából 111 hallgató érkezett. A felső-magyarországi és erdélyi szász diákok jelenléte csak az 1630-as évektől volt számottevő.¹¹

---

⁹ STELLE i. m. 35–48.

¹⁰ STELLE im. m. 49.

¹¹ LEHMANN, Johannes: Die örtliche und soziale Herkunft der Königsberger Studenten 1544–1649. Phil. Diss. Leipzig, 1929.

Az Albertina hallgatói a 17. század első felében az úgynevezett collegium nationale intézményébe szerveződtek. A porosz natio a helybelieken kívül a lengyeleket, litvánokat és livóniaiakat, a pomerániai kollégium a mecklenburgiai és holsteini diákokat fogadta. A westfaliaiak az alsószászokkal, a felnémetek a sziléziaiakkal, osztrákokkal, magyarokkal és erdélyiekkel alkottak közösséget. A natiók 1664-ben úgynevezett societásokká alakultak át, de összetételük és feladatuk – a nevelés irányítása a seniorok felügyeletével – nagyjából változatlan maradt.

A teológiai és filozófiai csatározások ekkoriban is meghatározták az egyetem életét. Az előbbieket a szinkretizmus, az utóbbiak az arisztotelianus irányzat körül bontakoztak ki. Königsbergben, mint a német főiskolákon általában, a filozófiai oktatás Aristoteles tanaira épült; ezt az irányt képviselte Melchior Zeidler (1630–1686), Laurentius Weger (1653–1715) és Andreas Hedio (1640–1703). Weger 1682-ben adott ki egy nagyobb lélegzetű munkát ebből a tárgyból, Hedio főműve, az *Organon Aristoteleum* pedig 1686-ban jelent meg. Arisztotelianus volt az orvos Georg Lothus (1579–1635) is, aki Wittenbergben és Bázelen, majd Johann Sigismund választófejedelem költéségén Itáliában folytatott tanulmányokat. Nevét a *Relation von dem abgeschluckten und wieder ausgeschnitten Messer* címmel 1635-ben kiadott, s egy parasztleány gyomrából eltávolított olló operációját taglaló értekezés tette ismertté. A nevezetesebb königsbergi orvostanárok közé tartozott még Ludwig Kepler (1607–1663), az asztronómus fia, s a század végén történetíróként is fellépő Philipp Jakob Hartmann (1648–1707).

A jogtudományban ugyancsak Aristoteles államelmélete volt irányadó. Elsőként Andreas Hollander (1602–1667) lépett fel ellene, akinek *Spiegel guter und böser Regenten* című műve csak halála után 15 évvel jelenhetett meg. Az arisztotelianizmust egyébként éppen a Németalfölddel való kulturális kapcsolatok kiépülése rengette meg. Ez idő tájt egyre több poroszországi diák látogatta a holland egyetemeket, akik hazatérve később königsbergi professzorokká lettek. A jeles németalföldi tudós, Hugo Grotius tanai csak halála után másfél évtizeddel váltak ismertté Königsbergben, amikor Christoph Sand (1611–1686) – tanítványai kérésére – Grotius főművét, a *De jure belli et pacis*-t elővette.¹² Descartes filozófiája, akárcsak Altdorfban, itt sem talált követőre, s csak a pietizmus szellője frissítette némileg a königsbergi egyetem fojtó levegőjét.

---

¹² ADB Bd. 30. 337–338.

A Poroszország és Magyarország közötti kereskedelmi és művelődési kapcsolatok már az egyetemalapítás előtti évtizedekből dokumentálhatók.¹³ A késmárki kereskedő, Hans Nimptsch (1476–1556) 1500 körül telepedett le Danzigban, s mint a kor számos tekintélyes kereskedője, politikai feladatokat vállalt. 1525-ben a város secretariusaként, majd 1531-től Albrecht herceg kamarai tanácsosaként fungált. Danzig városkönyve rajta kívül tucatnyi – főként a Szepességből elszármazott – magyar kereskedőt említ. A königsbergi polgárkönyvek csak 1746-tól maradtak fenn, de bizonyára nem az az Andreas Luders volt az egyetlen erdélyi, aki 1638-ban itt telepedett le. A porosz polgárok magyarországi jelenlétére utal viszont a danzigi Matthias, Schwichtenberg (nacione prutenus) eperjesi tartózkodására vonatkozó adat.

A két ország közötti művelődési kapcsolatok az Albertina megalapítása után élénkültek meg. A pozsonyi születésű Christoph Preiss von Springenburg a goldbergi iskola tanáráként működött. Egy ideig II. Joachim brandenburgi választófejedelem szolgálatában állt és számos diplomáciai megbízást teljesített. Három fia a königsbergi egyetem első magyar hallgatói között szerepel. Az Iglau-beli prédikátor, Johann Mylius hasonló nevű fia Magyarországon, majd Wittenbergben folytatott tanulmányok után 1589-től a löcsei, három évvel később a késmárki iskola rektori feladatát látta el. Ugyanakkor porosz földön tanított a 17. században az eperjesi Johann Sartorius, a kassai Johann Ehrenreich Scheibenpoden és a körmöcbányai Johann Jakob Schmalvogel.

Az első magyar 1548-ban íratta be nevét az Academia Regiomontana anyakönyvébe,¹⁴ de diákjaink nagyobb számban csak az 1630-as évektől keresték fel az egyetemet. Az 1720-ig Königsbergben tanuló magyaroknak és erdélyi szászoknak több mint a fele a harmincéves háború utolsó két évtizedében látogatott ide. Tömeges jelenlétüket a német egyetemi városokat is pusztító háború, a poroszokkal való nyelvi és konfesszionális közösség és a magyarországi ellenreformációs törekvések felerősödése magyarázza.

---

¹³ GAUSE, Fritz: Wanderungsbewegungen und kulturelle Beziehungen zwischen Preussen und Ungarn. In: Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg. 10. Würzburg, 1960. 274–288.

¹⁴ ERLER, Georg: Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. Bd. I. Die Immatrikulationen von 1544–1656. Leipzig, 1910.; Bd. II. Die Immatrikulationen von 1657–1829. Leipzig, 1911–1912.; Bd. III. Personenregister- und Heimetsverzeichnis. Leipzig, 1917. – KOMOROWSKI, Manfred: Promotionen an der Universität Königsberg 1548–1799. Bibliographie der pro-gradu-Dissertationen in den oberen Fakultäten und Verzeichnis der Masterpromotionen in der philosophischen Fakultät. München–London–New York–Paris, 1988.

	1548,			Valentinus Spaner, Sepusius
	1559,	IV,	27	Casparus Miscolcj, Vngarus Nobilis exul. gr 10
		IX,	19	Stanislaus Fabritius, Sepusiensis, pauper, nihil dedit
	1562,	I,	31	Egidius Bentzius, Lischoviensis Vngarus, pauper
(5)	1567,	IX,	10	Michael Fabricius, Belensis, pauper, nihil numeravit
	1571,	XI,	22	Nicolaus Calacinas Pannonius Slauus
	1575,	VIII,	9	Johannes Frölich, natione Vngarus, patria ...
		Winter		Dauid Frolich, Belensis Vngarus gr 10
	1579,	VII,	8	Gregorius Plegerius, Transylvanus, promisit se daturum, sed nihil dedit
(10)		IX,	26	Ornatissimus Vir M. Christophorus Pannonius Preyss a Springenburg, cum ad oratoriam professionem vocaretur, professus est suum nomen cum tribus filijs et filiorum paedagogio, cui honoris ergo praetium inscriptionis est remissum Joannes Theodorus Preyss, Pannonius Mattheus Preyss, Pannonius (1594, IV, 20, repetiit ius scholasticum) Wenceslaus Preyss, Pannonius <i>Filii M. Christophori Preyss Pannonij – Non jurarunt, sed stipulata manu fidem et obedientiam promiserunt</i>
	1583,	V,	17	Valentinus Preyss, Pannonius, ornatissimi viri M. Christophori Preyss, Pannonij, professoris publici, filius. – Patris nomine remissa est ipsi pecuniã inscriptionis
(15)	1585,	V,	13	Johannes Czelscheius, Cepusius, Musicus, ex commendatione M. Christophori Pannonij gratis receptus
	1586,	V,	18	Valentinus Weber ex Thebis Saxonice ad intercessionem M. Christophori Pannonij gratis inscriptus, et quia pauper dedit nihil
		XII,	27	Andreas Ritter, Sepusianus, iuravit et numeravit
	1597,	I,	14	Samuel Hortensius, Sepusius Vngarus, iur. gr 10

	1598,	VII,	19	Petrus Brewer Pannonius Cassouiensis, iur., propter paupertatem dt. nihil
(20)				Stephanus Atzmannus, Pannonius Topsiliensis, iur. gr 9
		X,	7	David Praetorius, Sepusius Ungarus, cui ad tempus remissum est inscriptionis pretium, dt. nihil
	1599,	IX,	1	Georgius Gilbertus Biberburgensis Ungarus (relegatur in perpetuum) β 30
	1600,	IV,	9	Christophorus Fabricius Pannonius iuravit mk 2 gr 6
	1607,	IX,	30	David Placotomus, Rosnaniensis Ungarus
(25)		X,	17	Zacharias Mollerus, Schemnicensis Ungarus
	1608,	III,	4	Georgius Gandavius, Schemnicensis Pannonius
	1613,	IV,	3	Joannes Glischius, Leutschoviensis Pannonius β 10
				Adamus Klein, Salucensis Pannonius β 10
				Lambertus Grosselius, Pannonius β 10
(30)	1615,	X,	15	Georgius Mauritius, Bistricensis Transylvanus, iur.
				Georgius Fabricius, Coronensis Transylvanus, iur.
	1621,	II,	18	Martinus Schnellius, Coronensis Transylvanus, iur. gr 16
		V,	1	Johannes Langius, Cremnicensis Pannoniusiu- ratus pauper (1623, II, 6 repetiit ius scholasti- cum)
		VI,	7	Paulus Graffius, Meburgensis Transsylvanus, iur. gr 17
(35)		VIII,	6	Johannes Hosman, Rossevalensis Transsylva- nus, iuratus gr 12
	1622,	II,	14	Andreas Ztutschius, Coronensis Transsylvanus, iuratus mk 1 gr 14
				Martinus Rodt, Rosenensis Transilvanus, iura- tus gr 10 ½
		III,	26	Michael Welmannus, Mediensis Saxo-Transyl- vanus, iur. mk 1 den 9

	1624,	III,	26	Michael Mediensis Saxo-Transylvanus, iur. den 9*
(40)	1625,	XI,	5	Albertus Rhormanni, Bistriciens Transsylvania pauper inopsque
	1631,	VII		Zacharias Stübner, Posoniensis Hungarus mk 2 gr 5
	1632,	X,	16	Andreas Kornerus, Bistricio-Transylvanus, iur. ob egestatem intercedente Domino D. Bottsacco, Rectore Dantiscano, dt. nihil (1635, XII ^h 11, inscriptus huic albo Rectoratus D. Misilantae tempore, repetit ius suum scholasticum)
		XI,	8	Daniel Remenius, Teuto-Lipsia-Hungarus, iur. Mk 8 gr 5
				Nicolaus Jacobides, Uylschensis Hungarus, iur. Mk 8 gr 5
(45)	1633,	I,	27	Matthias Pistorius, Montanus Schemnicensis Ungarus mk 2 gr 5
				Georgius Klein, Cibinio-Transsylvania, iur. mk 4 gr 10
				Andreas Oltardus, Cibinio-Transsylvania, iur.
		IV,	12	Fridericus Bobst, Nobilis Leuco-Hungarus mk 8 gr 5
		VI,	7	Michael Schobelius, Rosonensis Transylvanus, iur. Mk 3
(50)				Bartolomaeus Bognerus, Coronensis Transylvania, iur. mk 3
		VI,	27	Matthias Miles, Mediensis Transylvanus Saxo, iur. mk 4 gr 10
		IX,	24	Martinus Steilerus, Cibinio-Transylvania, iur. mk 4 gr 10
		X,	1	Johannes Femgerus, Mercuriensis Transylvania, iur. mk 2 gr 10
				Michael Ravl, Omlaschensis Cibinio-Transylvania, iur. mk 2 gr 5
(55)	1634,	VII,	22	Michael Enjedinus, Corona-Transylvania, iur. mk 4 gr 10

* A csillaggal jelölt nevek nem szerepelnek SZABÓ Miklós–TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. /Fontes Rerum Scholasticarum IV./ című kötetében.

- 29 Johannes Gotzmeister, Nobilis Transylvanus,
iur. mk 4 gr 10
- X, 3 Samuel Cramerus, Leutschovia-Hungarus, iur.
mk 2 gr 5
- 30 Georgius Knapitius, Brisnensis Ungarus
Stephanus Moticzkiades, Uyheliensis Ungarus
*iurarunt et pro pro inscriptione conjunctim nu-
merarunt mk 4 gr 10*
- (60) 1635, III, 31 Martinus Sillius, Transsylvanus ex oppido
Nagy Schinckinum, iur. mk 4 gr 10
- VIII, 18 Michael Gundesch, Hiltano Transylvanus mk 2
gr 5
- IX, 27 Samuel Graffius, Mediensis Transilvanus mk 2
gr 5
Simon Hartmann, Mediensis Transilvanus mk 2
gr 5
- (65) 1636, V, 3 Johannes Leonis, Cibinio Transsylvanus
Georgius Hein, Schorostensis Transylvanus mk
3 gr 15
- V, 9 Petrus Spilheuderus, Apold. Transylvanus mk 4
gr 10
Paulus Werner, Purimontanus Transylvanus mk
4 gr 10
- 23 Richardus Guntherus, Bartpensis Ungarus mk 4
gr 10
- 27 Samuel Durneus, Cibiniensis Ungarus mk 4 gr
10
- (70) 31 Daniel Arelt, Georgiomontanus Crepedar Un-
garus mk 2 gr 5
- VI, 21 Matthias Gosnovicz, Cibinio-Ungarus mk 4
gr 10
Georgius Melchioris de Zuanna, Edenburgo-
Ungarus mk 2 gr 5
Martinus Samselius, Iglaviensis Pannonius mk
2 gr 5
- XII, 29 Stephanus Luschius, Clauseburgo-Transsyl-
vanus, iur. mk 2 gr 5
- (75) 1637, III, 14 Jacobus Hildebrandt, Corona-Montanus, iur.

- IV, 3 Casparus Crumerus, Ungarus, iur. mk 2 gr 5
 22 Adamus Albinus, Scepusio-Ungarus, iur. mk 2 gr 5
- V, 29 Michael Tschoesy, Novizolensis Ungarus, iur. mk 4 gr 10
- (80) VI, 5 Stephanus Tamatisci, Menhardo-Ungarus, iur. mk 3 gr 7 1/2
 23 Matthias Rackscanus, Turoceno Ungarus, iur. mk 2 gr 5 (magister philosophiae: 1640, IV, 12; vö. Komorowski 69. p.)
- IX, 14 Johannes Polani, Bersevicensis Pannonius, iur. mk 4 gr 10 (magister philosophiae: 1640, IV, 12; vö. Komorowski 69. p.)
 15 Paulus Tartziaritis, Vetero-Zoliensis Pannonius, iur. mk 4 gr 10
 28 Johannes Seuffnerus, Bistricensis Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
- X, 19 Christianus Heilmannus, Bistricensis Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
- (85) 1638, IV, 3 Johannes Duraeus, Hungarus, iur. mk 2 gr 5
 14 Daniel Dendorffius, Birtalensis Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
 V, 21 Sigfridus Episcovius, Sepusio-Hungarus, iur., pauper
 VI, 19 Esaias Hertel, Scepusio-Hungarus, iur. mk 4 gr 10
 29 Bernhardus Tyrander, Cibiniensis Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
- (90) VII, 15 Georgius Tutius, Schenckensis Transylvanus, iur. mk 2 gr 10
 Georgius Maius, Musnensis Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
 20 Johannes Casparus Liechtenberger, Novosoliensis Hungarus, iur. mk 2 gr 5
- IX, 24 Martinus Langius, Saxo mk 4 gr 10
 Johannes Pleckerus, Coronensis mk 4 gr 10
 (95) Johannes Matthaëus, Sitopaeus mk 4 gr 10
 Lucas Seiler, Coronensis mk 4 gr 10
Transylvani

		28	Benedictus Schemtei, Cassoviensis Hungarus, iur. mk 2 gr 5
	XI,	24	Raphael Stimmelius, Novisoliensis Hungarus, iur. mk 2 gr 5
	XII,	3	Paulus Hertelius, Cibinensis Ungarus, per ritum depositionis Sacriiis Academicis initiatus, iur. mk 2 gr 5
(100) 1639,	V,	13	Johannes Sartorius, Eperiensis Ungarus mk 4 gr 10
		31	Johannes Puschmannus Libettensis Ungarus, iur. [öt külföldi társával] dederunt coniunctim mk 14
	VII,	7	Petrus Speckelius, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
	IX,	30	Simon Herbertus, Mediensis Transylvanus, iur. mk 2 gr 10
	XI,	3	Johannes Georgius Reich, Schemnicensis, iur. mk 4 gr 10
(105)		10	Tobias Aichinger, Poseniensis Pannonius, iur. mk 4 gr 10
		19	Paulus Kys Adamus Kys (magister philosophiae: 1646, IV, 25; vö. Komorowski 71. p.) <i>Sarvarienses Pannonii iurarunt mk 4 gr 10</i>
1640,	I,	30	Leonhardus Glatz, Bartpha-Ungarus, iur. mk 4 gr 10
	V,	24	Michael Wenger, Schemnicensis Ungarus mk 4 gr 10
(110)			Jacobus Jacobaei, Neozoliensis Ungarus mk 4 gr 10 <i>ritu depositionis Initiati iurarunt</i>
	VII,	5	Samuel Heilmannus, Bistricensis Transylvanus mk 4 gr 10 Paulus Lochmannus, Turoceno-Ungarus mk 4 gr 10 Elias Grosmannus, Turoceno-Ungarus mk 4 gr 10 Samuel Czernak, Bobotensis-Ungarus mk 4 gr 10

- (115) Michael Junck, Prosdorffensis Transylvanus
mk 3 gr 15
Matthias Rhenerus, Bistricensis Transylvanus
mk 4 gr 10
ritu depositionis iurarunt
- 25 Michael Noscovius, Waralio-Hungarus, iur. mk
2 gr 5
- VIII, 25 Matthias Gerling, Saxo Transylvanus mk 4 gr 10
Stephanus Nagy, Keoszeghino-Hungarus mk 4
gr 10
- (120) IX, 4 Elias Laritius Cremnicensis mk 2 gr 5
Johannes Stimmelius, Vallensis
Salomon Grunwald, Bartphensis mk 2 gr 5
Ungari, depositionis initiati iur.
- 27 Georgius Udalricus Keyser, Schemnicensis
Hungarus, iur., qui nomen suum 23. Junij iam
professus est
- X, 2 Georgius Wolffgangus, Eperieschino-Ungarus,
iur. mk 4 gr 10
- (125) XI, 5 Georgius Wyschniowsky, Bartpha-Pannonius,
iur. mk 2 gr 5
Elias Lanii, Thuroceno-Ungarus, iur. mk 4 gr
10
- 1641, IV, 22 Johannes Jacobus Schmalvogel, Cremensis Un-
garus mk 4 gr 10
Johannes Christophorus Höstlinger, Nobilis
Ungarus mk 4 gr 10
Paulus Turrus, Transylvanus
- (130) V, 23 Johannes Reisinger, Bilicensis Hungarus mk 2
gr 5
- VI, 3 Samuel Roth a Rotenfels, Cremnicensis Vngar-
us mk 4 gr 10
- VII, 7 Johannes Veresegyhazi, Vngarus Transylvanus
mk 2 gr 5
- 24 Georgius Kurtzez, Transylvanus mk 2 gr 5
Johannes Schullerus, Transylvanus
- (135) IX, 7 Johannes Neckelius, Cremnicio-Vngarus mk 2
gr 5

- 15 Johannes Pfisterus, Semproniensis Hungarus
mk 1 gr 2 1/2
Fridericus Monavius, Praeclarissimi Medici
[Jacobi] filius, quondam Coronae et Bistricae
in Dacia Physicus ordinarius et Professor extra-
ordinarie. Hic Professionem facturus gratis in-
scriptus
- X, 16 Tobias Khün, Ungarus, iur. mk 2 gr 5
XI, 20 Georgius Meburger, Coronensis Transylvanus,
iur. mk 2 gr 5
- (140) 1642, IV, 19 Paulus Horlerus, Leuco-Ungarus mk 2 gr 5
V, 5 Martinus Pfeiffer, Bartphensis Ungarus, iur. mk 4 gr
10
- 14 Elias Greschner, Teuto-Pronensis Hungarus,
iur. mk 2 gr 5
Leonhardus Göbelius, Sebesinus Transylvanus,
iur. mk 2 gr 5
Stephanus Herrmannus, Corona-Transylvanus,
iur. mk 2 gr 5
- (145) VI, 10 Leonhardus Georgij, Cibiniensis Transylvanus,
iur. mk 2 gr 5
18 Michael Graffius, Daliensis Saxo Transylvanus,
iur. mk 2 gr 5
- VII, 1 Johannes Rotarides, Liptoviensis Hungarus, iur.
mk 2 gr 5
8 Johannes Conradus Lorberer v. Lorbersberg,
Nobilis Hungarus, Cremnicensis, iur. mk 4 gr
10
- 17 Lazarus Aquilinus, Cibinio-Transylvanus, iur.
mk 4 gr 10
- (150) 21 Johannes Pienstengelius, Semproniensis Hun-
garus, iur. mk 2 gr 5
Johannes Jacobus Poch, Semproniensis Hunga-
rus, iur. mk 2 gr 5
Christophorus Sabitschius, Semproniensis Hun-
garus, iur. mk 2 gr 5
- IX, 25 David Kilgerus, Psoniensis Hungarus, iur. mk
4 gr 10

	XI,	24	Johannes Melchior de Zoana, Oedenburgensis Pannonius, iur. mk 2 gr 5
(155) 1643,	I,	30	Wolfgangus Artnerus, Ungarus, iur. mk 2 gr 5
	IV,	17	Michael Meist, Semproniensis Hungarus, iur. mk 4 gr 10
		21	Johannes Simonius, Cibenio-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
	V,	7	Johannes Weich, Hungarus, iur. mk 4 gr 10
			Mathias Sturzer, Posoniensis Hungarus, iur. mk 2 gr 5
(160)		8	Zacharias Weinberger, Semproniensis, Nobilis Hungarus, iur. mk 4 gr 10
		20	Franciscus Mollerus, Saxo Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
	VII,	4	Johannes Serpillius, Keismarcensis Hungarus, iur. mk 2 gr 5
		11	Thomas Kayserus, Cibinio-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
(165)			Johannes Orhendius, Cibinio-Transylvanus mk 4 gr 10
			Simon Entzianus, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
			Martinus Lassel, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
			Georgius Gregorius, Corona Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
		21	Michael Klein, Michaele-Villanus Hungarus, iur. mk 2 gr 5
	IX,	25	Johannes Lösch, Musonitasis Saxo Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
(170)			Jacobus Szelleczky, Posoniensis Pannonius, iur. mk 4 gr 10
	X,	13	Andreas Chorvath, Netersilensis Ungarus, iur. mk 2 gr 5
1644,	V,	11	Simon Welcker, Coronensis Transylvanus ... Johannes Scheipnerus, Schesburgensis Transylvanus... <i>pro hisce 6 studiosis iuratis numerati 10 fl poln.</i>

	VI,	9	Thomas Dreipfennig, Belensis Ungarus, iur. mk 2 gr 5
(175)			Jacobus Abschein, Topschensis Ungarus, iur. mk 2 gr 5
	VIII,	3	Timotheus Würsinger, Carponensis Hungarus, iur. mk 2 gr 5
		15	Matthias Victor, Cibiniensis Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
	IX,	21	Johannes Hendelius, Bistricensis Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
	XII,	15	Martinus Wagner, Bartphensis Ungarus, iur. mk 4 gr 10
(180) 1645,	III,	25	Johannes Ollard, Cybinio-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
			Marcus Deidricus, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
			Martinus Herming, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10*
	IV,	10	Johannes Alterus, Semproniensis Ungarus, iur. ob intercessionem Dni M. Reimeri [sc. dt. nihil]
	V,	15	Johannes Corvinus, Belensis Vngarus mk 1 gr 1/2
(185)			Sommer Tobias Masius Bela-Pannonius mk 1 gr 10
			Johannes Regius, Cibiniensis Vngarus mk 1 gr 10*
			Martinus Madarassz, Vngarus mk 1 gr 10
			Georgius Curiani, Vngarus
	IX		Georgius Drauth, Corona-Transylvanus mk 2 gr 5
(190)			Johannes Gehn, Transylvanus mk 2 gr 5
	X,	12	Nicolaus Parschitzius, Hungarus, iur., ritu depositionis initiatus mk 2 gr 5
	XI,	7	Johannes Sinapius, Ungarus, depos., iur. mk 2 gr 5
1646,	III,	1	Michael Gildnerus, Kisselkino-Transylvanus, iur. mk 2 gr 5*

- (195) VI, 5 Samuel Seiverthus, Schesao- mk 4 gr 6
 Georgius Philippi, Darocensis mk 3 gr 3
 David Böhm, Coronensis mk 4 gr 10
 Georgius Fabinus, Thobia- mk 4 gr 6
 Georgius Greislerus, Rosonensis mk 4 gr 10
Transylvani
- (200) VI, 26 Georgius Clognerus, Cibinio-Transylvanus mk 4 gr 1
 Albertus Hutterus, Cibinio-Transylvanus mk 4 gr 1
- IX, 1 Nicolaus Nigrinus, Solnensis Vngarus mk 2 gr 5
 Georgius Raduchius, Lyptovia-Vngarus mk 2 gr 5
 Johannes Planckhenauerus, Posoniensis Vngarus gr 25
- (205) X, 16 Stephanus Kalay, Bochniacensis Transylvanus, iur.
 30 Michael Klosius, Coronensis Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
- 1647, I, 18 Johannes Institoris, Hungarus mk 2 gr 5
 Georgius Briner, Semproniensis Hungarus mk 2 gr 5
iur. et depositi sunt
- (210) II, 19 Simon Capito, Corona-Transsylvanus, iur. mk 4 gr 10
 Johannes Raus, Corona-Transsylvanus, iur. mk 4 gr 10
 23 Johannes Reichert, Eperiensis Ungarus, iur. mk 2 gr 5
- III, 14 Maximilianus a Sternfeld, Nobilis Hungarus, minorennis non iur., verum dextram obedientiae dedit mk 4 gr 10
- VI, 8 Paulus Gravius Midersino-Transylvanus mk 4 gr 10
 Johannes Volckenius, Kysdino-Transylvanus mk 4 gr 10
 Johannes Orth, Bachom Transsylvanus mk 4 gr 10

- (215) VIII, 5 Martinus Brücknerus, Zubingensis Transylvanus mk 2 gr 5
 IX, 20 Johannes Finckius, Centumcollitano Transylvanus mk 4 gr 10
 Thomas Aequilinus, Cibinio-Transylvanus mk 4 gr 10
 Georgius Thomae Somboriensis Transylvanus mk 4 gr 10*
 Daniel Hartmannus, Streitfordio-Transylvanus mk 4 gr 10
- (220) X, 12 Matthias Ostropataki Siantivia Ungarus, iur. mk 2 gr 5
 XI, 29 Vincentius Bavari mk 4 gr 10
 Georgius Ihmius mk 4 gr 10
 Emericus Foky mk 4 gr 10
 Johannes Gasnerus mk 4 gr 10
Kizdensis Transylvani, Corona, Iur.
- (225) 1648, V, 14 Johannes Knebelius, Novisoliensis Pannonius, iur. mk 2 gr 5
 VIII, 31 Martinus Keilius, Hegensis Saxo-Transylvanus iur. mk 2 gr 5
 IX, 15 Matthaeus Boldischius, Basna-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
 Martinus Klein, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
 Martinus Herbarth, Corona-Transylvanus mk 2 gr 5
- (230) Georgius Davidis Corona Transylvanus iur. mk 2 gr 5
 18 Johannes Cronerus, Corona-Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
 X, 15 Gottofried Seiffrid, Neosoliensis Vngarus, iur. mk 2 gr 5
- 1649, II, 25 Johannes Sock, Cremnicensis Ungarus, iur. Mk 4 gr 10
- (235) Johannes Josephus Danielis Schemnicensis Ungarus, iur. mk 4 gr 10
 IV Johannes Lengfelner, Vngarus mk 2 gr 5

			Michael Schonleben, Pannonius mk 2 gr 5
			Johannes Mach, Casoviensis Pannonius
			Samuel Schröterus Rossnaw-Pannonius (magister philosophiae: 1651, IV, 13; vö. Komorowski 72. p.)
(240)	VI		Johannes Nostitij, Solna-Pannonius mk 2 gr 5
			Petrus Kleskes, Cibinio-Transylvanus mk 2 gr 5
			Johannes Fridericus Neef, Cremicensis Vngarus mk 2 gr 5
			Georgius Ungarus, Transylvanus mk 1 gr 2 1/2
	VII		Johannes Stoekelius, Eperiensis mk 2 gr 5
(245) 1650,	IV,	23	Michael Klumpius, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
	V	6	Michael Gertnerus, Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
		23	Simon Weiss, Corona-Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
	VII,	18	Valentinus Perenneyj, Kloszegino-Hungarus, iur. mk 2 gr 5
1651,	I,	3	Valentinus Forgacz, Corona-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
(250)			Martinus Kürtyer, Cibinio-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
			Petrus Bordan, Cibinio-Transylvanus, iur. mk 4 gr 10
			Georgius Ambroster, Cibino-Transylvanus mk 4 gr 10
		27	Johannes Fenserus, Bistricio-Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
1652,	VI,	7	Georgius Essinius de Posna, Hungarus mk 2 gr 5
(255)		12	David Weyrauch, Coronensis Transylvanus mk 4 gr 10
			Johannes Bausnerus, Wurmlochensis Transylvanus mk 4 gr 10
	VIII,	24	Johannes Sauromannus, Leuschovia-Hungarus mk 2 gr 5

1653,	VII		Andreas Moser, Transylvanus Sibiniensis Paulus Kuntius, Tyriopolitanus Pannonius
(260) 1654,	I,	26	Johannes Cancrim, Ungarus, iur. mk 4 gr 10 Daniel Parsitius, Ungarus, iur. mk 4 gr 10
	X,	8	Martinus Winzius, Corona-Transsilvanus (1665, II, 12, Martinus Wintzius, Corona-Transilvan., inscriptus anno)
1655,	IV,	23	Georgius Weyrauch, Rupensis Transsylvanus mk 4 gr 10
	VI,	19	Simon Rhode, Stolworino-Transsylvanus mk 2 gr 5
(265) 1656,	VIII,	2	Andreas Burprigerus, Musna-Transylvanus mk 2 gr 5 Melchior Thomae, Corona Transylvanus mk 2 gr 5 <i>ritu depositionis initiati iur.</i>
	IX,	22	Johannes Graffius, Schonberga Transylvanus, iur. pauper Johannes Binderus, Crucino Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
		26	Georgius Hetschius, Corona Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
(270)		30	Paulus Hendermannus, Crucio-Transylvanus, iur. mk 2 gr 5
	XII,	23	Johannes Brucknerus, Transilvanus, iur. mk 2 gr 5
1657,	VI,	26	Petrus Henningius, Cibinnien. Transsylvanus mk 2 gr 5 Johannes Severinus, Cibinien. Transylvanus mk 2 gr 5
1659,	II,	13	Johannes Krause, Cibingo-Transylvanus mk 4 gr 10
(275)	VI,	19	Simon Todt, Cibenio-Transylvan. mk 2 gr 5
1660,	VIII,	19	Daniel Herkerus, Hermapolitan. Transylvan., iur. [egy külföldi társával] Egeni ambo dede- runt mk 4 gr 10
1662,	IV,	6	Petrus Wetry Ungarus, iur.
	VII,	11	David Czaccius Corona- mk 3 gr 3*

			Michael Markelius Lapidensis mk 2 gr 5*
			<i>Transylvani iur.</i>
(280)	VIII,	29	Laurentius Bergerus, Corona-Transylvanus mk 2 gr 5
	X,	4	Johannes Jekelius, Corona Transsylvanus mk 2 gr 3 ½
1664,	VII,	29	Tobias Balthasar Mylius, Sanct Georgiensis Ungarus, pauper
	VIII,	5	Johannes Dibelius Sacolizensis Ungarus, iur. Pauper
	IX,	2	Antonius Nemeth Leutschovia Hungarus, iur. mk 2 gr 5
(285)	1665,	VIII,	21 Georgius Gelenius Ungarus, iur.
	1666,	VII,	10 Andreas Curani Ungarus, iur.
	1667,	IX,	23 Mathias Stigalius Hungarus, iur.
	1669,	V,	22 Samuel Binzius Samuel Bausnerus <i>Transylvani, iur.</i>
(290)	VIII,	20	Johannes Hertelius Ungarus, pauper, iur.
1670,	VII,	11	Johannes Jacobus Klein Schleiningen. Hungarus, iur.
		15	Johannes Medrétzky Ungarus, iur.
		28	Thomas Spetzschu Hungarus, iur.
	VIII,	12	Martinus Barthius, Nadschino-Transylvan., iur.
(295)	1671,	IX,	7 Martinus Pflegnerus Syb. Transylvanus, iur. Georgius Dengelius Nagy Transylvanus, iur. Johannes Fritsch, Erkedí-Transylvanus, iur.
	1672,	VII,	26 Samuel Tranoscus, Nicopoli-Hungarus
	VIII,	20	Paulus Helvigius Cruce-Transylvanus, iur.
(300)	1673,	IV,	8 Johannes Schitta Eperiessin. Ungarus, iur.
	1674,	III,	13 Elias Ladiver Solnensis Pannonius, iur.
		V, 2 seq.	Johannes Trompler Caesareoforo-Ungarus, stip. Johannes Gusacius, Gnesna-Ungarus, stip. Johannes Babarius Transylvanus, stip.
(305)			Michael Culman Ungarus, iur.
	XI,	17	Christophorus Daniel Klesch Sempronio-Hungarus, iur.

	1675,	VI,	25	Johannes Ketting Coron., ritu depositionis ini- tius non iur.
		VIII,	31	Jeremias Pylarick, Oczoviensis Hungarus, iur.
(310)	1676,	I,	3	Thomas Schreiber Modin. Hungarus, iur.
				Andreas Albin Cremnicensis Ungarus, quon- dam Olassiensium Concionator, nunc pro veri- tate Evangelica exul, iur.
		VI,	20	Mathias Wossticki, Ungar. Saepusiensis, natus in Rychno, quondam Minister Ecclesiae Kluk- naviensis, nunc pro Christi veritate exul, iur.
		VII,	28	Johannes Strompff Filka-Ungarus, iur.
		VIII,	26	David Hauck Leutschovia-Ungarus
(315)				Petrus Fromm Topschavia-Ungarus, nuper Academiae Lipsiensis civis
		IX,	1	Johannes Deydritius Medieso-Transylvanus, ex Academia Wittebergensi
			17	Martinus Gröbnerus, Sakolicio-Ungarus, ex Academia Helmstad., med. stud.
	1677,	II,	11	Martinus Toppercerus Caesareoforensis Hunga- rus, iur.
		XII,	31	Johannes Ephron Puchov. Hungarus, iur.
	1678,	II,	12	Nicolaus Zarevucius Iglovia-Hungarus, Pro- Rector quondam Bartfeldae, nunc ob veram Christi Religionem exul., iur.
(320)		VII,	29	Johannes Adami Hungarus exul
	1679,	VII,	6	Mathias Windius Schemnicensis Hungarus, iur.
		VIII,	21	Daniel Weinerus Eppriensis Pannonius, iur.
		X,	9	Renner Thom., Trassylvan., iur.
		X,	26	Paulus Felicides Trenchiniensis Pannonius, iur.
(325)		XI,	27	Paulus Boytowsky Senizensis Hungarus, iur.
	1680,	VII,	11	Valentinus Perak Ungarus, iur.
		IX,	19	Georgius Beer Transsylvanus, gratis, iur.
	1681,	VI,	17	Andreas Johannides Caesareo-foren. Hungarus, iur.
		X,	1	Johannes Sigismundi Transylvanus, iur.
(330)		XII,	20	Johannes Lukowitz Hungarus
	1682,	VII,	17	Christianus Concus Hungarus, iur.

		VII		Georgius Carponiedes Ilava-Pannonius (1682, VII, 17, profectus est)
	1683,	IV,	17	Gallus Fürst Gnisnensis Hungarus, iur.
(335)		V,	31	Johannes Weiss Popradiensis Hungarus, iur.
				Bartholomaeus Muller, Streitfodia-Hungar., iur.
				David Balthasar Kuschenkino Transsylvanus, iur.
				Johannes Gohl Rupensis Transsylvanus, iur.
		VII		Johannes Gottschling Media-Transsylvanus, iur., pauper
	1684,	VIII,	21	Georgius Wachsman, Birthalbino-Transylvanus, iur.
(340)	1685,	VIII,	18	Johannes Graffius, Media-Transsylvanus, iur.
			27	Johannes Domkonius, Illavia-Hungarus, iur.
	1687,	IX,	24	Valentinus Paulinus Muska Transylvanus, iur., pauper
	1688,	X,	5	Johannes Welmannus, Bystricio-Transylvanus, stip. Academiam in transitu salutavit
	1689,	III,	1	Martinus Bertleffius Trans-Sylvanus, iur.
(345)	1690,	VI,	23	Michael Fidicrani, Carp. Ungarus, stip., pauper
		XI,	30	Martinus Krause Keyserstmark. Hungarus, gratis
	1691,	XII,	6	Georgius Witzianowicz, Trentschinio-Hungarus, gratis, iur.
	1692,	X,	24	Daniel Sentkeresti Eperiensis Hungarus, iur.
		XII,	30	Johannes Rosnerus Sempronio-Hungarus, iur.
(350)	1693,	I,	12	Samuel Koczij Solnensis Ungarus, iur.
				Johannes Jonaskovicz Szakolcensis Hungarus, iur.
		IV,	19	Andreas Franciscus Lischovinus, Trenchinio-Hungarus, iur. (magister medicinae: 1701, XII, 1; vö. Komorowski 25. p.)
		V,	15	Petrus Kelpius, Bistricia-Transsylvanus, iur.
		VI,	23	Martinus Bauner Mediensis Transylvanus
(355)		VII,	4	Stephanus Orthius Kisdino-Transylvanus, iur.
	1694,	V,	10	Daniel Maday aliter Subertini Modra Pannon., iur.
		VII,	7	Daniel Gamius, Caesario-forem. Hungarus, stip.

		X,	11	Jacobus Schmied, Sabin. Transylvanus, iur.
				Andreas Klöss, Sabin. Transylvanus, iur.
(360)	1695,	III,	17	Matthias Franck, Hungarus ex Comitatu Sepus., iur., gratis
	1697,	VIII,	12	Johannes Zabanius Hungarus Besterczensis, iur.
		XI,	7	Andreas Hagymasi Brisnensis Hungarus, iur.
	1698,	IX,	10	Georgius Andreas Festner, Cremnitio, nobilis Hungarus
	1699,	II,	4	Johannes Theil Bistricio-Transsylvanus, iur.
(365)				Daniel Klein, Bistricio-Transsylvanus, iur.
	1701,	II,	14	Paulus Ottlyck Ozora-Ungarus, iur.
	1704,	III,	29	Johannes Löwe Transsylvanus Cibiniensis, ortis pharmaceuticae stud., iur.
	1705,	I,	20	Simon Teutsch Bistricio Transsylvan., iur.
		XII,	29	Johannes Klein Transylvanus
(370)	1706,	IX,	21	Jacobus Kray, Kesmark., nobilis Hungarus, iur.
				Paulus Kray, Kesmark., nobilis Hungarus
	1707,	VII,	28	Johannes Raussy Transilvanus, iur.
				Lucas Raussy Transilvanus, iur.
	1708,	I,	20	Johannes Weiss, Coron. Transylvanus, iur.
(375)				Michael Adler, Coron. Transylvanus, iur.
		VI,	26	Johannes Bartholomeides Clenowecensis Hun- garus
	1711,	I,	5	Gabriel Pelargus Neo-Gradiensis Hungari, iur.
				Alexander Gerhard, NeoSoliensis
		VII,	22	Paulus Köler Bartphen. Hungarus, iur.
(380)			23	Georgius Francisci Leutschovia-Hungarus, iur.
		XII,	10	Sigismundus Wilhelmus Kochlates Cassaviens- is Hungarus, iur.
	1714,	I,	20	Johannes Schell Schaesburg. Transylvanus, iur.
		V,	7	Georgius Hrabiocy de Rosenberg a Löben, no- bilib Hungarus
		IX,	14	Ludovicus a Lehdorff, nobilis Hungarus
(385)	1715,	V,	16	Samuel Vay de Vaja, nobilis Hungarus, stip.

Névmutató

Varga András: A königsbergi egyetem magyar diákjai (1548–1715) című közleményéhez

- Abschein, Jacobus 175
Adami, Johannes 320
Adler, Michael 375
Aequilinus, Thomas 217
Aichinger, Tobias 105
Albini, Andreas 310
Albinus, Adamus 77
Alterus, Johannes 183
Altzmannus, Stephanus 20
Aquilinus, Lazarus 149
Arelt, Daniel 70
Armbroster, Georgius 252
Arterus, Wolfgangus 155
Babarius, Johannes 304
Balthasar, David 336
Barthius, Martinus 294
Bartholomeides, Johannes 374
Bauner, Martinus 354
Bausnerus, Johannes 256
Bausnerus, Samuel 289
Bavari, Vincentius 221
Beer, Georgius 327
Bentzius, Aegidius 4
Bergerus, Laurentius 280
Bertleffius, Martinus 344
Binderus, Johannes 268
Binzius, Samuel 288
Böhm, David 196
Bobst, Fridericus 48
Bognerus, Bartholomaeus 50
Boldischius, Matthaeus 227
Bordan, Petrus 252
Boytowsky, Paulus 325
Brewer, Petrus 19
Briner, Georgius 207
Brücknerus, Johannes 271
Brücknerus, Martinus 215
Burprigerus, Andreas 265
Calacinas, Nicolaus 6
Cancrim, Johannes 260
Capito, Simon 208
Carponides, Georgius 332
Chorvath, Andreas 171
Clognerus, Georgius 199
Concius, Christianus 331
Corvinus, Johannes 184
Cramerus, Samuel 57
Cronerus, Johannes 231
Crumerus, Casparus 76
Culman, Michael 305
Curani, Andreas 286
Curiani, Georgius 188
Czaccius, David 278
Czelscheius, Johannes 15
Czernak, Samuel 114
Danielis, Johannes Josephus 235
Davidis, Georgius 230
Deidricus, Marcus 181
Dendorffius, Daniel 86
Deydritius, Johannes 315
Dibelius, Johannes 283
Domkonius, Johannes 341
Drauth, Georgius 189
Dreipfennig, Thomas 174
Duraeus, Johannes 85
Durneus, Samuel 69
Enjedinus, Michael 55
Entzianus, Simon 165

Ephron, Johannes 318
Episcovius, Sigfridus 87
Essinius, Georgius 254
Fabinus, Georgius 197
Fabricius, Christophorus 23
Fabricius, Georgius 31
Fabricius, Michael 5
Fabritius, Stanislaus 3
Felicides, Paulus 324
Femgerus, Johannes 53
Fenserus, Johannes 253
Festner, Georgius Andreas 363
Fidicrani, Michael 345
Finckius, Johannes 216
Foky, Emericus 223
Forgacz, Valentinus 249
Francisci, Georgius 380
Franck, Matthias 360
Fritsch, Johannes 297
Frölich, Johannes 7
Frolich, David 8
Fromm, Petrus 314
Fürst, Gallus 333
Gamius, Daniel 357
Gandavius, Georgius 26
Gasnerus, Johannes 224
Gehn, Johannes 190
Gelenius, Georgius 285
Georgij, Leonhardus 145
Gerhard, Alexander 378
Gerling, Matthias 118
Gertnerus, Michael 246
Gilbertus, Georgius 22
Gildnerus, Michael 193
Glatz, Leonhardus 108
Glischius, Johannes 27
Göbelius, Leonhardus 143
Gohl, Johannes 337

Gosnovicz, Matthias 71
Gottschling, Johannes 338
Gotzmeister, Johannes 56
Graffius, Johannes 267
Graffius, Johannes 340
Graffius, Michael 146
Graffius, Paulus 34
Graffius, Samuel 62
Gravius, Paulus 212
Gregorius, Georgius 167
Greislerus, Georgius 198
Greschner, Elias 142
Gröbnerus, Martinus 316
Grosmanus, Elias 113
Grosselius, Lambertus 29
Grunwald Salomon 122
Gundesch, Michael 61
Guntherus, Richardus 68
Gusacius, Johannes 303
Hagymasi, Andreas 362
Hartmann, Simon 63
Hartmann, Daniel 219
Hauck, David 313
Heilmannus, Christianus 84
Heilmannus, Samuel 111
Hein, Georgius 65
Helvigius, Paulus 399
Hendelius, Johannes 178
Hendermannus, Paulus 270
Henningius, Petrus 272
Herbarth, Martinus 229
Herbertus, Simon 103
Herkerus, Daniel 276
Herming, Martinus 182
Herrmannus, Stephanus 144
Hertelius, Esaias 88
Hertelius, Johannes 290
Hertelius, Paulus 99

Hetschius, Georgius 269
Hildebrandt, Jacobus 75
Höstlinger, Johannes Christophorus
128
Horlerus, Paulus 140
Hortensius, Samuel 18
Hosman, Johannes 35
Hrabiacy, Georgius 383
Hutterus, Albertus 200
Ihmius, Georgius 222
Institoris, Johannes 206
Jacobaei, Jacobus 110
Jacobides, Nicolaus 44
Jekelius, Johannes 281
Johannides, Andreas 328
Jonaskovicz, Johannes 351
Junck, Michael 115
Kalay, Stephanus 204
Kayserus, Thomas 163
Keilius, Martinus 226
Kelpius, Petrus 353
Ketting, Johannes 307
Keyser, Georgius Udalricus 223
Khün, Tobias 138
Kilgerus, David 153
Klein, Adamus 28
Klein, Daniel 365
Klein, Georgius 47
Klein, Johannes 369
Klein, Johannes Jacobus 291
Klein, Martinus 228
Klein, Michael 168
Klesch, Christophorus Daniel 306
Kleskes, Petrus 241
Klöss, Andreas 359
Klosius, Michael 205
Klumpius, Michael 245
Knapitius, Georgius 58

Knebelius, Johannes 225
Kochlates, Sigismundus Wilhelmus
381
Koczij, Samuel 350
Kornerus, Andreas 42
Köler, Paulus 379
Krause, Johannes 274
Krause, Martinus 346
Kray, Jacobus 370
Kray, Paulus 371
Kürtzer, Martinus 250
Kuntius, Paulus 259
Kurtzez, Georgius 134
Kys, Adamus 107
Kys, Paulus 106
Ladiver, Elias 301
Langius, Johannes 33
Langius, Martinus 93
Lanii, Elias 126
Laritius, Elias 120
Lassel, Martinus 166
Lehndorff, Ludovicus a 384
Lengfelner, Johannes 236
Leo, Johannes 64
Lichtenberg, Johannes Casparus
92
Lischovinus, Andreas Franciscus
352
Lösch, Johannes 169
Löwe, Johannes 367
Lochmannus, Paulus 112
Lorberer v. Lorbersberg, Johannes
Conradus 148
Lukowitz, Johannes 330
Luschius, Stephanus 74
Mach, Johannes 238
Madarasz, Martinus 187
Maday, Daniel 356

Maius, Georgius 91
 Markelius, Michael 279
 Masius, Tobias 185
 Mauritius, Georgius 30
 Meburger, Georgius 139
 Mediensis, Michael 39
 Medretzky, Johannes 292
 Meist, Michael 156
 Melchioris de Zuanna, Johannes
     154
 Melchioris de Zuanna, Georgius 72
 Miles, Matthias 51
 Miscalcj, Caspar 2
 Mollerus, Franciscus 161
 Mollerus, Zacharias 25
 Monavius, Fridericus 137
 Moser, Andreas 269
 Moticzkiades, Stephanus 59
 Muller, Bartholomaeus 335
 Mylius, Tobias Balthasar 282
 Nagy (Dengelius), Georg 296
 Nagy, Stephanus 119
 Neckelius, Johannes 135
 Neef, Johannes Fridericus 242
 Nemeth, Antonius 284
 Nigrinus, Nicolaus 201
 Noscovius, Michael 117
 Nostitij, Johannes 240
 Ollard, Johannes 180
 Oltardus, Andreas 46
 Orhendus, Johannes 164
 Orth, Johannes 214
 Orthius, Stephanus 355
 Ostropataki, Matthias 220
 Ottlyck, Paulus 366
 Parschitzius, Nicolaus 191
 Parsitius, Daniel 261
 Paulinus, Valentinus 342
 Pelargus, Gabriel 377
 Perak, Valentinus 326
 Perenneyej, Valentinus 248
 Pfeiffer, Martinus 141
 Pfisterus, Johannes 136
 Pfliegerus, Martinus 295
 Philippi, Georgius 195
 Pienstengelius, Johannes 150
 Pistorius, Matthias 45
 Placotomus, David 24
 Planckhenauerus, Johannes 203
 Pleckerus, Johannes 94
 Plegierus, Gregorius 9
 Poch, Johannes Jacobus 151
 Polani, Johannes 81
 Praetorius, David 21
 Preyss, Christophorus 10
 Preyss, Johannes Theodorus 11
 Preyss, Matthaes 12
 Preyss, Valentinus 14
 Preyss, Wenceslaus 13
 Puchmannus, Johannes 101
 Pylarick, Jeremias 308
 Rackscanus, Matthias 80
 Raduchius, Georgius 202
 Raus, Johannes 209
 Raussy, Johannes 372
 Raussy, Lucas 373
 Ravl, Michael 54
 Regius, Johannes 186
 Reich, Johannes Georgius 104
 Reichert, Johannes 210
 Reisinger, Johannes 130
 Remenius, Daniel 43
 Renner, Thomas 323
 Rhenerus, Matthias 116
 Rhode, Simon 264
 Rhormanni, Albertus 40

Ritter, Andreas 17
 Rodt, Martinus 37
 Rosnerus, Johannes 349
 Rotarides, Johannes 147
 Roth a Rotenfels, Samuel 131
 Sabitschius, Christophorus 152
 Samselius, Martinus 73
 Sartorius, Johannes 100
 Sauromannus, Johannes 257
 Scheipnerus, Johannes 173
 Schell, Johannes 382
 Schemtei, Benedictus 97
 Schitta, Johannes 300
 Schmalvogel, Johannes Jacobus
     127
 Schmied, Jacobus 358
 Schnellius, Martinus 32
 Schobelius, Michael 49
 Schonleben, Michael 237
 Schreiber, Thomas 309
 Schröterus, Samuel 239
 Schullerus, Johannes 134
 Seiffrid, Godefridus 232
 Seiler, Lucas 96
 Seiverthus, Samuel 194
 Sentkeresti, Daniel 348
 Serpillius, Johannes 162
 Seuffnerus, Johannes 83
 Severinus, Johannes 273
 Sigismundi, Johannes 329
 Sillius, Martinus 60
 Simonius, Johannes 157
 Sinapius, Johannes 192
 Sitopaesus, Johannes Matthaeus 95
 Sock, Johannes 234
 Spaner, Valentinus 1
 Speckelius, Petrus 102
 Spetzschu, Thomas 293
 Spilheuderus, Petrus 66
 Steilerus, Martinus 52
 Sternfeld, Maximilianus 211
 Stigalius, Matthias 287
 Stimmelius, Johannes 121
 Stimmelius, Raphael 98
 Stoekelius, Johannes 244
 Strompff, Johannes 312
 Stübner, Zacharias 41
 Sturzer, Matthias 159
 Szelleczky, Jacobus 170
 Tamatisci, Stephanus 79
 Tartziaritis, Paulus 82
 Teutsch, Simon 368
 Theil, Johannes 364
 Thomae, Georgius 218
 Thomae, Melchior 266
 Todt, Simon 275
 Toppercerus, Martinus 317
 Tranoscius, Johannes 298
 Trompler, Johannes 302
 Tschoesy, Michael 78
 Tutius, Georgius 90
 Tutrus, Paulus 129
 Tyrander, Bernardus 89
 Ungarus, Georgius 243
 Vay de Vaja, Samuel 385
 Veresegyhazi, Johannes 132
 Victor, Matthias 177
 Volckenius, Johannes 213
 Wachsman, Georgius 339
 Wagner, Martinus 179
 Weber, Valentinus 16
 Weich, Johannes 158
 Weinberger, Zacharias 160
 Weinerus, Daniel 322
 Weiss, Johannes 334, 374
 Weiss, Simon 247

Welcker, Simon 172
Welmannus, Johannes 343
Welmannus, Michael 38
Wenger, Michael 109
Werner, Paulus 67
Wetry, Petrus 277
Weyrauch, David 255
Weyrauch, Georgius 263
Windius, Matthias 321

Winzius, Martinus 262
Witzianowicz, Georgius 347
Wolffgangus, Georgius 124
Wossticki, Matthias 311
Würsinger, Timotheus 176
Wuschniowsky, Georgius 125
Zabanius, Johannes 361
Zarevucius, Nicolaus 319
Ztutschius, Andreas 36

Varga András

Die ungarischen Studenten der Königsberger Universität (1548-1715)

Die Gründung der Universität in Königsberg knüpft sich an den Namen vom Herzog Preussens, Markgrafen Albert I. (1490–1568), der ein verpflichteter Anhänger der Reformation war. Der erste ungarische Student hat seinen Namen im Jahre 1548 in die Matrikel der Academia Regiomontana einschreiben lassen, aber die Universität wurde von Studenten in grösserer Anzahl nur von den 1630er Jahren an besucht. Mehr als die Hälfte der bis 1720 in Königsberg studierenden Ungarn und Siebenbürger Sachsen hat da in den letzten zwei Jahrzehnten des Dreissigjährigen Krieges studiert. Die massenhafte Anwesenheit der Studenten wird durch den auch die deutschen Universitätsstädte verwüsteten Krieg, die konfessionelle und sprachliche Gemeinschaft mit den Preussen und die Verstärkung der Gegenreformationsbestrebungen in Ungarn erklärt.

Származási helyek mutatója

Varga András: A königsbergi egyetem magyar diákjai (1548–1715) című közleményéhez

Apold (Apoldu, Trappold) 66 Bachom <i>ld.</i> Felsőbajom Baromlaka (Valea Viilor, Wurmloch) 256 Bártfa (Bardejov; Bartpha) 68, 108, 122, 141, 179, 379 Basna <i>ld.</i> Felsőbajom Béla (több hasonló nevű település ismert) 185 Belensis <i>ld.</i> Német-Bél Berethalom (Biertan, Birthalm; Birthalbinum) 86, 339 Berzevice (Brezovica) 81 Beszterce (Bistrita, Bistritz; Bistri-cium) 30, 40, 42, 83–84, 111, 116, 178, 253, 343, 353, 361, 364–365, 368 Besztercebánya (Banska Bystrica; Novisolium) 78, 92, 98, 111, 225, 232, 378 Biebersburg <i>ld.</i> Vöröskő Bielitz <i>ld.</i> Kis- és Nagybélic Birthalbinum <i>ld.</i> Berethalom Bobot 114 Bochnia <i>ld.</i> Bonyha Bonyha (Bahnea, Bachnen) 204 Brassó (Orasul, Kronstadt; Corona) 31–32, 36, 50, 55, 75, 94, 96, 102, 139, 144, 165–167, 172, 181–182, 189, 196, 205, 208–209, 228–231, 245, 247, 249, 255, 262, 266, 269, 278, 280–281, 307, 374–375 Cassovia <i>ld.</i> Kassa	Breznóbánya (Brezno, Briesn) 58, 362 Brisna <i>ld.</i> Breznóbánya Claudiopolis <i>ld.</i> Kolozsvár Clenowec <i>ld.</i> Klenoc Corona <i>ld.</i> Brassó Cremnicium <i>ld.</i> Kőrmöcbánya Crucium <i>ld.</i> Keresztúr Dalia <i>ld.</i> Szászdálya Daróc (Craidorolt) 198 Dobsina (Dobschau; Topscha) 20, 175, 314 Edenburg <i>ld.</i> Sopron Eperjes (Presov) 100, 124, 210, 244, 300, 322, 348 Erdély (Siebenbürgen; Transsylvania) 9, 93, 95, 118, 132–134, 161, 190, 221, 243, 246, 271, 288–289, 296, 304, 323, 327, 329, 344, 369, 372–373 Erked <i>ld.</i> Szászerked Felka (Poprad) 312 Felsőbajom (Bazna, Baassen; Basna) 214, 216 Filka <i>ld.</i> Felka Garad (Stena, Stein; Lapidus) 279 Georgenberg <i>ld.</i> Szepesszombat Gnezda (Hniezdne) 303, 333 Hégen (Bradeni, Henndorf) 226 Hermapolis <i>ld.</i> Szeben Hilta <i>ld.</i> Nagydisznód Homoródbene (Beia, Mehbürg; Meburgum) 34 Hungaria <i>ld.</i> Magyarország

- Igló (Spisská Nová Ves, Neudorf; Novocomo) 73, 319
- Ilava (Ilava; Ilau) 332, 341
- Karpona *ld.* Korpona
- Kassa (Kosice, Kassau; Cassovia) 19, 97, 238, 381
- Keresztúr (Kreutz; Crucium) (több hasonló nevű település ismert) 268, 270, 299
- Késmárk (Kezmarok; Caesareoforum) 162, 302, 317, 328, 346, 357, 370–371
- Kis- és Nagybélic (Male- i Welke Bjelicze, Klein- u. Gross-Bilitz) 130
- Kisdia *ld.* Kisgye
- Kisgye (Cosarii; Kisdia) 213, 355
- Kisselyk (Seica Mica, Kleinschelk) 193, 336
- Klenoc (Klenovec; Clenowec) 376
- Kloszeg *ld.* Kőszeg
- Kolozsvár (Cluj, Klausenburg; Claudiopolis) 71
- Korpona (Krupina, Karpfen) 176, 345
- Kőhalom (Rupea, Repts) 263, 337
- Kőrmöcbánya (Kremnica, Kremnitz; Cremnicium) 33, 120, 127, 131, 135, 148, 234, 242, 310, 363
- Kőszeg (Güns; Ginsium) 119, 248
- Kuschenkinum *ld.* Kisselyk
- Kysdinum *ld.* Kisgye
- Lapidus *ld.* Garad
- Leses (Dealul Frumos, Schönberg) 267
- Libetbánya (Lubictová; Libetha) 101
- Liptó 147, 202
- Liszkófalva (Lisková) 4
- Lőcse (Levoca; Leutschovia) 27, 48, 57, 140, 257, 284, 313, 380
- Magyarország (Hungaria, Pannonia) 2, 6–7, 10–14, 23, 29, 76, 85, 128, 138, 155, 158, 187–188, 191–192, 206, 211, 236–237, 260–261, 277, 285–287, 290, 292–293, 305, 320, 326, 330–331, 384
- Meburgum *ld.* Homoródbene
- Medesér (?) (Medisoru Mare) 212
- Medgyes (Medias, Mediasch; Media) 38–39, 51, 62–63, 103, 315, 338, 340, 354
- Menyhárd (Vrbov, Menhordsdorf) 79
- Mercuria *ld.* Szerdahely
- Michaele-villa *ld.* Mihályfalva
- Midersinum *ld.* Medesér (?)
- Mihályfalva (több hasonló nevű település ismert) 168
- Mirkvásár (Mercheasa, Streitfort; Streitphordia) 219, 335
- Modra *ld.* Modor
- Modor (Modra) 309, 356
- Musna *ld.* Szászmusna
- Nadschinum *ld.* Szásznádas
- Nagydisznód (Cisnadie, Heltau; Helta) 61
- Nagysink (Cincul Mare, Grossschenk) 60, 90
- Német-Bél (Velky Biel) 5, 8, 174, 184
- Németlipcse (Partizanska Lupca; Teuto-Lipsia) 43

- Németpróna (Nitrianske Pravno; Teuto-Prona) 142
- Neo-grad *ld.* Újvár
- Netersilensis (?) 171
- Nicopolis (?) 298
- Ocsova (Ocová) 308
- Omlás (Amnas, Hamlesch) 54
- Ozora 366
- Pannonia *ld.* Magyarország
- Poprád (Poprad, Deutschendorf) 334
- Pozsony (Bratislava, Pressburg; Posonium) 41, 105, 115, 153, 159, 170, 203, 254
- Prépostfalva (Stejarisul, Probsdorf) 115
- Prosdorffium *ld.* Prépostfalva
- Puchó (Púchov) 318
- Rosenberg *ld.* Rózsahegy
- Rózsahegy (Ruzomberok, Rosenberg) 383
- Rózsavölgy (Ruzindol, Rosenthal) 35
- Rozsnyó (Rosnava; Crosnavia) 24, 37, 49, 198, 239
- Rupea *ld.* Kőhalom
- Sabesium *ld.* Szászsebes
- Sacolica *ld.* Szakolca
- Sárvár 106–107
- Scepusium *ld.* Szepesség
- Schemnicium *ld.* Selmecebánya
- Schesaum *ld.* Segesd
- Schleining *ld.* Szalónak
- Schorsten *ld.* Sorostély
- Schönberg *ld.* Leses
- Segesd (Saes, Schaas) 194
- Segesvár (Sighisoara, Schaessburg; Schaesburgum) 173, 382
- Selmecebánya (Banska Stiavnica, Schemnitz; Schemnicium) 25–26, 45, 104, 109, 123, 235, 321, 325
- Schorsten *ld.* Sorostély
- Sempronium *ld.* Sopron
- Sempte (Sintava, Schintau) 220
- Siebenbürgen *ld.* Erdély
- Sintava *ld.* Sempte
- Solna *ld.* Zsolna
- Sombor (több hasonló nevű település ismert) 218
- Sopron (Ödenburg; Sempronium) 72, 136, 150–152, 154, 156, 160, 183, 207, 306, 349
- Sorostély (Schorsten) 65
- Stein *ld.* Garad
- Streitphordia *ld.* Mirkvásár
- Szakolca (Skalica, Skalitz; Sacolica) 283, 316, 351
- Szalók 28
- Szalónak (Schleining) 291
- Szászdálya (Daia, Denndorf; Dalia) 146
- Szászerked (Archita, Erkedén) 297
- Szászhalom (Movile, Hundertbüchlen) 216
- Szászsebes (Sebes, Mühlbach; Sabesium) 143
- Szászmusna (Musna; Meschen) 91, 169, 265, 342
- Szásznádas (Nades, Nadesch) 294
- Seben (Sibiu, Hermannstadt; Cibinium) 46–47, 52, 64, 69, 71, 89, 99, 145, 149, 157, 163–164, 177, 180, 186, 199–200, 215, 217, 241, 250–252, 258, 272–275, 295, 358–359, 367

- Szentgyörgy (több hasonló nevű település ismert) 282
- Szepesség (Spis, Zips; Scepusium) 1, 3, 15, 17–18, 21, 77, 87–88, 311, 365
- Szepesszombat (Poprad, Georgenberg) 70
- Szerdahely (Miercurea Sibiului, Reusmarkt) 53
- Teuto-Lipsia *ld.* Németlipcse
- Teuto-Prona *ld.* Németpróna
- Tobiás (Táblás) (Dupus, Tobesdorf) 197
- Toppersdorf *ld.* Tobiás
- Topschau *ld.* Dobsina
- Transsylvania *ld.* Erdély
- Trencsén (Trencin, Trentschin) 324, 347, 352
- Turóc 80, 102–103, 126
- Tyriopolis (?) 259
- Új-Szőny 44
- Újhely (több hasonló nevű település ismert) 59
- Újvár (több hasonló nevű település ismert) 377
- Vaja 385
- Váralja (több hasonló nevű település ismert) 117
- Veterozolium *ld.* Zólyom
- Vöröskő (Biebersburg) 22
- Wurmloch *ld.* Baromlaka
- Zólyom (Zvolen; Veterozolium) 82
- Zubinga *ld.* Szeben
- Zsolna (Zilina; Solna) 201, 240, 301, 350

A gályarabsággal, illetve a gályarab prédikátorokkal kapcsolatos nyomtatott, magyarországi könyvtárakban található korabeli források összefoglalására jó alkalommal szolgált szabadulásuk háromszáz éves évfordulója.¹ Az azóta eltelt időszakban előkerült nyomtatványokat Szabó Károly és Hellebrant Árpád Régi Magyar Könyvtárának legújabb kiegészítése² tekinti át.

Az alábbiakban a gályarabok három olyan, röplapformában megjelent levelét közöljük, amelyek elkerülték a szerkesztők figyelmét, jóllehet Miklós Ödön már a század elején felhívta rájuk a figyelmet.³ Otrokocsi Fóris Ferenc Frans Burman és Johannes Leusden utrechti professzorokhoz írt levelének (1. számú levél) korabeli német fordítását közölte már Thury Etele.⁴ A gályarab prédikátorok Burmanhoz és Leusdenhez, illetve Utrechtben tanuló honfitársaikhoz írt leveleiről (3. és 4. számú levél) Miklós adott hírt. Ezeknek eddig csak holland nyelvű változata volt hozzáférhető egy 1684-es gyűjteményes kiadásból, valamint a levelek fakszimile kiadásából⁵ – ezek szintén kimaradtak Szabó és Hellebrant művének pótlásából –, az eredeti latin verzió nem.

Teljes terjedelemben való közlésüket azonban nem ez, és nem is csak az indokolja, hogy magyarországi könyvtárakban nincs belőlük példány, hanem leginkább az, hogy azon ritka hungarikumok közé tartoznak, amelyeknek megjelenési körülményei, illetve külföldi (hollandiai) visszhangjuk a korabeli források tükrében igen jól nyomon követhetők. Közzétételüket ezenkívül az is indokoltá teszi, hogy fennmaradtak a gályarabok leveleire adott válaszlevelek is (2. és 5. számú levél).

---

¹ In memoriam eliberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum ad tiremes condemnatorum MDCLXXVI. Szerk. MAKKAI László, BARCZA József, CSOHÁNY János. Debrecen, 1976. /*Studia et acta ecclesiastica. Nova series. Acta ecclesiastica I/*

² SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: Régi Magyar Könyvtár. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–4. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1990–1993. (A továbbiakban: RMK Pótl.)

³ MIKLÓS Ödön: Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680) (a továbbiakban Holland intervenció...). Pápa, 1918, 26., 31; Uő. De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674–1680) (a továbbiakban De houding...). *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 1919, 35., 103–104. (A két közlemény közül az utóbbi közli a forrásokat, ezért elsősorban ezt idézzük.)

⁴ THURY Etele: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. Bp., 1912. 11–13.

⁵ POOT, Abraham van: *Naauwkeurig verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraren in Hungarien*. Amsterdam, 1684. 444–450; *Nederlanders en Hongaren. Ontmoetingen tussen twee volken*. Szerk. HEIMLICH István. Bp., 1987. 63–69.

A három említett levél mellett közzétesszük még a prédikátoroknak szabadulásuk után Burmanhoz és Dél-Holland egyházmegye zsinatához írt levelét, illetve levéltöredékét (6. és 7. számú levél), amelyeknek csak holland nyelvű nyomtatott változata maradt fenn. A két levél közül az első egykori meglétét Miklós Ödön mutatta ki Burman és Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) zürichi teológiaprofesszor levelezéséből, de elveszettek hitte,⁶ a másodikra a szakirodalom eddig nem figyelt fel.

Mint ismeretes, a prédikátorok nem sokkal gályára kerülésük után élénk diplomáciai levelezésbe kezdtek, hogy remélt pártfogóik segítségével minél előbb elérjék kiszabadulásukat. 1675 nyaráról–kora őszeről fennmaradtak a nápolyi reformátusoknak,⁷ a zürichi városi tanácsnak és egyháznak,⁸ a német választófejedelmeknek és rendeknek,⁹ a német egyetemeknek,¹⁰ valamint a velencei reformátusoknak és evangélikusoknak írott leveleik.¹¹ Az itt közlendő levelekből pedig kitűnik, hogy írtak II. Károly angol királynak,¹² Genfben és Károly Lajos pfalzi választófejedelemnek is.

Az említettekén kívül Hollandia mint református nagyhatalom és potenciális közvetítő természetes választás volt. Annyira magától értetődő, hogy a gályarabok mindkét csoportja, a május 8-án a nápolyi gályákra eladott és a Magyarországról július 2-án útnak indított, előbb Triesztben maradt, majd később a buccari (ma Bakar, Horvátország) börtönbe került csoportjuk is kísérletet tett arra, hogy kapcsolatot teremtsenek Hollandiával.

A nápolyiak több vonalon is próbálkoztak. Gályára kerülésük után, de még június 6. előtt írtak a holland parlamentnek, majd június 6-án Burmannak és Leusdennek. A közvetlen hollandiai kapcsolatfelvételen kívül közvetett úton is próbálkoztak: levelet írtak Malapert bázeli holland rezidensnek¹³

---

⁶ MIKLÓS, De houding ..., 105.

⁷ Kiadva: LAMPE, Friedrich Adolf–(DEBRECENI EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum, 1728.* 451–452; BOD, Petrus de Felső-Csernáton: *Historia Hungarorum ecclesiastica.* Edd. L. W. E. RAUWENHOFF, Car. SZALAY. II. Lugduni Batavorum, 1890. 86–87.

⁸ Kiadva: THURY i. m. 18–22., 23–28.

⁹ RMK III. 2730a = RMK Pótl. 6689. (Ez utóbbi helyen tévesen az RMK III. 2730. csak latin nyelvű kiadásaként felvéve. E levélnek csak latin kiadása maradt fenn, a német egyetemeknek írttal szemben, amelynek csak két nyelvű kiadása maradt fenn.) Lásd még App. H. 980. Kiadva: LÁNYI György: *Narratio historica.* H. n. 1676. /RMK III. 2764/. 70–76; THURY i. m. 124–130.

¹⁰ RMK III. 2730. Kiadva: BOD i. m. 103–106; THURY i. m. 130–134.

¹¹ Kiadva: BOD i. m. 89–90.

¹² A levélükre adott válasz kiadva: LAMPE–DEBRECENI i. m. 488–492; BOD i. m. 100–103.

¹³ Malapert, Abraham (1639/40–1676), 1672-től Hollandia rezidense Bázelen. (SCHÜTTE, O.: *Repertorium der Niederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland.*'s-Gravenhage, 1976. 178.)

az 1675. május 12. és július 2. közötti időszakban.¹⁴ A trieszti csoport 1675. augusztus 13-án kelt levelében azt indítványozta Nicolaus Zaffiusnak, a gályarabokért közismerten sokat tevő velencei prédikátornak és orvosnak, hogy járjon közbe a holland rendeknél és az angol királynál, hogy azok előteremtsek a kiváltásukhoz szükséges összeget.¹⁵ Végül arra is van adatunk, hogy a prédikátorok 1675. szeptember 22-ike előtt már Hamel Bruyninx bécsi holland rezidenssel¹⁶ is felvették a kapcsolatot.¹⁷

A nápolyi gályákra adott 30 prédikátor közül a következők tanultak korábban Utrechtben, illetve Hollandiában: Kálnai Péter 1646-ban, Séllyei István 1655-ben, Otrókocsi Főris Ferenc 1671-ben iratkozott be az utrechti,¹⁸ Köpeczi Balázs pedig 1671-ben a groningeni egyetemre.¹⁹ Közülük valószínűleg Otrókocsi Főris Ferenc volt az egyedüli, akinek, mivel több professzornál is tanult, kellő ismeretsége volt ahhoz, hogy eséllyel próbálják meg Hollandiát is bekapcsolni a kiszabadításukért folytatott nemzetközi akcióba.

Frans Burmannak (1632–1679), aki 1662-től volt az utrechti egyetemen a teológia, majd 1671-től az egyháztörténet professzora,²⁰ számos magyarországi és erdélyi tanítványa volt. Erről, s hogy *Synopsis Theologiae* című művét Európa-szerte, így Magyarországon és Erdélyben is előszeretettel használták, Johannes Georgius Graevius (Gräve) utrechti történészprofesszor is

---

¹⁴ Kiadva: LAMPE–DEBRECENI i. m. 467–469; BOD i. m. 87–89. – A gályarabok számos datálatlan levele keletkezési időpontjának meghatározásánál fogódzópont lehet a fogság közben elhunyt prédikátorok halálának időpontja. A mi esetünkben a fogódzópont Füleki István 1675. május 12-i és Szilvási István 1675. július 2-i halála. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár (a továbbiakban: MPEA) 1902, 161, 159). Mivel a nápolyi gályákra 30 prédikátor került, a Malapertnek írt levelet pedig 29 prédikátor írta alá, a levél logikusan a 29. (Füleki) és 28. prédikátor (Szilvási) halálának időpontja között kellett hogy keletkezzék.

¹⁵ THURY i. m. 17–18.; KOCSI CSERGŐ Bálint: Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum. In: MPEA I. 1902. 98.

¹⁶ Hamel Bruyninx, Gerard (1616–1691), 1670-től Hollandia bécsi rezidense, majd 1676 végétől rendkívüli követe. (SCHUTTE i. m. 134–135.)

¹⁷ Lásd Hamel Bruyninx Bécs, 1675. szeptember 22-én kelt levelét a parlamentnek. Kiadva: BRANDT, Gerard: Het leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruiter. Amsterdam, 1687. 934–936; SPRENGER VAN EYK, J. P.: De martelaars der Protestantsche kerken van Hongarije in de zeventiende eeuw. Dordrecht, 1845. LV–LVIII.

¹⁸ Album studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae MDCXXXVI–MDCCCLXXXVI. Ultraiecti, MDCCCLXXXVI. (a továbbiakban: ASART) 14., 45., 66.

¹⁹ Album studiosorum Academiae Groninganae. Groningen, 1915. 108.

²⁰ Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (a továbbiakban: NNBW). IV. Leiden, 1918. 351–352; Biographisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland (a továbbiakban: BWPGN), I.'s-Gravenhage. 1919. 702–711; Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. II. Kampen 1983. 111–113.

megemlékezett a Burman temetésén tartott gyászbeszédében.²¹ Tanítványai közé tartozott Otrókocsi Fóris is, aki 1672. február 21-én disputált nála,²² és később legkedvesebb tanárának nevezte.²³ Otrókocsi Fóris Utrechtben Burmanon kívül Johannes Leusdennek (1624–1699), a héber és görög nyelv professzorának²⁴ előadásait is látogatta.²⁵ Így nem véletlen, hogy a Hollandiába írt levelek címzettjei éppen Burman és Leusden lettek.

Otrókocsi Fóris 1675. június 6-án kelt levelének szövegét (1. számú levél) sokáig csak a Thury Etele által közölt korabeli német fordításból ismertük. A levél latin eredetije nem maradt fenn. Fennmaradt viszont Burman és Leusden tanúsítványa szerint az eredetivel szóról szóra megegyező másolata, amelyet a két utrechti professzor a források szerint valamikor november 5-ike előtt küldött el a genfi egyházközségnek.²⁶ A másolatot jelenleg a genfi

²¹ „*Ad auditiones ejus publicas in Academia, & ad acroases domesticas quantus non solum ex nostra Belgica, sed ex omni Europa, in primis ex Helvetia, Germania & ultima Pannonia & Dacia, erat concursus, quanta multitudo juvenum lectissimorum ex ejus ore pendebat...*” (GRAEVIUS (Gräve), Johannes Georgius: *Oratio funebris in obitum Viri Perquam Reverendi et Celeberrimi Francisci Burmanni. = Johanni Georgii Graevii Orationes quas Ultrajecti habuit. Leiden, 1717. 343.*) – „*Syntagma Theologicum in quanta sit dignatione & pretio, non tantum documento est, quod in multis Scholis & Academiis Belgicis, Germanicis & Pannonicis, in quibus floret intemerata religionis nostrae castimonia, explicatur publice privatimque a celebribus & pereruditis doctoribus.*” (Uo. 344.)

²² RMK III. 2600.

²³ „*Alii Paschasium Rathbertum [= Radbert, Paschase (790 k.–859), francia teológus] Erbenjensem Monachum, circa (an. D. 850.) primum hujus opinionis authorem fuisse putant; sicut hic oretenus quoque assertum a piae mem. Francisco Burmanno, Praeceptore meo dilectissimo ac doctissimo, quondam in privato Collegio Theologico Ultrajecti, anno D. 1672. auribus et calamo excepi; quod ipsum etiam ex locis ejus Theologicis collegi potest.*” (OTROKOCSEI FÓRIS Ferenc: *Eirénikon, seu pacis consilium. Franeker, 1692. /RMK III. 3727/. 72.*

²⁴ NNBW, IX. Leiden, 1933, 601–602; BWPGN, V. 's-Gravenhage, 1943. 765–770.

²⁵ Tanulmányairól Johannes Leusden mintegy húsz évvel később, 1693-ban így nyilatkozott: „*...apud nos Theologicis, Philosophicis et Philologicis studiis ann. D. 1671 et 1672. incubuit; celeberrimos nostros Theologos, Voetium [= Voetius, Gisbertus (1589–1676), teológiai professzor], Essenium [= Essenius, Andreas (1618–1677), teológiai professzor] et Burmannum, audivit; in Linguis, Hebraea, Chaldaea et Graeca excolendis, mea Collegia diligentissime frequentavit...*” (OTROKOCSEI FÓRIS Ferenc: *Examen reformationis et sociorum ejus. Nagyszombat, 1696. /RMK II. 1853./ Praefatio ad lectorem, X.*)

²⁶ Genfben nem ekkor értesültek először a gályarabok sorsáról. A genfi városi tanács 1675. szeptember 21-i ülésén feljegyezték, hogy a zürichi városi tanács elküldte nekik Zaffius szeptember 4/14-én hozzájuk írt levelét (kiadva: THURY i. m. 28–30), valamint a prédikátorok trieszti csoportjának augusztus 13-i Zaffiushoz írt levelét (kiadva: uo. 16–18), és arra kéri őket, hogy rendezzenek gyűjtést a gályarabok javára. A genfi városi tanács úgy dönt, hogy teljesíti a zürichiek kérését: 1675. november 9-ére már 11.800 florenum gyűlt össze. (Archives d'Etat de Genève, RC 175, pp. 367, 404. G. Fragnère szíves közlése.)

Bibliothèque publique et universitaire-ben őrzik a *Correspondance ecclésiastique* állagban (jelzete: Ms. fr. 434).²⁷

A levelet továbbküldték az éppen Hanauban tartózkodó Burmannak, aki válaszában (2. számú levél) ígéretet tett arra, hogy a holland parlamentben ülő ismerőseit bevonja az ügy megoldásába. Burman ezenkívül beszámolt arról is, hogy a gályarabok számára Majna-Frankfurtban, Hanauban pénzt gyűjtöttek. Burman levelének általunk közölt másolata a zürichi *Zentralbibliothek*ban Johann Heinrich Heidegger hagyatékában található (jelzete: Ms. D 182). Nyilván Burmannak is köszönhető, hogy a gyűjtés Majna-Frankfurtban ezután is folytatódott: 1675. szeptember 23-án Philipp Jacob Spener (1635–1705) ottani evangélikus lelkész feljegyezi, hogy a városban pénzt gyűjtenek abból a célból, hogy a gályarabokat kiváltsák.²⁸ Az utrechti egyháztanács 1675. november 15-i ülésén már arról esett szó, hogy Majna-Frankfurtból arról értesítették Burmant, hogy az ottani gyűjtés eredményeképpen 140 birodalmi tallért küldtek Otrokocsi Főrísnek, amelyet az megkapott.²⁹ Spener november 16-án pedig már arról adott hírt, hogy 889 florenumot gyűjtöttek a prédikátorok számára.³⁰

1675. augusztus 25-én a gályarabok újabb leveleket küldtek Hollandiába. Az egyiket ismét Burmannak és Leusdennek (3. számú levél), a másikat pedig Utrechtben tanuló honfitársaikhoz (4. számú levél). A levelek latin eredetijét és holland fordítását tartalmazó röplapot a *hágai királyi könyvtár* röplapgyűjteményében őrzik (jelzete: pamflet 11262).

Ha megnézzük, hogy az utrechti egyetemre, illetve a többi hollandiai egyetemre ebben az évben hány magyarországi diák iratkozott be, azt látjuk, nem volt információjuk arról, hogy tanultak-e akkortájt magyarországi vagy erdélyi diákok egyáltalán és hányan az utrechti, illetve a többi hollandiai

---

²⁷ Arra, hogy a levél Svájcba is eljutott, egy magyar kutató már a múlt század végén felfigyelt: a levélben foglaltakkal a genfi egyháztanács 1675. november 5-én foglalkozott (SZÉL Kálmán: A magyarhoni h. hiv. egyházra vonatkozó egyes történeti adatok a genfi h. hiv. papi testület (vénéable compagnie des Pasteurs) jegyzőkönyvéből. Sárospataki Füzetek (a továbbiakban SpFüz) 1862, 923.). Szél valószínűleg le is másolta a levelet, és elküldte Antalfi Jánosnak, a folyóirat szerkesztőjének, de közzétételére nem került sor. (ANTALFI János: Válasz Szilágyi István úrnak. SpFüz 1861, 752.)

²⁸ NEUSER, Wilhelm: Philipp Jacob Speners Eintreten für die verfolgten Protestanten in Ungarn (1671–1689) = Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976. Edd. Peter F. BARTON und László MAKKAI. Bp., 1977. /Studia et Acta ecclesiastica, Nova series III./ 137.

²⁹ SEGESVÁRY Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 13.

³⁰ Spener levele Gottlieb Spizelnek. Frankfurt am Main, 1675. november 16. (Prof. Dr. Johannes Wallmann, Ruhr-Universität Bochum szíves közlése.)

egyetemen és a harderwijki főiskolán. Arra már Miklós Ödön felhívta a figyelmet, hogy az 1671–1675 közötti időszakban drasztikusan, mintegy hetedére csökkent a négy hollandiai egyetemre (Franeker, Groningen, Leiden, Utrecht) beiratkozott magyarországi és erdélyi diákok száma az 1665–1670 közötti időszakhoz képest.³¹ Ami magát az 1675-ös évet illeti, az utrechti egyetem anyakönyve szerint ebben az évben egyetlen magyarországi vagy erdélyi sem subscribált az egyetemen. 1674-ben is csak egy, az erdélyi illetőségű Rácböszörményi János,³² aki Utrecht után 1676 februárjában a leideni, majd júliusában a franekeri egyetemre iratkozott be.³³ Ha a többi holland egyetemet nézzük, ott is alig iratkoztak be ebben az évben: Franekerben nem volt beiratkozó, Groningenben szintén nem, Leidenben 1675-ben pedig csak Tarczali Pál írta alá az egyetem törvényeit.³⁴ Végül a harderwijki főiskolára sem iratkozott be senki ebben, illetve a megelőző években. A közvetlen adatok alapján tehát csak Rácböszörményi Jánosról valószínűsíthető, hogy 1675-ben Utrechtben tartózkodott. Burman 1675. december 9-i levelének (5. számú levél) utóirata mégis arra utal, hogy többen voltak ott.

Otrokocsi Fóris levele – jóllehet a megírástól számítva az első vele kapcsolatos adatig elég hosszú idő telt el – nem maradt visszhang nélkül Utrechtben, illetve Hollandiában. Annál is kevésbé, mivel a magyarországi protestánsok ügye nem volt ismeretlen a holland egyházi és világi közvélemény előtt. Leusden, aki a magyarországi állapotokról valószínűleg Tarczali Pál leveléből értesült, 1675. február 8-án az utrechti egyháztanács ülésén arról számolt be, hogy Magyarországon a reformátusoktól diplomákat vettek el, prédikátorokat üztek el vagy vetettek börtönbe, és Bengt Oxenstierna bécsi svéd követ beadványában azt kérte I. Lipóttól, hogy engedje szabadon a fogva tartott evangélikusokat.³⁵ Utrecht tartomány gyűlése február 11-én Tarczali levele alapján felhatalmazza a holland parlamentben ülő képviselőit, hogy hassanak oda, hogy a parlament egyrészt írjon levelet a császárnak, másrészt a Hágában székelő külföldi követeknél járjon el a magyarországi protestánsok érdekében.³⁶ Ezek után nem véletlen, hogy még ugyanabban az évben Utrechtben jelent meg egy röplapban a svéd követ 1674 decemberében

---

³¹ MIKLÓS, *Holland intervenció...*, 14.

³² ASART, 68.

³³ *Album studiosorum Lugduno-Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV* (a továbbiakban: ASLB). *Hagae Comitum, MDCCCLXXV*. 602; *Album studiosorum Academiae Franckeriensis. Franeker, 1968*. 219.

³⁴ ASLB, 594.

³⁵ MIKLÓS, *De houding...*, 101.

³⁶ Uo. 27–29.

Lipóthoz írt beadványának, valamint a magyarországi börtönökben raboskodó prédikátorok ugyanakkor Lipóthoz intézett kérvényének holland fordítása.³⁷ A kérdés a holland parlament február 23-i ülésén került napirendre, és az úgy határozott, hogy döntés előtt az ügyet alaposan megvizsgálja.³⁸

Burman az utrechti egyháztanács 1675. szeptember 6-i ülésén felolvasta Otrókocsi Fóris levelét. A tanács úgy határozott, hogy a levelet *lefordíttatják hollandra és kinyomtatják*, gyűjtést rendeznek a gályarabok javára, és az így összegyűlt pénzt eljuttatják Burmanhoz, valamint az utrechti zsinatot és a tartomány rendjeit is megkéri a közbenjárásra a parlamentnél.³⁹ A lefordított és kinyomtatott változatot Miklós Ödön a század elején még Amszterdamban látta, ma a *genti egyetemi könyvtár* Isaac Meulman-gyűjteményében található (jelzete: 5367). A levéllel a következő nap összeülő utrechti zsinat is foglalkozott, és elhatározták, hogy Otrókocsi Fóris levelét bemutatják Utrecht tartomány rendjeinek, és arra kérik őket, hogy a tartomány képviselői lépjenek fel a parlamentben a gályarabok érdekében. Ezenkívül úgy döntöttek, hogy az ország többi zsinatának is írnak a gályarabok érdekében. Utrecht tartomány szeptember 10-i gyűlésén utasította parlamenti képviselőit, hogy tegyenek meg mindent azért, hogy a parlament közbenjárjon a Habsburg császárnál és a spanyol királynál a gályarabok kiszabadulása érdekében.⁴⁰ Október 7-én jutott hozzá a levél lefordított és kinyomtatott alakjához Daniel Johann Kramprich, Lipót hágai követe is, aki azon nyomban lemásolja és a német fordítással együtt továbbítja a bécsi udvarhoz.⁴¹

Közben Zaffius 1675. szeptember 9-én levélben fordult a hollandiai református egyházak lelkészeihez, az iskolák rektoraihoz és az egyetemek professzoraihoz, hogy támogatásukat kérje védenecsei számára,⁴² majd szeptember 14-én elküldte Zürichbe a prédikátorok trieszti csoportjának augusztus 13-i

---

³⁷ A svéd követ beadványának német nyelvű kiadása: App. H. 2110. A prédikátorok kérvényének német nyelvű, szövegében azonos, formátumában némileg eltérő kiadásai: RMK III. 2728, 2728a = RMK Pótl. 6688; App H. 2112. Ez utóbbi kiadva: THURY i. m. 108–111. A követ beadványának holland fordítása a *Propositie van den Extraordinari Ambassadeur den Grave van Oxenstern ...* (Utrecht, 1675) című röplapban (App. H. 981) jelent meg. Ugyanitt található a prédikátorok kérvényének holland fordítása is: *Supplicatie van 71 gevangene Sweitzer en Augsburgsche Confessie-geenooten predicanten en schoolmeesters aen syn keyserlycke Mayesteyt* (vö. RMK Pótl. 6683).

³⁸ MIKLÓS i. m. 29–30.

³⁹ Uo. 102–103.

⁴⁰ Uo. 86–87., 32–33.

⁴¹ THURY i. m. 44.

⁴² Kiadva: LAMPE–DEBRECENI i. m. 447–449; BOD i. m. 91–92.

hozzá írt levelét.⁴³ A zürichi tanács felkérte Heideggert, hogy forduljon a gályarabok érdekében Malaperthez,⁴⁴ így az a trieszti csoport és Zaffius levelét elküldte a rezidensnek,⁴⁵ aki 18/28-án a Heideggertől kapott iratok másolatát Hollandiába küldve ajánlotta a gályarabokat Hendrik Fagel külügyi államtitkár jóindulatába.⁴⁶ Ugyancsak e hónapban, szeptember 22-én Bécsből Hamel Bruyninx levélben fordult a parlamenthez, amelyben hírt ad a prédikátorok ártatlanságát bebizonyító hamarosan elkészülő munkájáról, és felveti, nem volna-e célszerű eljárni a bécsi és madridi udvarnál annak érdekében, hogy szolgáltatassák ki a prédikátorokat, akik így holland fennhatóság alatt várnák meg, amíg támogatóik a császárt meg nem győzik ártatlanságukról.⁴⁷

A gályarabok augusztus 25-i levelével az utrechti egyháztanács – a források szerint – a megírás után mintegy két és fél hónappal, 1675. október 11-én foglalkozott. Elhatározták, hogy írnak képviselőjüknek Hágába, hogy tudakozódják afelől, milyen lépéseket tett a parlament a gályarabok ügyében, másrészt felhatalmazták, hogy minden tőle telhetőt tegyen meg az érdekükben.⁴⁸ Jólléhet nincs arra adatunk, hogy az egyháztanács döntött volna a hollandra fordításról és a kiadásról, Burmannak ebben játszott szerepe logikusnak tűnik.

1675. október 19-én a gályarabok újabb levelet írtak Burmannak. E levélről Burman 1675. december 6-i leveléből tudunk, tartalmát azonban nem ismerjük.⁴⁹ Ugyanezen a napon Malapert is írt Fagelnek a gályarabok érdekében. Október 23-án Michiel de Ruyter (1607–1676) admirálisnak, a gályarabok későbbi megszabadítójának küldött levelet,⁵⁰ amelyben hírt ad a számukra folytatott németországi gyűjtésekről, és mivel attól fél, hogy mire

---

⁴³ THURY i. m. 29.

⁴⁴ PFISTER, Rudolf: Kirchengeschichte der Schweiz. II. Zürich, 1974. 506.

⁴⁵ LAMPE–DEBRECENI i. m. 449.

⁴⁶ Algemeen Rijksarchief, Hága, Archief van de Staten-Generaal, 6135. (M.C.J.C. van Hoof szíves közlése.)

⁴⁷ BRANDT, i. m. 935; SPRENGER VAN EYK i. m. LVII.

⁴⁸ MIKLÓS i. m. 103–104.

⁴⁹ Burman ezt a levelet november 15-én kapta meg (lásd az 5. számú levelet). A levélnek az utrechti egyháztanács üléseinek jegyzőkönyvében nincs nyoma. Nem kizárt azonban, hogy Burman az ugyanazon napján ülésen ismertette a levelet, és a jegyzőkönyvben található megjegyzés, miszerint arról értesültek, hogy „*de bekende Hungerse broederen blyven beswaert met de selve droevige miserie als voor dese*” (a magyar testvéreknek, akikről már korábban szó volt, *továbbra is* ugyanolyan elszomorító nyomorúságban van részük, mint korábban), erre a levélre vonatkozik. (Vö. SEGESVÁRY i. m. 13.)

⁵⁰ De Ruytert 1675 júliusában küldték a Földközi-tenger térségébe, hogy Hollandia a Franciaország ellen létrejött hágai szövetség tagjaként, melynek többek között a Habsburg császár és Spanyolország is tagja volt, a spanyol hajóhadat támogassa a franciák ellenében.

Hollandiából De Ruyterhez elér a parlament határozata, a gályarabok közül sokan nem élnek már, tudatja vele, hogy véleménye szerint a nápolyi alkirálynál különösebb nehézség nélkül elérheti a gályarabok szabadonbocsátását. Ha erre módja van, arra kéri, hogy helyezze el őket hajóin, és küldje őket Zürichbe.⁵¹

Hogy a gályarabok leveleivel, illetve helyzetükkel nemcsak az utrechti egyháztanács és zsinat, valamint Utrecht tartomány foglalkozott, abban nyilván szerepe volt a levelek nyomtatott formában való megjelenésének is. Burman fáradozásai sikeresnek bizonyultak: a parlament 1675. október 24-én foglalkozott Otrokocsi Fóris levelével, mégpedig Overijsszel tartomány kérésére. Az ülés után utasították Hamel Bruyninxot, hogy tegyen meg mindent Bécsben a gályarabok kiszabadulása érdekében. Október 30-án Malapert levelét tárgyalták, és további megfontolásra kiadták a külügyi bizottságnak. Az amszterdami egyháztanács 1675. október 31-i ülésén gyűjtés rendezését fontolgatta a gályarabok megsegítésére.⁵² Az utrechti zsinat 1675. november 3-i ülésén visszatért az ügyre. Újra elhatározták, hogy írnak az ország többi zsinatának. A levélben röviden ismertették Otrokocsi Fóris levelét, a gályarabok kiszabadulása érdekében addig általuk és a tartomány rendjei által megtett lépéseket, és arra kérték a többi zsinatot, hogy azok hassanak oda tartományaik rendjeinél, hogy parlamenti képviselőiket bízzák meg a gályarabok ügyének felkarolásával.⁵³

A parlament Hamel Bruyninx és Malapert levelét is figyelembe véve november 11-én utasítást adott De Ruyternek, hogy szabadítsa ki a prédikátorokat.⁵⁴ Az utrechti egyháztanács november 15-i, illetve 22-i ülésén arról esett szó, hogy a tartomány gyűlése megbízta parlamenti képviselőit, szorgalmazzák a parlamentben, hogy az hatalmazza fel De Ruytert, tegyen meg mindent a gályarabok érdekében, illetve úgy döntöttek, hogy közvetítők révén megpróbálják elérni, hogy az ügyet az angol parlament is napirendjére tűzze.⁵⁵ Észak- és Dél-Holland egyházmegyék zsinata 1675. november 20–21-i ülésén foglalkozott a gályarabok ügyével. A zsinat egyik résztvevője beszámolt arról, hogy miután képviselőjük részt vett az utrechti zsinaton, és ott szóba került Otrokocsi Fóris levele, utánajárt az ügynek, és megtudta, hogy a parlament már hathatós intézkedéseket hozott az ügyben. Az amszterdami egy-

---

⁵¹ BRANDT i. m. 941–942; SPRENGER VAN EYK i. m. LXX–LXXI.

⁵² MIKLÓS i. m. 35–37., 38., 94.

⁵³ Uo. 87–89.

⁵⁴ BRANDT i. m. 934; SPRENGER VAN EYK i. m. LIII–LV.

⁵⁵ MIKLÓS i. m. 104–105.

háztanács december 12-i ülésén a gályarabok egy latin nyelvű levelét olvasták fel, Miklós Ödön szerint valószínűleg az október 19-ét.⁵⁶

A gályarabok október 19-i levelére Burman 1675. december 6-i levelében (5. számú levél) válaszolt, és beszámolt azokról a lépésekről, amelyeket szabadulásuk érdekében megtettek és meg fognak tenni. E levél általunk közölt másolata szintén a zürichi *Zentralbibliothek* Heidegger-hagyatékában található (jelzete: Ms. D 182). A levél rávilágít arra a kiterjedt kapcsolatrendszerre, illetve élénk diplomáciai tevékenységre, amelynek központjában Burman állt.

Leveleiből kiderül, hogy Zaffius, Hamel Bruyninx és Heidegger mellett kiemelkedő szerepe volt abban, hogy De Ruyter a gályarabokat 1676. február 11-én kiszabadította. Burmannak a kiszabadulásukban játszott szerepéről egyébként később maga Otrókocsi Fóris is megemlékezett, amikor megírta szenvedéseik történetét, a *Furor Bestiae*.⁵⁷

A gályarabok és Burman levélváltását a kiszabadult prédikátorok (pontosabban Otrókocsi Fóris) 1676. május 7-én Velencéből kelt levele zárja le (6. számú levél). Ennek a levélnek a latin eredetijét nem ismerjük, holland fordítását Lambert van den Bosch (1620–1698) holland történetíró De Ruyter-életrajza őrizte meg számunkra, amelyet a szerző *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen* (Amszterdam, 1676) című műve tartalmaz. A kötet érdekessége ezenkívül, hogy közli még a prédikátorok egy másik levelének a töredékét (7. számú levél) is, amelyet azok Van den Bosch szerint a hollandiai egyházakhoz, valójában azonban Dél-Holland egyházmegye zsinatához írtak, és *újra kiadja* a gályarabok 1675. augusztus 25-i Burmanhoz és Leusdenhez, valamint honfitársaikhoz írt levelét.

A prédikátorok levelei most sem maradtak visszhang nélkül Hollandiában. Burman ismertette Otrókocsi Fóris levelét az utrechti egyháztanáccsal, amely 1676. május 22-i ülésén úgy határozott, hogy megkérik a tartományi gyűlés elnökét és a város polgármestereit, járjanak közben annak érdekében, hogy a császár biztosítsa a magyarországi egyházak korábbi szabadságát, a május 29-i és június 5-i ülésen pedig arról döntöttek, hogy az ügyet a parlament figyelmébe ajánlják. Burmannak arra is volt gondja, hogy tájékoztassa az ügyről Dél-Holland egyházmegye július elején összeülni készülő zsina-

---

⁵⁶ Uo. 71., 95; Uő. Holland intervenció..., 56.

⁵⁷ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. 1676. Ford. HERPAY Gábor. Kiad. és bev. CSIKESZ Sándor. Bp., 1933. /Régi Magyar Református Könyvtár. III. sor. 1./ 56. Lásd még a mű holland fordítását: VAN POOT i. m. 111.

tát.⁵⁸ A július 6-a és 18-a között ülésező zsinat a prédikátorok második, töredékesen fennmaradt levelével foglalkozott, amelyben azok azt kérik, járjanak közben a császárnál, hogy visszatérhessenek hazájukba és folytathassák szolgálatukat. A zsinat úgy döntött, hogy alkalmas időben megkeresi majd Caspar Fagelt, Holland és West-Friesland tartomány főtitkárát, hogy megtárgyalja vele az ügyet, és azután cselekszik majd.⁵⁹ A levélről ezután még Észak-Holland egyházmegye zsinatának július 27-i ülésén is szó esett, ott azonban nem hoztak vele kapcsolatban határozatot.⁶⁰

A gályarabok leveleinek újbóli kiadása Van den Bosch művével még nem ért véget. A mű bővített kiadása 1683-ban jelent meg ugyancsak Amszterdamban, és ez a kötet szintén tartalmazza az előbb említett négy levelet. Végül 1684-ben Amszterdamban a gályarabok 1675. augusztus 25-én kelt levelei láttak immár harmadszor napvilágot Abraham van Poot *Naauwkeurig verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraren in Hungarien* című művében.

Bár Van den Bosch művét 1677-ben lefordították (kivonatolták) angolra és franciára, 1677-ben és 1681-ben pedig németre, a gályarabok leveleit már egyik külföldi kiadás sem vette át.

Bár a gályarabok leveleinek másik címzettje, Johannes Leusden 1694-ben *Compendium Biblicum* című műve II. Apafi Mihálynak szóló ajánlásában utalt arra, hogy maga is segítette néhány gályarabságot szenvedett tanítványát rabságuk ideje alatt,⁶¹ a fennmaradt források alapján erre nincsenek konkrét adatok. Az ő személye a források szerint később került előtérbe, amikor része volt az *Apologia Ministrorum* 1678-as második, utrechti kiadásának⁶² megjelentetésében.⁶³ (A mű ugyanannál a nyomdásznál jelent meg, aki a gályarabok második, Burmannak és Leusdennek írt levelét is kinyomtat-ta.)

Az öt hungarikum szövegét az eredeti nyomtatványokból, illetve kiadványokból, a két Burman-levelé szövegét textológiai megfontolásokból Kocsi

---

⁵⁸ MIKLÓS, De houding..., 105–106.

⁵⁹ KNUTTEL, W.P.C.: Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621–1700. V.'s-Gravenhage, 1915. 145.

⁶⁰ MIKLÓS i. m. 73.

⁶¹ BUJTÁS László Zsigmond: Dokumentumok Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz (1673–1699). Lymbus V. 1994. 96.

⁶² *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Iudicio Tribunalis Poseniensis. Anno (...) M. DC. LXXVII. Ultrajecti, Ex Officina Guilielmi Clerck, A(nn)o 1678.* (RMK III. 2938) (Az első kiadás Szabó Károly szerint Kolozsváron jelent meg. Lásd RMK II. 1400.)

⁶³ LAMPE–DEBRECENI i. m. 486.

Csergő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum* című művének a zürichi Heidegger-hagyatékban található másolatából közöljük.⁶⁴ A gályarab prédikátorok újból kiadott leveleinek holland szövegében azokat a szavakat, szókapcsolatokat, amelyekhez képest a második (1676-os), harmadik (1683-as) és negyedik (1684-es) kiadásban jelentős (nem helyesírásbeli) eltérés van, kurzív szedéssel jelöljük, az eltérést pedig a jegyzetekben adjuk meg. Ugyanezt a módszert követjük a két Burman-levél ismert másolatainak esetében is.⁶⁵

1.

Nápoly, 1675. június 6.

Otrokosi Fóris Ferenc levele két holland professzornak [Frans Burmannak és Johannes Leusdennek]

Miután három, illetve négy évvel korábban a címzettek, volt tanárai irányításával befejezte tanulmányait, és visszatért hazájába, rá fél évre lelkészi szolgálatot vállalt. 1674 február és március hónapjaiban összeesküvés ürügyével Pozsonyba idézték Magyarország majdnem minden helvét és ágostai hitvallású lelkészét és iskolamesterét. Ártatlanságukban bízva és királyuk iránti engedelmességből majdnem mindannyian megjelentek Pozsonyban. Mivel azonban nem voltak hajlandók sem írásban lemondani tisztükről, sem önként elhagyni az országot, sem katolizálni, Magyarország különböző vár-

---

⁶⁴ A Burman-levelek csak Kocsi Csergő munkájának másolataiban maradtak fenn. Mivel a közhiedelem által eredetinek tartott sárospataki példányban Burman első levele csonka, és több jel arra utal, hogy valójában nem az eredeti példányról van szó, – ezt terjedelmi okokból más helyen fejtjük majd ki –, a közlés alapjául a Heidegger-hagyatékban található másolatot vettük, amely előtt a szerző saját kezű feljegyzése található arról, hogy ő a mű szerzője.

⁶⁵ A gályarabok kiterjedt, fél Európát behálózó kapcsolatait tekintve nehezen vállalkozhatna bárki is, hogy az itt közölt forrásokat, illetve a hozzájuk kapcsolódó egyéb dokumentumokat minden érintett helyszínen személyesen tekintse meg. Ezért köszönettel tartozom drs. R. Breugelmansnak (Universiteitsbibliotheek Leiden), Matteo Campagnolonak (Musée historique de la Réformation, Genf), prof. dr. A. Deroleznek (Centrale Bibliotheek, Rijks-universiteit Gent), dr. J. A. Gruysnak (Koninklijke Bibliotheek, Hága), drs. J. J. van Heelnek (Bibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam–Museum Meermano-Westreenianum, Hága), drs. F. J. Hoogewoudnak (Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam) és dr. Judith Steinmannak (Zentralbibliothek Zürich), akik hozzásegítettek ahhoz, hogy az itt közölt nyomtatványokat és kéziratokat xeroxmásolaton, illetve mikrofilmen tanulmányozhassam. Ugyancsak köszönettel tartozom egyéb segítségükért prof. dr. A. H. Huussennek (Rijks-universiteit Groningen) és T. E. Musschengának (Universiteitsbibliotheek Groningen).

börtöneibe kerültek. Körülbelül egy évi szenvedés után elszállították őket az országból, és 1675. május 8-án Itáliában a nápolyi gályákra adták őket. A német katonák, akik odáig vitték őket, Triesztben arra kényszerítették őket, hogy harci ruházatot vegyenek magukra és fegyvert hordjanak. Jelenleg huszonkilencen vannak: tizenegyen az ágostai, a többiek a helvét hitvallásúak közül. Hatot vagy hetet közülük gyengeségük miatt hátrahagytak a Pescara közelében levő Chieti városában. Hárman az út nehézségétől és a számos ütéstől meghaltak, hárman még útközben megszöktek, így megmenekültek az olaszok kezéből. Elhurcolásukkor különböző magyarországi börtönökben maradtak körülbelül tizenkilencen a helvét hitvallásúak közül, és, ahogy hírlik, hatan vagy heten a lutheránusok közül. Elfogatásuktól mostanáig súlyos nélkülözéseket kellett elszenvedniük. A többiek nevében arra kéri a címzetteket, hogy más tudós lelkészekkel és professzorokkal tartsák ébren ügyüket Hollandia rendjeinél, hogy azok közbenjárjanak császáruknál megsza-
badulásuk érdekében.

Gratiam pacem et omnia bona ab eo qui est fons omnium bonorum.⁶⁶

Reverendi Clarissimi ac Doctissimi Viri mihique quondam praeceptores dilectissimi; Ego qui abhinc tribus et quatuor annis sub vestra cura et diligenti institutione Theologiae et linguae sanctae operam dedi, mox redux in patriam ibidem elapso semestri spatio, Deo per Ecclesiam me vocante: sacrum Ministerium suscepi;⁶⁷ at brevi fati divinis ita volentibus Ministerium Domini mei etiam adversorum perpeptione confirmare debui. Nam anno 1674 mense Febr. et Mart.⁶⁸ citati sunt Possonium (paucis comitatibus exceptis) omnes fere Hungariae Pastores Helv. et August. Confessionis, una cum personis scholasticis, praetentum quidem rebelliosae complicitatis, at principaliter propter religionem, uti ex eventu patuit. Comparuimus Possonij plerique ex utraque religione, praecipue qui prope praesidia eramus confisi innocentiae nostrae, tum vero volente declarare nostram erga regem⁶⁹ nostrum Clementissimum obedientiam. At ubi pro voto Dominorum Praelatorum nec officium sacrum cum subscriptione deponere, nec sponte sine causa Regno egredi, nec ipsorum religionem amplecti voluissemus, mox traditi in

⁶⁶ A levél szövege előtt ez áll: *Apographum*.

⁶⁷ Otrókoci Fóris 1673-ban Rimaszécsen (ma Rimavská Seč, Szlovákia) lett lelképásztor.

⁶⁸ Otrókoci Fórist saját feljegyzése szerint 1674. február 27-én idézték meg március 5-re. (ANTALFI János: Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen. SpFüz 1863, 258).

⁶⁹ I. Lipót (1640–1705), 1657-től német-római császár és magyar király.

captivitatem in diversas arces⁷⁰ Hungariae; & postquam in iisdem per annum fere carceribus durissimisque laboribus vexati fuisset, & patria nostra de nocte educti, jam ab octavo die Maij anni praesentis, patimur in galerijs sive triremibus Neapolitanis in Italia. Antequam tamen nos deduxissent milites Germanici, prius in captivitate Tergestina,⁷¹ nos ad vestium militarium armorumque assumptionem, non solum minis, sed & verberibus coegerunt; hic tamen Deo iuvante ne unus in ista proba cecidit. Sumus hic Neapoli numero 29⁷² adhuc superstites, undecim Augustanae confessionis, reliqui vero nostrates. Ibidem nostrates Pastores numero sex, propter summam infirmitatem relictis sunt in civitate Catina,⁷³ quae etiam est in Italia prope Piscariam.⁷⁴ Tres propter itineris difficultatem, multaque verbera, animam Deo tradiderunt.⁷⁵ Tres vero in itinere effugerunt, si ubique Itolorum manus feliciter evadere potui sunt.⁷⁶ Relicti sunt etiam in Hungaria, tempore nostrae exportationis in diversis carceribus 19 nostrates; Lutherani vero uti auditum 6 vel 7.⁷⁷ Usque ad hoc tempus summas atque ingentes pertulimus angustias a tempore captivitatis nostrae, quibus vix similes leguntur, quas enarrare mihi nunc non est possibile. Quapropter ut ad propositum redeam, Clarissimi atque Doctissimi Viri, ex consensu etiam aliorum fratrum placuit scribere confidenter vestris Clarissimis Dominationibus, humillime rogando nomine omnium consociorum, ut cum aliis Doctissimis Pastoribus & Professoribus, instent nostro nomine, apud Illustrissimos & Potentissimos Ordines Foederati Belgij,⁷⁸ quatenus suam sinceram & indesinentem operam per suos Legatos,⁷⁹

---

⁷⁰ A prédikátorok és tanítók a berencsi (Branč, Szlovákia), az eberhardi (Malinovo, Szlovákia), a kapuvári, a komáromi, a lipótvári (Leopoldova, Szlovákia) és a sárvári börtönökbe kerültek.

⁷¹ Trieszt.

⁷² 30 prédikátor került a nápolyi gályákra. A gályára adás után nem sokkal, május 12-én hunyt el Füleki István. (MPEA 1902, 161.)

⁷³ Chieti (ókori neve: T(h)eate). Itt maradtak: Ceglédi Péter, Huszti Mihály, Harsányi Móricz István, Kóródi János, Miskolci Mihály, Szecsei János. (LAMPE-DEBRECENI i. m. 905.)

⁷⁴ Pescara.

⁷⁵ Göcs Mihály és Illyés Gergely halt meg útközben. Itt elírás történt, hiszen a gályarabok következő, augusztus 25-i levelükben (lásd a 3. számú levelet) is csak két útközben történt halálesetről számolniuk be. Ugyancsak két személy haláláról emlékezik meg később mind maga Otrokocsi Főris, mind Kocsi Csergő. (OTROKOCSI FŐRIS i. m. 50; LAMPE-DEBRECENI i. m. 887–888.)

⁷⁶ A megszökött három közül Lányi György megmenekült, Masnicius Tóbiást és Simonides Jánost elfogták, de később kiváltották őket.

⁷⁷ A sárvári és kapuvári börtönökben összesen 20 rab maradt. Később már maga Otrokocsi Főris is azt jegyzi fel, hogy 13 református és 7 evangélikus lelkészt indítottak innen Triesztbe. (OTROKOCSI FŐRIS i. m. 51.)

⁷⁸ A Staten-Generaal, a holland parlament.

pro nostra liberatione coram Augustissimo nostro Imperatore interponere, nosque satis egenos & afflictissimos dum in hac misera captivitate patimur, aliquo beneficio sublevare ne dedignentur, a Deo expectante gratuitam remunerationem. De caetero sub Dei protectione sit reposita vita vestrorum claritatum. Datae Neapolj in tiremibus die 6 Junij 1675.

Vestris Clarissimis Dominationibus quondam obediens Discipulus, nunc vero cum aliis fratribus captivus pro sua religione & pro suo Domino

Franciscus Foris Otrokoci.⁸⁰

Lelõhelye: Bibliothèque publique et universitaire, Genf, Ms. fr. 434, Correspondance ecclésiastique, ff. 108r-v.

E latin nyelvű levél nyomtatásban megjelent holland fordítása:⁸¹

Genade, Vrede en alles goets van de gene die de Fonteyne is van alle goet.

Eerwaerde, seer Beminde en Geleerde Mannen, voormaels mijne seer beminde Meesters. Ick, die nu drie en vier jaren geleden onder uwe sorge en neerstige onderwysinge inde Theologie en Heylige Tale gestudeert hebbe, nu even in mijn Vaderlandt wedergekeert zijnde, heb aldaer na verloop van een half jaer, Godt my roepende door de Kerck, den Heyligen dienst aengenen; maer niet langh daer na, de Goddelijcke voorsienicheyt sulcx willende, heb ick den Dienst mijns Heeren oock met verdruckingen te lyden moeten

⁷⁹ Hamel Bruyninx mellett 1673-tól Coenraad van Heemskerck rendkívüli követként szintén Hollandiát képviselte Bécsben. Otrokoci Fóris nyilván nem tudott arról, hogy Van Heemskerck 1675 márciusában már eltávozott Bécsből. (SCHUTTE i. m. 25.)

⁸⁰ A másolaton feltüntettek még a következőket is: „*Superscriptio erat talis: Rever. Clariss. ac Doctiss. Viris D. Francisco Burman(n)o & D(omi)no Joh. Leusden Ill. in academia Ultrajectina SS. Theologiae p(ro)fessori meritiss. itidem(que) in Eccl(es)ia Pastori Vigilantiss. huic vero (?) linguae sanctae p(ro)fessori diligentiss. D(omi)nis & quondam praeceptorib. mihi perpetua memoria venerandis. Neapoli Ultrajectu(m). Nos infrascripti testamur hoc apographum cum suo autographo convenire & de verbo ad verbum concordare. Franciscus Burmannus Johannes Leusden Professores Ultrajectini.*”

⁸¹ A nyomtatvány címe: *EEN BRIEF//Geschreven van een Gereformeert Predikant in Hungaryen aen twee Professoren//van Utrecht, verhalende hoe hy nevens veel andere Predicanten om de Religie eerst in deer-//lijcke Gevanckenisse en daer na op de Galeyen van Napels is geworpen* [= Egy levél, amelyet egy magyarországi református lelkész írt két utrechti professornak, amelyben elmondja, hogy sok más lelkésszel együtt hitéért hogyan vetették először szörnyű börtönbe, majd a nápolyi gályákra].

bevestigen. Want in't Jaer 1674. inde Maant van Februarius en Maart zijn geciteert tot Presburgh (weynich Graefschappen uytgesondert) bykans alle de Predikanten van Hongarijen soo vande Switsersche als Augsburghsche Confessie, tegelijck met de School-meesters, ende dat wel onder deckel van rebellische 'tsamen-spanninge, maer voornaemlick om de Religie, als uyt de uytkomstige gebleecken is. Meest alle zijn wy uyt beyderley Religie te Presburgh verschenen, voornaemlijck die dicht by de Frontier plaetsen woonden, vertrouwen hebbende op onse onnooselheydt, daer en boven willende oock bewysen onse gehoorsaemheydt tot onsen Genadichsten Coninck, maer als wy niet en wilden, volgens den wensch van de Heeren Prelaten, noch onsen Heyligen dienst met ondertekeninge afleggen, noch vrywillichlijck sonder reden uyt het Rijk vertrecken, noch hare Religie omhelsen, zijn wy van stonden aen in gevanckenisse overgelevert in verscheyde Kasteelen van Hongaryen, ende na dat wy inde selve ontrent een jaer lang geplaagt waren geweest met gevanckenisse en seer harde quellingen, by nacht uyt ons Vaderlandt uytgevoert zijnde, ist dat wy nu van den 8. Mey deses loopenden jaars af op de Galeyen van Napels in Italien gedrukt worden. Evenwel eer dat de Hooghduytse Soldaten ons tot hier toe gebracht hadden, hebbense ons in de Stadt van Trieste niet alleen met dreygementen, maer oock met slagen gedwongen tot het aennemen van oorloghs-kleederen en wapenen; nochtans en is'er, door Godts hulpe, niet een in dese beyroevinge besweken. Wy zijn hier tot Napels in getal van 29. noch overich: elf vande Aughsburghsche Confessie, en de rest van de onse. Soo zijnder oock ses van onse Predicanten wegens groote swackheydt achtergelaten inde Stadt van Catina, welck oock is in Italien dicht by Piscarien, drie zijn door de moeyelijckheyte vande reyse en de meenichvuldige slagen gestorven; ende drie zijn 't in 't reysen ontvlucht, soose maer de handen der Italianen aller wegens hebben kunnen ontkomen. Oock zijn'er ten tijde van onse wechvoeringe in Hongarijen achtergelaten in verscheyde Kerckers ontrent 19. vande onse, en vande Luthersche, na verstaen is, ses of seven. Tot op desen tijdt toe hebben wy seer groote en sware benautheden geleden vanden tijdt onser gevanckenisse af, welckers gelijcken naulijcks gelesen worden, welcke te verhalen my nu niet mogelijk is. Weshalven op dat ick tot mijn voornemen wederkeere, seer vermaarde en Geleerde Mannen, is er, oock met toestemminge van de andere Broederen, goet gevonden vertrouwelijck aen U.U. E.E. te schrijven, seer ootmoedelijck versoeckende uyt name van alle de mede-broederen, datse met andere Geleerde Predikanten en Professoren van onsen t'wegen gelieven aen te houden by de Doorluchtige en Hooch-Mogende Staten van het Vereenight

Nederlandt, datse met believen te weygeren haren oprechten en onvermoeyden yver aen te wenden by onsen Machtichsten Keyser⁸² tot onse verlossinge, ende ons, die in seer grote behoeflicheydt en elende zijn, terwijl wy dese droevige gevanckenisse moeten uytstaen, met eenige weldadigheydt te hulp te komen, verwachtende van Godt een genadige vergeldinge. Wyders sy U.U. E.E. leven bevolen inde bescherminge Godts. Geschreven te Napels op de Galeyen, den 6. Juny 1675.

U.U. E.E. voor desen gehoorsamen Discipul, maer nu nevens andere Broederen Gevangen voor sijn Religie en voor sijnen Heere

FRANCISCUS JORIS(!) OTROKOCSI.⁸³

Lelöhelye: Rijksuniversiteit Gent, Centrale Bibliotheek, Collectie Meulman, No. 5367.⁸⁴

2.

Hanau, 1675. augusztus 19.

Frans Burman levele Otrokocsi Fóris Ferencnek

Levelét, amelyben leírja nyomorúságát, és Hollandiából utána küldtek, rendben megkapta. Amint hazaér, a holland parlamentnél levő barátai révén megpróbálja elérni, hogy a parlament a Habsburg császárnál járjon közben ügyükben. A majna-frankfurti és hanau holland egyházak és saját adományaként küld 34 birodalmi tallért. Örülne, ha annakidején megtudhatná, hogy rendben magkapta-e.

Utóirat: Barátja, akire ezt a levelet bízta, reméli, hogy ezen kívül is sikerül még gyűjteni számukra. Ezt az előbbi összeggel együtt küldik el majd nekik. A befolyt pénzről az azt kezelő személy fogja tájékoztatni őket.

---

⁸² A holland szövegből kimaradt az eredeti latin szövegben szereplő „per suos legatos” fordítása.

⁸³ A nyomtatvány impresszuma: *t'UTRECHT, By Johannes Ribbius, woonende inde korte S. Jansstraet, 1675* [= Utrechtben, a Korte S. Jansstraaton lakó Johannes Ribbiusnál, 1675].

⁸⁴ Megtalálható még korabeli másolatban: Algemeen Rijksarchief, Hága, Archief van de Staten-Generaal, 6136 (M. C. J. C. van Hoof szíves közlése), valamint Hof-, Haus- und Staatsarchiv, Bécs, Geheime Österreichische Staatsregistratur, Repertorium N, Karton 34, Fasc. 29, pars 2, ff. 369–374. (Fazekas István és Ötvös Péter szíves közlése).

Reverendo et Doctissimo Viro, Christi Martyri et Servo, Francisco Foris
Trokotsi Franciscus Burman salutem plurimam dicit.⁸⁵

Literas tuas miseriae tuae indices, e Belgio huc ad me transmissas recte
at(que) ordine accepi et calamitati tuae e fundo pectoris indolui. Respice vero
voluntatem Dei, sine qua haec non ita cecidere; quae semper perfecta imo
optima, licet non ita videatur nobis. Exercet ille suos interdum duriter sed
animo semper benigno et eventu salutari, qui opperiendus est cum patientia et
longanimitate. Quantum vero illud veritati et nomini Christi martyrion red-
dere, us(que) ad exilia, vincula et gravissimas operas, gloriosum illud supra
modum, ad Martyris et confessoris honorem assurgere. Dabit interea Deus
patientiam et vires, supra quas nihil inponit, et tandem exitum. Animum ergo
quaeso firma, et non visibilia et transitoria haec respice, sed invisibilia et
aeterna. Interea domum redux, non desinam per amicos apud Praepotentissimos
Ordines Generales, et *a pote*⁸⁶ per hosce apud Caesaream Majestatem,
pro vobis intercedere. Et in solatium aliquod vestrum repraesento Imperiales
thaleros 34. collectos a me apud Ecclesias Belgicas Francofurtensem⁸⁷ et
Hannoviensem,⁸⁸ et aliqua parte per me auctos.⁸⁹ Faxit Deus⁹⁰ illa refectio-
ni vestrae cedant. Gratum erit resciscere et percipere ea, ad manus tuas recte
pervenisse. Saluta fratres, et conservos tuos omnes, et certate fortiter in Do-
mino, qui hic gratiam et deinceps coronam dabit. Ego precibus vobiscum
concertare non desinam. Raptim Hannoveriae ipsa discessus mei sive reditus
hora in Belgium. 19. Augusti. 1675.

---

⁸⁵ A levelet ez a mondat vezeti be: *Exemplum etiam literarum Venerabilis et Celeberrimi Viri Domini Francisci Burmanni, Ultrajecto Neapolim missarum!*

⁸⁶ OSZK, Quart. Lat. 1187, DRER Gy, K. 1.261, EOL, V.15, TtREN, R 530: kimaradt. (A rövidítések feloldását lásd a 93. jegyzetben.)

⁸⁷ A 34 tallérból 24-et a majna-frankfurti holland református egyház adományozott. Erről tanúskodik az ottani egyház presbitériuma jegyzőkönyvének 1675. augusztus 12-i bejegyzése: „*Dem nach einnige Reformierte Prediger auss Ungeren auff die galleren gefangen gehalten werden, dabey auch dörfftig sein: Ist ihnen 24 rth. [= Reichsthaler] bewilliget worden.*” (Institut für Stadtgeschichte, Frankfurt am Main, Presbyterialprotokollen der Deutsch-Reformierten Gemeinde Frankfurt, Band 1666–1691, f. 58v. Dr. Roman Fischer szives közlése.)

⁸⁸ Burman 1650-től 1661-ig Hanauban volt lelkész. Német kapcsolatait ezen kívül nyilván szüleinek köszönhette, mivel ő maga már ugyan Hollandiában született, szülei Pfalzból menekültek oda. (BURMAN, Caspar: *Trajectum eruditum. Trajecti ad Rhenum, 1750.* 50.) 1662 januárjától unokatestvére, Jacobus Balde lett Hanauban a lelkész, majd 1667-től Hans Peter van den Velde követte. (Monika Rademacher, Stadtarchiv Hanau szives közlése.)

⁸⁹ Burmannak ebből vagy egy későbbi pénzküldeményéből a Chietiben raboskodó prédikátorok (lásd a 73. jegyzetet) is részesültek. (THURY i. m. 100.)

⁹⁰ A levél itt a sárospataki és az egyik debreceni (R 2754) kéziratban félbeszakad, majd Burman 1675. december 9-i levele követi.

Praeter thaleros 34. Amicus cui hasce reliqui literas, spem facit, quosdam insuper adhuc collectum iri, qui una ad vos transmittentur. Illorum autem summam sive *numorum significabit qui hosce*⁹¹ curabit. Vos propter justitiam, dum ita vult Dominus *fortiter*⁹² patimini.

Franciscus Burman.

Lelőhelye: Zentralbibliothek Zürich, Ms. D 182, f. 110v.⁹³

3.

Nápoly, 1675. augusztus 25. A gályarab prédikátorok levele Frans Burmannak és Johannes Leusdennek⁹⁴

Beszámolnak arról, hogy 1675. március 18-án német katonák, akiket Messina város megsegítésére küldtek ki, negyvenegyüket vitték magukkal Nápolyba. Miután éhségben, szomjúságban, szitkozódásban és ütlegetésben volt részük, és önként nem akartak a spanyol király szolgálatába állni, fogvatar-

⁹¹ OSZK, Quart. Lat. 1187, DRER Gy, K. 1.261, EOL, V.15, TtREN, R 530, Zb, F 199: *numorum significabit ille qui hasce*: TtREN, R 529: *numorum indicabit ille qui hasce*.

⁹² TtREN, R 529: kimaradt.

⁹³ Megtalálható még Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (a továbbiakban OSZK), Quart. Lat. 1187, ff. 197–198, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye Kézirattárában (a továbbiakban DRER Gy), K. 1.261, pp. 134–135, az Országos Evangélikus Levéltárban (a továbbiakban EOL), V.15, pp. 287–288, Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban TtREN), R 529, ff. 121v–122v, R 530, ff. 130v–131v, R 2754, pp. 461–462, Pápán a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Kézirattárában (a továbbiakban DtREN) Thury Etele másolatgyűjteményében, O. 662/37, amely a közlés alapjául szolgáló zürichi másolat másolata, Sárospatakon a Tiszánineni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban TtREN), Kt. 217, pp. 461–462, valamint Zürichben a Zentralbibliothek Kézirattárában (a továbbiakban Zb), Ms. F 199, ff. 164r–v.

⁹⁴ A levelet tartalmazó nyomtatvány címlapjának leírása: *Twee//BRIEVEN//Geschreven//Uyt de Galeyen van Napels.//De eerste aen twee Professoren.//FRANCISCUS BURMANNUS.//ENDE//JOHANNES LEUSDEN.//De andere aen de// Hungerse studenten tot Utrecht studerende.//TOT UTRECHT.//Gedruckt by WILLEM CLERCK, Boeckdrucker en Boek-//verkoper op de Neude, in Kintjes-haven, Anno 1675. [= Két levél, amelyet a nápolyi gályákról írtak, az elsőt két professornak, Frans Burmannak és Johannes Leusdennek, a másikat az Utrechtnben tanuló magyar diákoknak. Nyomatott Willem Clerck nyomdásznál és könyvkereskedőnél a Neudén, a Kintjeshavenben, az 1675. évben].*

tóiknak az Abruzzi tartományban levő, Brindisitől nem messze fekvő Chieti városban hat személyt kénytelen-kelletlen ott kellett hagyniuk, mert lábukat annyira megviselték a bilincsek. Itt hárman megszöktek, másik kettő az út fáradalmi miatt meghalt. Május 8-án harmincukat (köztük tizenegy lutheránus lelkészt) gályára adták. Most, mivel olyan kényszer munkát végeznek, mint az etióp, mór és török foglyok, és azóta hárman meghaltak közülük, már csak huszonheten vannak. Mindezek arra készítették őket, hogy megkérjék őket, támogassák tekintélyükkel az egyháztanácsnál a holland parlamentnek írt levelüket, mivel bizonyosak abban, hogy az egyháztanács jóváhagyásának és támogatásának nagy szerepe lehet abban, hogy a parlament felkarolja megszabadításuk ügyét.

Utóirat: Írtak az angol királynak, a svájci konföderációnak, a genfieknek, a pfalzi választófejedelemnek és más keresztény fejedelmeknek is.

Charitatem Dei Patris in Christo Jesu, Assistentiamque Spiritus Sancti sincero cordis affectu precantur.

Viri Clarissimi & Reverendi.

Non inefficax ad tempus sopiendarum, et in malo plus et ultra indurandarum conscientiarum medium, Versutissimus ille Artifex in organis Crudelitatis suae excogitavit, ut nimirum semper suae Tyrannidis in Confessores veritatis exercitae et exercendae, speciosum aliquem praetextum praetexerent. Tali praetextu armavit Achabum et Jesabelem ad persequendum Eliam. Tali Primores Judaeorum in innocentissimi Salvatoris nostri Jesu Christi mortem conspirare Audaces reddidit. Tali Pharisaeos de cruenta Sancti Stephani Protomartyris morte impune patranda securos fecit. ... (!) Tali etiam (si parva licet componere magnis) potentem fecit in nostra Patria, Hostes Euangelii, ut scilicet, eos, qui de Rebellionem, nec cogitare, multominus aliquid moliri valuerunt, sub praetextu ejusdem, post pronunciatam primum quidem, sed paulo post nemine rogante revocatam sententiam mortis, sub amissione Capitis et bonorum; non solum carceris squalore, fame, siti, nuditate, calumniis, continuis in aestate et hyeme plusquam servilibus laboribus, et si quae alia excogitari poterant, in diversis fortalitiis Patriae nostrae, per annum circiter excruciant: sed etiam (quia votis suis, et in Reversionalibus subscribendis, multo magis in condenscensu ad ipsorum partes, tantum abest ut consentirent, quin potius quantum in se fuit patientia sua conatus eorum retardarent) non potentes eos amplius intra limites Patriae, in conspectu suo tolerare anno 1675. mensis Martii 18 die, eorum 41 personas, partim vesperi per privatas vias fortalitorum, partim nocte exportatos, medio Germanicae Militiae ad

suppetias ferendas contra Messinenses properantis, per varia discrimina famis, sitis, calumniarum, verberum occasione coactae terrestres itinerationis, et non sponte assumptae militiae in fidelitatem Regis Hispaniarum,⁹⁵ fastigationis, usque ad invitam derelictionem sex personarum, propter pedes ex attritu Compendum fere ad abscissionem non nullorum vulneratos in civitate Theatina⁹⁶ Provinciae Aprucii⁹⁷ non longe a Brundusio;⁹⁸ evasionis trium; duorum vero propter prefata gravamina in via, cum testimonio bonae conscientiae, mortis,⁹⁹ Neapolim Italiae, deportant; ibique ex tantis malis vix jam spirare valentes triginta nostrum residuos (inter quos sunt undecim Lutherani pastores) 8 Maji Galeris adscribunt: ubi et de praesenti, post tres etiam hic socios pie in Domino mortuos,¹⁰⁰ sine ullo discrimine aetatis et inhabilitatis, iisdem laboribus et miseriis subjectos tenent, quibus obnixii sunt Aethiopes, Mauri, Turcae, et reliqui propter manifesta sua scelera cum judiciaria condemnatione captivi. Haec ad vos, Viri Clarissimi et Reverendi, nobis adhuc post tantas miserias viginti septem superstitionibus, occasione supplicis nostri, in proprio scripto, libelli, ad Illustr. Ordines Foederati Belgii, ingravescentium in dies malorum intolerabilium onere, et consilio graviorum Virorum, necessitati, directi, perscribere placuit, ut scilicet vos etiam, non ignari nostrorum malorum, quae hactenus divinitus adjuti, ad debellandas potestates, et destruendam altitudinem sese adversus scientiam extollentem, cum corroboratione infirmorum sustinuissemus: ut inquam conscii horum, nostrum supplicem libellum, consensu et ope etiam Venerabilis Consistorii Theologici,¹⁰¹ pro ista Autoritate et gratia vestra, qua certe vos multum apud Illustriss. Ordines, praesumimus, feliciter cum emolumento, tam ratione instantiae, pro nostri liberatione, faciendae; quam ratione beneficium temporalis vitae necessariis in hac captivitate usibus, destinandae: inde propediem ad nos miseros, ope et consilio etiam humano destitutos, redituro, recommendare queatis. Quo facto, fiet profecto illud; quod sicut in omnibus abundatis fide, et sermone, et scientia, et omni sollicitudine, et insuper charitate erga nos; ita etiam in

---

⁹⁵ II. Károly (1661–1700), 1665-től spanyol király.

⁹⁶ Lásd a 73. jegyzetet.

⁹⁷ Abruzzi tartomány.

⁹⁸ Brindisi.

⁹⁹ Lásd a 75. jegyzetet.

¹⁰⁰ Az 1675. június 6-tól, vagyis Otrokocsi Főris első levelétől eltelt időszakban újabb két prédikátor hunyt el. Az egyik, Szilvási István Kocsi Csergő szerint július 2-án, a másik, Borhidai Miklós augusztusban halt meg. (MPEA 1902, 159, 180.)

¹⁰¹ Burman professzori tiszte mellett 1664-től az utrechti református egyházközség lelkésze is volt. (BURMAN i. h.)

hac gratia abundetis. De reliquo Vestras Clarit. et Reverendas Dignitates, nocturnis diurnisque votis et vocibus recommendant ei, qui vos in omni bono potest perfectos reddere, ad faciendam voluntatem suam.

Nuper Ministri Ecclesiarum Reformatarum in Hungaria, nunc autem in Galeris Neapolitanis, pro nomine Domini sui captivi commiser[a]tione digni, 27 persona.

Ad Neapolim ex Galera Divi Januarii Anno 1675. mensis Augusti 25 die.

P.S. Quoniam vero ad Serenissimum quoque Regem Angliae¹⁰² prodiit nostra supplicatio, hic etiam Virorum Clarissimorum patrocinio ad recommendationem indigemus, ut etiam apud Helvetiorum,¹⁰³ Genevensiumque Respublicas,¹⁰⁴ Comitem Palatini,¹⁰⁵ et Alios Christianos Principes.¹⁰⁶

* * *

Wy wenschen u de liefde Gods des Vaders in Christo Jesu, en de bystant des H. Geests, met een suyvere genegentheyt des herte.

Seer Vermaerde en Eerweerdige mannen.

Dien seer door-trapten konstenaer heeft onder de instrumenten van sijne wreetheyt een seer kragtigh middel bedacht, om de conscientien voor een tijd in slaep te wiegen, en in het quaet meer en meer te verharden, te weten dat sy altijdt een schonen schijn souden voor-geven, daer mede sy hare tyrannye, die sy dagelijcks te werck stellen tegens de Belijders der waerheyt, souden bewimpelen. Met sulken schijn heeft hy Achab en Jesabel gewapent om Elias te vervolgen. Met sulken schijn heeft hy de Overste der Joden stout gemaect, om te samen te spannen tot de doot van Jesus Christus, onsen onschuldigen Salighmaker. Met sulcken schijn heeft hy de Pharisën gerust gemaect om de bloedige doot van den Heyligen Stephanus, den eersten martelaer, sonder vreesse te volvoeren. ... (!) Met diergelijcke schijn heeft hy oock (indien men kleyne dingen by groote magh vergelijken) de vyanden des

---

¹⁰² II. Károly (1630–1685), 1660-tól Anglia, Skócia és Írország királya.

¹⁰³ Az ún. Eidgenossenschaftban (konföderációban) Zürich játszott vezető szerepet az ún. evangélikus (protestáns) városok tömörülésében. Az ottani városi tanácshoz írt, 1675. augusztus 23-án kelt levél kiadva: THURY i. m. 18–22.

¹⁰⁴ Genf formálisan nem volt tagja a konföderációnak, csak Bernnel és Zürichhel állt szövetségben.

¹⁰⁵ Károly Lajos (1617–1680), 1648-tól pfalzi választófejedelem.

¹⁰⁶ A későbbi eseményekből arra lehet következtetni, hogy írtak a brandenburgi és a szász választófejedelemnek, a lüneburgi hercegnek, a svéd és a dán királynak is.

Euangeliums in ons ellendige Vaderlant machtigh gemaectt, so datse die gene die niet eens van rebellie gedacht hebben, veel min iets hebben kunnen attenteeren, onder het selve pretext, na datse wel eerst het oordeel des doots over haer gestreken, maer daer na (hoe wel het niemant van haer en versocht) herroepen hadden; niet alleen met afschuwlijckheyt des kerckers, honger, dorst, naecktheyt, *schelt-woorden*,¹⁰⁷ meer dan slaefsch en arbeyt so wel in de winter als in de somer, en diergelijcke andere ongemacken, die bedacht kosten worden in verscheyde fortressen van ons Vaderlant byna een geheel jaer langh uytpynigden: maer sy hebben oock (om dat de andere met haren wil niet over een quamen, en de Reversionalia niet en wilden onderteykenen, nocte tot haer religie over gaen; daer het so verr'van daen was, dat sy so veel als in haer was door hare geduldicheyt haer aenslagen tegen hielden) haer niet langer konnende binnen de palen van ons Vaderlandt, in haer gesicht verdragen, in het jaer 1675. op den 18 dach van Meert, 41 personen van haer, eensdeels by avont door de heymelijke wegen van de schanssen, andersdeels by nacht weggevoert, door middel van de Duytsche soldaten, de welcke gingen om hulp te brengen tegens die van Messina: en sy hebben haer gebracht te Napels in Italiën, na dat sy veel moeyelijckheden, als honger, dorst, schelt-woorden, en slagen hadden uytgestaen by occasie van de gedwongene reyse te lande, en om dat sy niet vrywillich dienst onder de Koningh van Spaenjen *genomen hadden*:¹⁰⁸ ja sy sijn door die lantreyse so vermoeyt geworden, dat sy, hoewel onwilligh, ses personen hebben moeten achter wegen laten in de stad Theatin, dewelke is in de Provincie Aprucie, niet verre van Brundusium, om dat haer voeten van de boeyen *uyttermaten seer*¹⁰⁹ getuetst waren: daer sijnder evenwel 3 ontvlugt: dog 2 sijnder, door die voorgenomde beswaernissen op de wegh, met een getuygenis van eene goede conscientie, overleden. Doe wy daer gekomen waren, hebben sy 30 van ons die nog overigh waren, (onder welke sijn elf Lutherse Predikanten) hoewel wy door so veel ongemacken ons adem qualijk halen kosten, den 8 May tot de Galeyen verwesen: alwaer sy ook ons nu tegenwoordig, na datter noch 3 van ons hier Godsaliglijk in den Heere ontslapen sijn, sonder eenigh onderscheyt van ouderdom of onbequaemheyt, houden onderworpen sijnde de selve arbeyt en ellende, die *de Mooren, Turken*¹¹⁰ en de andere gevangen om hare openbare schelms-stucken verwesen sijnde, lijden. Dese dingen heeft het

---

¹⁰⁷ Az 1676-os, 1683-as és 1684-es kiadásban: *lasteringen*.

¹⁰⁸ Az 1684-es kiadásban: *wouden nemen*.

¹⁰⁹ Az 1684-es kiadásban: *byna tot afsnijdens*.

¹¹⁰ Az 1684-es kiadásban: *de Mooren, Morisken, Turken*.

ons goet gedocht, seer vermaerde en Eerweerdige mannen, terwijl wy na so veel ellende nu noch 27 overig sijn, aen ul. te schrijven, by occasie van ons request, 't geen in een bysonder schrift geschreven is aen de Hoogmogende Staten des Vereenigde Nederlants, door het sware jock van de rampen die ons dagelijcks drucken, en de raet van deftige mannen daer toe genootsaecht sijnde: op dat gyl. te weten niet onkundig sijnde van onse swaricheden, dewelke wy tot noch toe, door Godt geholpen sijnde, om t'onder te brengen alle de macht en af te breken de hoogte, die haer tegen de wetenschap verheft, met versterckinge van de swacke geleden hebben: op dat gy, segh ik dese dingen wetende, ons request moogt recommanderen, met toestemmen ook en hulpe van de eerweerdige Theologische Consistorie, volgens die ul. autoriteyt en gunst, door welcke wy vastelijk meenen dat gyl. veel geluckiger het by de Hoogmogende Staten sult te weeg brengen, dat sy voor onse verlossinge aenhouden, als oock dat sy ons, dewelke t'eenemaal van mensche lijke raet berooft sijn, eenige weldaet toeschicken tot de noodwendige gebreycken van het tijdelijke leven in dese gevangenissen; En dat also na eenige dagen aen ons ellendige menschen eenige verquickinge mach toe-komen. Door welke daet, het seker sal geschieden, dat, gelijk gy in alles overvloedig sijt, in gelove, in redenen, in kennisse, in alle bekommernisse, en liefde t'onswaerts, gy ook also overvloedic[h] moogt sijn in dese genade. Vorders bevelen wy uwe seer vermaerde eerweerdicheden met gedurige wenschen aen die geen, die ul. in alle deucht volmaekt kan maken om sijnen wille te doen.

Wy 27 personen, die onlangs Dienaers der Gereformeerde Kerke in Hungarijen geweest sijn; maer nu in *de*¹¹¹ Napelsche Galejen gevangen sitten, weerdich sijnde, om ontfarmt te worden.

By Napels uyt de Galey van S. Ianuarus Anno 1675. den 25 Augusti.

P.S. Maer nadien ons request ook gegaan is na den Grootmagtigsten Koning van Engelant, so hebben wy hier ook van nooden de voorspraek van ul. wijtberoemde mannen, gelijk ook by de Republijcken der Switsers, en van Geneven, de Paltz-graef, en andere Christelijke Vorsten.

Lelðhelye: Koninklijke Bibliotheek, Hága, pamflet 11262.¹¹²

---

¹¹¹ Ez a szó az 1684-es kiadásból kimaradt.

¹¹² A holland változat megtalálható még: BOSCH, Lambert van den: *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*. Amsterdam, 1676. 295–297, valamint ugyanennek a műnek bővített, 1683-as amszterdami kiadásában: 774–776; VAN POOT i. m. 444–448; SPRENGER VAN EYK i. m. LXXVI–LXXIX, valamint Pápan (DtREN, Thury Etele másolatgyűjteményében, O. 662/38, amely a Van Poot művében található változat másolata).

Nápoly, 1675. augusztus 25.

A gályarab prédikátorok levele Utrechtben tanuló honfitársaikhoz¹¹³

Tudtukra adják, hogy miután hamis indokok alapján elítélték őket, Alsó-Ausztrián, Stájerországon és Krajnán át elhurcolták, majd 1675. május 8-án a nápolyi gályákra adták őket. Kilencszer vették el tőlük ruháikat, és mór, török, etióp foglyok közé kerültek a nápolyi gályákra. Kérvénnyel fordultak a Habsburg császárhoz, aki azt válaszolta, hogy sohasem hallott róluk, és arról még kevésbé akart tudni, hogy ő juttatta őket a gályákra. Még huszonheten élnek, közöttük Séllyei István pápai lelkész, dunántúli református püspök is. Néhányan az út fáradalmi miatt hátramaradtak, ketten az úton, hárman a gályákon hunytak el. Kéri honfitársaikat, hogy járjanak közben érdekükben az orániai hercegnél, a protestáns választófejedelemnél és Erdély fejedelménél. Kéri, hogy küldjenek nekik egy Bibliát és egy olasz nyelvű zsoltároskönyvet.

Populares charissimi.

Apud vos quoque ut notum sit, sapienti Dei Opt. Max. iudicio in quem miseriae statum devenimus, brevissime sic habete. Nos miseros, ubi Bestiae Romanae characterem non accepissemus, sententia a Principibus sacerdotum falso et contra conscientiam in nos promulgata;¹¹⁴ tandem 8 Maji ao. 1675. foedissimo diuturnae captivitatis pedore, squalore, siti, inedia, verberibus atque compedibus totos tabescentes, aris, focusque paternis, per Styriam, Austriam, Carneolam, exulare jussos; omnibus vestibus ad indusia usque novem vicibus despoliatis, atque inter sceleratos mundi hujus, videlicet Mauros, Turcas, Aethiopes numeratos, ad Triremes, quae sunt ad Neapolim, damnaverunt. Quo in loco quantam miseriam, atque omnium rerum penuriam patiamur, dicere hic non habemus. Hoc vel unicum, inter alia, dolorem nostrum non mediocriter adauget, et nos modis omnibus excruciat, quod Dominum, cujus imperio hic affligamur, ignoremus; Serenissimus siquidem Germaniae Imperator, cui supplices dederamus libellos,¹¹⁵ respondit se de nobis unquam nec audivisse, nedum huc detrusos curavisse. Adhuc numero viginti septem, inter quos est et D. Stephanus Selyci Papajensis(!) Superintendent,¹¹⁶

¹¹³ E levél az előbbivel egy röplapban jelent meg. A latin szöveg előtt *Secunda epistola*, a holland előtt *De tweede brief* áll címként.

¹¹⁴ A lelkészeket április 4-én, a tanítókat április 7-én ítélték el.

¹¹⁵ Lásd a 37. jegyzetet.

¹¹⁶ Séllyei István (1627–1692), 1669-től 1674-es elítéléséig, majd hazatérte, 1677 után a dunántúli református egyházkerület püspöke.

et alii Reverendi fratres vivimus. Quidam duritie(!) itineris defatigati remanserunt, duo in via, et hic jam tres captivitatem cum morte commutaverunt. Quare obnixè vos obtestamur, pro nobis orate, et humillime apud Serenissimum Principem Auriacum,¹¹⁷ Electores Nostrates, et Principem Transsylvaniae intercedite.¹¹⁸ Denique mittite una Biblia cum Psalterio Italico, ut nempe per tolerantiam et consolationem Sacr. Scripturarum spem in Domino gloriae habeamus. Valetè.

Ex Galera Divi Januarii ad Neapolim die 25 Augusti Ao. 1675.

Vester in Christo frater N.N.

* * *

Seer lieve Lantslieden.

Op dat het ook aen ul. bekend sy, in welken staet van ellende wy door het wijs oordeel Gods gekomen sijn, soo ontfanght dit kortelijck. Sy hebben ons rampsalige (als wy het teeken van het Roomsche beest niet wilden ontfangen, de sententie tegen ons valschelijk en tegen haer conscientie uytgesproken sijnde van de Oversten der Priesteren) ten lesten den 8 May ao. 1675. geheel als *de teeringh hebbende*¹¹⁹ door de uyttermaten leelicke stank, en verfoeyelijkheid der gevangnisse, als mede door dorst, honger, slagen en boeyen, uyt ons Vaderlant door Styrien, Oostenrijk, Carniolen als ballingen weghgesonden, ons alle de klederen tot het hemdt toe 9 mael ontroofst hebbende, en sy hebben ons onder *de Mooren en Turcken*¹²⁰ getelt sijnde, gebannen op de Galeyen, die by Napels sijn. In welke plaets hoe groten ellende, en gebreck van alle dingen wy lijden, kan hier niet wel geseyt worden. Dit verswaert onder andere het aldermeest onse smerten, en dit pijnigt ons uyttermaten, dat wy *dien*¹²¹ Heer, door wiens last wy so verdrukt worden, niet en weten; nademael den Grootmachtighsten Keyser van Duytslant, dien wy een request overgegeven hadden, geantwoort heeft dat hy noyt *niet*¹²² van ons gehoort had, en veel min dat hy ons daer sou laten setten hebben. Wy leven noch met

---

¹¹⁷ III. Vilmos (1650–1702), Oránia hercege, 1689-től angol és ír király.

¹¹⁸ Hogy a levél címzettjeinek volt-e alkalmuk közbenjárni Apafi Mihály erdélyi fejedelemnél, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a fejedelem Csáky Lászlót, Bécsbe induló követét 1675. szeptember 30-án arra utasította, hogy „*az fogságban levő szegény papok szabadulásáról is szorgalmatoskodjék*”. (Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XVI. Bp., 1893. 199.)

¹¹⁹ Az 1676-os és 1683-as kiadásban: *uytgeteert zijnde*, az 1684-esben: *uytgeteert sijnde*.

¹²⁰ Az 1676-os, 1683-as és 1684-es kiadásban: *de Morisken, Turcken en Mooren*.

¹²¹ Az 1676-os, 1683-as és 1684-es kiadásban: *den*.

¹²² Ez a szó az 1676-os, 1683-as és 1684-es kiadásból kimaradt.

ons seven en twintige, onder de welcke is D. Stephanus Selyci *den Superintendent van Papajen*,¹²³ en andere eerwaardige Broeders. Sommige vermoeyt sijnde door de moeyelijckheyt des weghs sijn achter gebleven: twee sijnder op de wech, en hier drie door de doot van haer gevangenisse verlost. Derhalven bidden wy u ernstelijk, bid voor ons, en spreekt voor ons seer ootmoediglijk by den *seer Genadige Heere den Prince*¹²⁴ van Orangie, *onse Keur-Vorsten*,¹²⁵ en den Prins van Sevenbergen: Voor 't lest sent met een Bybel met een Italiaensch Psalm-boeck op dat wy also door lijdsaemheyt en *de*¹²⁶ vertroostinghe der H. Schrifture op den God der Heerlijkheyt mogen hopen. Vaert wel.

Uyt de Galeyen van S. Ianuarius by Napels den 25 Augusti An. 1675.

Uwen Broeder in Christo
N.N.

Lelöhelye: Koninklijke Bibliotheek, Hága, pamflet 11262.¹²⁷

5.

Utrecht, 1675. december 6.

Frans Burman levele Otrokocsi Fóris Ferencnek

Tudatja, hogy október 19-én kelt levelét november 15-én megkapta. Örül, hogy a Majna-Frankfurtból küldött pénzsegélyt megkapták. Hazatérése óta nem szünt meg érdekükben munkálkodni a holland parlamentnél, a brandenburgi és a pfalzi választófejedelmeknél, a svájci kantonoknál, a spanyol követnél, az angol királynál és legújabbán az angol parlamentnél. Hogy a választófejedelmek és a spanyol követ mit tettek, még nem tudja, de arról már értesült, hogy a svájci kantonok badeni gyűlésén foglalkoznak az ügyükkel. Az angol parlament támogatja ügyüket. A holland parlament az ország

¹²³ Az 1676-os, 1683-as és 1684-es kiadásban: *Superintendent van Pappai*.

¹²⁴ Az 1676-os és 1683-as kiadásban: *Doorluchtigen Prince*, az 1684-esben: *Doorluchtigsten Prince*.

¹²⁵ Az 1676-os, 1683-as és 1684-es kiadásban: *de Keur-Vorsten, die van de onse sijn*.

¹²⁶ Ez a szó az 1676-os, 1683-as és 1684-es kiadásból kimaradt.

¹²⁷ A holland változat megtalálható még: BOSCH, Lambert van den: *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*. Amsterdam, 1676. 297, valamint ugyanennek a műnek bővített, 1683-as amszterdami kiadásában: 776. l.; VAN POOT, i. m. 444–448; SPRENGER VAN EYK i. m. LXXV–LXXVI, valamint Pá-pán (DIREN, Thury Etele másolatgyűjteményében, O. 662/39, amely a Van Poot művében található változat másolata).

bécsi követe vagy rezidense révén komolyan eljár az érdekekben. A legkedvezőbbnek azt tartja, hogy a hajóhadával a Földközi-tengeren levő De Ruyter admirálist, aki a spanyolok megsegítésére van ott, felhatalmazták, hogy mindent kövessen el kiszabadításuk érdekében. Ügyüket még a rendek határozata előtt az admirális veje, Somer amszterdami lelkész figyelmébe ajánlotta, az pedig apósáéba. Zsinatuk más classisokat is, így a walcherenit is megkereste, az admirális pedig zeelandi földijeinek írt az ügyükben. Küld 300 holland forintnyi, azaz 120 birodalmi tallérnyi segílyt, amelyet jótékony lelkek gyűjtöttek. Barátaik, különösen Regius professzor, üdvözlétüket küldik. A rendek határozatát tudomására hozza majd Ruyter vejének, hogy az is ösztönözze apósát. Meg van győződve arról, hogy az admirális fontosabbnak tartja visszaadni szabadságukat, mint a francia csapatok megsemmisítését.

Utóirat: Nemrég kapták a hírt, hogy az angol király a parlament alsó- és felsőházának vitái miatt feloszlatta azt. Honfitársaik köszöntik őket. Szívesen küldenének nekik könyveket, de erre nincs mód.

* Probo ac honesto viro Francisco Foris Otrokotsi, agenti in Galeris Neapolitanis titulo Divi Januarii.¹²⁸

Salutem plurimam, Reverendi Doctissimi Viri, et Fratres dilectissimi!

Literas Vestras datas a die 19. Octobris datas(!) recte at(que) ordine a(!) die 15 9bris accepi, et inter tot malorum nuncia, hoc unum recreavit me, non minus quam vos, quod exiquum illum nummorum commeatum, Francofurto ad vos transmissum licet serius ac putaram acceperitis. Faxit Deus, aliqua inde ad vos in tanta afflictione refocillatio redeat. Interea domum redux non desii causam vestram quovis modo agere, apud Praepotentes nostros Ordines et Electores Brandenburgicum¹²⁹ et Palatinum, Cantones Helveticos, Legatum Hispanicum,¹³⁰ et Regem Magnae Britanniae, et novissime apud consesum Parlamenti, hoc tempore coactum.¹³¹ Quid ab Electoribus agatur, hactenus ignoramus, ut et ab Hispaniarum Legato. Helvetios de re vestra in comi-

¹²⁸ A levelet ez a mondat vezeti be: *Aliud exemplum literarum Clarissimi et Celeberrimi Viri, Domini Francisci Burman, ad afflictos in Triremibus Neapoleos, Fratres, Ultrajecto missarum.*

¹²⁹ Frigyes Vilmos (1620–1688), 1640-től brandenburgi választófejedelem.

¹³⁰ Lira y Castillo, Manuel Francisco de, 1671–1679 között Spanyolország hollandiai követe. (SCHUTTE, O: Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland 1584–1810. 's-Gravenhage, 1983. 584.)

¹³¹ Az angol parlament 1675-ben október 13. és november 22. között ülésezett. (HENNING, Basil Duke: The House of Commons 1660-1690. I. London, 1983. 85.)

tiis Badensibus¹³² jam acturos, rescivimus. Parlamentum rem vestram promoturum,¹³³ illamque ipsi cordi fore spem faciunt, quibus propius consessus illius Zelus et genius perspectus est; de nostris plura dicere habemus pridem enim Potentissimi Ordines Foederati Belgii per Legatum seu Residentem¹³⁴ suum Viennae agentem, rem hanc serio procurant,¹³⁵ et quod mihi omnium commodissimum visum est, et maxime exoptatum, Architalasso Ruitero in mari Mediterraneo cum classe nunc agenti in mandatis dederunt, efficacissimis verbis conceptis literis, ut omni et quovis modo vestram redemptionem procuret.¹³⁶ At quantus ille Vir, Toti Orbi laudatus, *et si ullus honoratus*,¹³⁷ nunc vero praecipue ab Hispanis, quibus Suppetias fert suspiciendus, praecipue vero singulari et rara pietate omnes suas admirandas virtutes praegravans. Illius genero, priusquam Ordines Decretum id fecissent, Pastori Amste-

¹³² A Zürichtől nyugatra fekvő Baden kisváros volt a svájci konföderáció gyűléseinek színhelye. – Különböző svájci városok már 1675 októberének elején pénzt küldtek Zürichbe, felajánlották segítségüket és gyűjtést szorgalmaztak a gályarabok javára. Az appenzelli és berni városi tanács már 1675. október 11-én azt javasolta a zürichi városi tanácsnak, hogy a közlő badeni gyűlésen rendeljenek el pénzgyűjtést a gályarab prédikátorok számára. (THURY i. m. 48–56.) Zaffius 1675. november 30-i levelében arról számolt be a gályaraboknak, hogy Heidegger arról tájékoztatta, a badeni gyűlés véget ért, és ezután fogják majd elrendelni a gyűjtést a számukra. (LAMPE–DEBRECENI i. m. 463; BOD i. m. 99.) A források szerint az ún. evangélikus városok (Zürich, Basel, Schaffhausen és Sankt Gallen) 1675. december 29–31/1676. január 7–10-i aarui értekezletén Zürich kinyilvánította, hogy a prédikátorok számára gyűjtést rendez, és kérte a többi várost is, hogy hasonlóképpen cselekedjék. (Die Eidgenössischen Abschiede aus dem Zeitraume von 1649 bis 1680. Bearb. von Johann Adam Pupikofer. Der amtlichen Abschiedsammlung Band 6, Abteilung 1., Teil 2. Frauenfeld, 1867. 989. B. Stadler, Staatsarchiv des Kantons Zürich szíves közlése.) Lásd még a 26. Jegyzetet.

¹³³ Zaffius 1675. december 4/14-i levelében szintén arról számolt be a gályaraboknak, hogy úgy értesült, az angol parlament alsóháza komolyan foglalkozott ügyükkel. (LAMPE–DEBRECENI i. m. 462.)

¹³⁴ Burman vagy nem volt tisztában Hamel Bruyninx tényleges státusával, vagy nem tudta, hogy Van Heemskerck 1675 márciusában már elhagyta Bécsset.

¹³⁵ A holland parlament 1675. október 24-iki ülésén hozott határozatával utasítja Hamel Bruyninxot, hogy tegyen meg mindent Bécsben a gályarabok kiszabadulása érdekében. (MIKLÓS, De hounding..., 34.)

¹³⁶ A holland parlament 1675. november 11-én hozott titkos határozatával utasítja De Ruytert, hogy kövessen el mindent a gályarabok kiszabadításáért. (MIKLÓS i. m. 39.) A határozatról a nápolyi holland konzultól Zaffius is értesült, és De Ruyter érkezéséről, illetve a határozatról december 4/14-én tájékoztatta a gályarabokat (LAMPE–DEBRECENI i. m. 462), december 16-án a Chietiben maradt foglyokat, december 18/28-án pedig a zürichi egyházat és az iskola rektorait (THURY i. m. 92., 100). A határozat híre eljutott Majna-Frankfurtba, Spenerhez is. (Spener levele Johann Wilhelm Petersenhez, Frankfurt am Main, 1675. december 28. (Prof. Dr. Johannes Wallmann szíves közlése.)

¹³⁷ OSZK, Quart. Lat. 1187, DREREGy, K. 1.261, EOL V.15, TIREN, R 530: kimaradt.

rodamensi,¹³⁸ vestram causam commendaveram, et ille socero suo. Interea accessit Ordinum Autoritas nobis sollicitantibus; itaq(ue) de vobis prudentissimi quiq(ue) bene sperant; ille enim Vir iudicatur hic plura valiturus, et praestiturus, quam ipsa Ordinum intercessio. Itaq(ue) vos bene sperate, et rem Deo, qui omnium corda in manu sua habet, ardentissimis precibus commendate. Omnia haec egit per Provinciae nostrae Ordines, Presbyterium nostrum, quod singulari Sympathia vobis condoluit, et in omnes facies in vestrum bonum se vertit. Commotae sunt quoq(ue) aliae Ecclesiarum Classes,¹³⁹ et inter illas Valachra¹⁴⁰ in Selandia Architalasso populari suo communi nomine in vestram gratiam scripsit. Interea aliquod nummorum subsidium, ad florenos nostrates trecentos sive ad Imperiales taleros centum viginti excurrentes, a piis animabus hinc illinc collegimus, *et cum hisce transmittimus*.¹⁴¹ Vos an rite recipiatis, et receptis potiamini nobis quantocius significate. Metus enim nobis est, ne diripiantur vobis, ab immitibus Dominis quae piorum benignitas vobis concessit. Provincia nostra tam miserum in modum exhausta est, ut multorum conatui et desiderio non respondeant vires. Speramus tamen post vindemiam exiguam aliquam relictum iri racemationem. Vos interea inter tam diras vexationes animum obfirmate, et Deum respicite, qui vos explorabit scoriisq(ue) expurgatos clementer restituet, ubi miserendi tempus et hora affulserit. Amici quibus salutem impertiistis omnes et singuli, praecipue clarissimus Regius,¹⁴² vobis salutem plurimam dicunt miseriae vestrae illacry-

¹³⁸ Somer, Bernardus (1642–1684), 1671-től amszterdami lelkész, Michiel de Ruyter veje. (NNBW, X. Leiden, 1937. 949–950.)

¹³⁹ A levél fogalmazványát, amelyet feltehetőleg azonos szöveggel küldtek el a többi classisnak (a korabeli magyar egyházmegyénél (tractus) kisebb, több egyházközséget magába foglaló egység) lásd MIKLÓS i. m. 87–89.

¹⁴⁰ Walcheren egyike volt Zeeland tartomány négy classisának. Valószínűleg e levél hatására hozták a walchereni classis 1675. november 14-i ülésén azt a határozatot, hogy „*Zal [...] een brief geschreven worden aen d'heer Admiraal de Ruyter, ten eijnde zijn Edelheid op alle mogelijcke wijze de behulpende hand met allen ernst te willen bieden, opdat die onnoozele hongersche predicanten, zoo gereformeerde als luthersche uijt haere botjen mochten ontslagen worden*” (Levelet írnak majd De Ruyter admirális úrhoz abból a célból, hogy öngyásága minden tőle telhetőt tegyen meg annak érdekében, hogy a nyomorult magyar prédikátorok, akik között reformátusok és evangélikusok is vannak, kiszabaduljanak.). (Actaboek van de Classis Walcheren, nr. 6., L. M. Hollestelle, Rijksarchief in Zeeland szíves közlése.)

¹⁴¹ OSZK, Quart. Lat. 1187, DRERgy, K. 1.261, EOL V.15, TIREN, R 530: kimaradt. – Az utrechti egyháztanács már 1675. szeptember 6-i ülésén döntött arról, hogy a prédikátoroknak pénzt fognak küldeni. Elhatározták, hogy az egyházközség lelkészei a jómódú hívekhez fordulnak, és az összegyűlt pénzt Burman fogja a prédikátoroknak átutalni. (MIKLÓS i. m. 102–103.)

¹⁴² Regius (De Roy), Henricus (1598–1679), 1638-tól az orvostudományok és a botanika rendkívüli, 1639-től rendes professzora az utrechti egyetemen. (BURMAN i. m. 288–293.)

mantes. Spero Deum lacrymas hasce a vobis abstersurum quantocius. Significabo Reverendo Architalassi Genero, Ordinum nostrorum decretum, ut suis quoq(ue) literis: currenti stimulum addat nullus dubito, quin magnus ille Heros tot praeliis et semper Victor, majori triumpho sit annumeraturus, tam pias animas viventium terrae libertatiq(ue) restituere et asserere, quam Gallorum plures turmas, Orco immittere. Valet in Domino et singuli confortamini. Trajecti ad diem 6. decembris 1675.

Vobis ex animo addictissimus et ad omnia officia obligatissimus

Franciscus Burman.

P.S. Ita accepimus consessum Parlamenti, propter utriusq(ue) domus jurgia et contentiones a Rege dissolutum esse,¹⁴³ ut minus hinc sperandum sit. Sed spero Deum alia ista via prospecturum. Populares vestri, quia praecipitantius amandatae sunt, suas addere non potuere literas, quod proxime praestabunt, summis modis vos salutant. Libros libenter mitterent, sed nulla ejus rei est occasio.¹⁴⁴

Lelöhelye: Zentralbibliothek Zürich, Ms. D 182, ff. 110v–111v.¹⁴⁵

6.

Velence, 1676. május 7.

Otrokocsi Fóris Ferenc levele Frans Burmannak

Den seer beroemden en geleerden Heer Franciscus Burmannus S.S. Theolog: D. & Professor in de Accademie tot Uytrecht, en in deselve Gemeynthe getrouw Harder, wenscht Franciscus Foris Otroscoclinus(!) Hung: medtgeselle der beleyders der waerheyt, die van de Napelsche Galeyen verlost zijn, veel heyl &c.

---

¹⁴³ II. Károly a parlamenti ellenzék követelésével szemben nem oszlatta fel a parlamentet, hanem 1675. november 22-től 1677. február 15-ig elnapolta azt. (CLARK, G. N.: The later Stuarts 1660–1714. Oxford, 1934. 83.)

¹⁴⁴ A sárospataki és az egyik debreceni (R 2754) kéziratban a levél után Paulus de Gasparis 1675. november 19-i, a gályarabokhoz írt levelének második felét másolták.

¹⁴⁵ Megtalálható még Budapesten (OSzK, Quart. Lat. 1187, ff. 198–200; DRERGY, K. 1.261, pp. 135–136; EOL, V.15, pp. 288–292), Debrecenben (TtREN, R 529, ff. 122v–124v, R 530, ff. 131v–133r, R 2754, pp. 462–466), Pápán (DtREN, Thury Etele másolatgyűjteményében, O. 662/55, amely a közlés alapjául szolgáló zürichi másolat másolata), Sárospatakon (TtREN, Kt. 217, pp. 462–466), valamint Zürichben (Zb, Ms F 199, ff. 164v–165v).

Dese gelegentheynt om aen u en al de Harders en Professoren, door het geheele vereenigde Nederlandt, uyt gemeene naem der broederen te schrijven, hebbe ick seer bequaem gheoordeelt, by dewelcke wy van onse langhduerige Zee tocht verlost, nu ten eersten naer Switserlant (met Godts hulpe) en vorders (indien het Godt belieft) selfs naer Hollandt staen te vertrecken. Ick hebbe niet nodigh gedacht, in dese, soo in het gemeen als in het bysonder aen u geschreven, eenigh Historisch verhael van onse verlossinge te doen; ten deelen om dat ick wete, deselve nu door geheel Nederlandt bekend te zijn; ten deelen om dat de uytsteeckentheynt van sulck een werck, niet toelaet, met een korte en verhaeste penne verhandelt te worden. Ick hoope dat Godt den tijd verleenen sal, dat alle dese dinghen op een treffelijcke wijze voor den dagh sullen komen. Dat behaegt my ten minsten hier by te voegen, een wonderlijcke over eenkomst tusschen dese onse verlossinge uyt het geestelijcke, en die van de kinderen Israels, uyt het lichaemelijke Egypten. Want hier is ons dien Excell. Heer de Ruyter, wien het Goddelijck bevel van ons te verlossen, door de Ho. Mog. Heeren Staten der Vereenigde Nederlanden aanbevolen is, gelijk als een dapperen Moises geweest; maer oock zijnder Aarons in dat geestelijck Egypten, als vreemdelingen en aenkomelingen, van dat selfde landt gevonden, namentlijck de Hollandsche Consul tot Napels residerende, en met den selven, de Godtvruchtige en Edele Heer Georgius Welz, die als vertaelders van het selfde bevel, en dappere aanhouders by den Onder-Koninck van Napels geweest zijn. Maer tusschen de voorafgaende uytstellinghe, van de beloofde vrylaetingh, en de vrystellingh by Nacht, word mede een groote ghelijckheydt en over een komst bevonden. Eyndelijck, seer beroemde Man, versoecken wy u alle met vertrouwen, dat gelijk ghy tot noch toe gedaen hebt, ghy alsoo voor het toekomende, met de andere Eerwaerde en beroemde Mannen, onse saeck, by de Christelijcke en Doorluchtige Overigheyt van u Vaderlandt, volhardt voort te setten; op dat, door de welcke wy (door Godts bystandt gevoorspoedight) van de keetenen verlost zijn; wy oock door de selve mede van onse ballingschap ontslagen; en tot Godts glorie, en veeler zielen welstandt, weder in onse Kercken in Hongarien, herstelt mogen worden. Uw seer beleefden Brief van den 6 December 1675, hebben wy met groote achtinge in Sicilie, by de Sterckte Melazzo, ontfanghen; en erkennen, met verschuldighde en eerbiedige danckbaerheydt onses ghemoedts, al uwe wackerheyt en kloekheyt in dat gedeelte, en de Godtvruchtige en bekommerde sorge over ons, van de geheele Eerwaerde Broederschap der Kercke van Uytrecht. Het geldt, van het welcke ghy gewagh maeckt, zijn ons tot noch toe niet ter hand gekomen, nochtans twijfelen wy niet, of sy sullen noch wel komen. Ick kan u noch toeschrijven den

afval van seven broederen van de Augsburghsche belijdenis, en dry van de Gereformeerden, door hun quaedt en schandaleus voorbeeldt bewoogen, in de Buccavische gevangenis, maer al de andere Gereformeerde, aldaer acht in het getal, zijn seer standtvastigh gebleven, van de welcke nu dry, naer het geluckigh uytstaen van hunnen strijdt, de Martel-kroon in den Hemel ghenieten; maer de vijf andere worden als noch, ter oorsaeck van de standtvastige belijding der waerheyd, in een seer donckere gevangenis gehouden, ten ware sy, door des Keysers bevel, daer nae verlost mochten zijn; want wy verwachten oock van dagh tot dagh der selver verlossinge. Al mijn eerweerde Gesellen en Broeders, doen u, seer beroemde en beleefde Man, beneffens my, seer groeten, gelijk ick mede schrijver deses, gedienselijk groete, beneffens u, al mijne eertijds geduchte en eerwaerde Leermeesters, de Cl. D. And. Essenum, Cl. D. Regium, et D. Joh. Leusden, maer niet ick alleen, maer oock alle mijne Gesellen, groeten de selve. Eenige weynige in dese ingeslootene, hebbe ick geschreven, soo aen den Eerw. D. Gysb. Voetium, als aen onse Hungersche Lands-lieden. Indien het Godt sal believen ons weder naer Hollandt te geleyden, sal ick niet versuymen ter eerster gelegentheyd u te komen besoecken. Voor de rest, beveele ick u, met die u't liefst zijn, aen de Goddelijcke bescherminge. Gegeven tot Venetie den 7 May 1676.

Deselve als boven uw eertijts Leerlingh ter plichten met allen bereyt.

F. F. O.

Lelõhelyé: Bosch, Lambert van den: Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen. Amsterdam, 1676. 297–298.¹⁴⁶

A levél fordítása:

A hírneves és tanult Franciscus Burmannusnak, aki az utrechti egyetemen a szent teológia doktora és professzora, valamint az ottani gyülekezet hű lelkipásztora, kíván Ortokocsi Fóris Ferenc, az igazság nápolyi gályákról megszabadított hitvallóinak társa, minden jót stb.

Jónak láttam, hogy a hosszadalmas tengeri útról történő megszabadulásunk alkalmából valamennyi testvérem nevében írjak önnek és Hollandia valamennyi lelkipásztorának és professzorának, most, hogy először (Isten segédelmével) Svájcba, majd (ha Istennek tetszik) Hollandiába készülünk in-

---

¹⁴⁶ Megtalálható még a mű 1683-ban Amszterdamban megjelent bővített kiadásában a 776–777. lapokon.

dulni.¹⁴⁷ Nem tartottam szükségesnek, hogy ez alkalommal akár általában, akár részletesen leírjam kiszabadításunk történetét; részben mert tudom, hogy az egész Hollandiában ismert, másrészt egy ilyen fontos mű nem lehet hiányos, és nem lehet kapkodva hozzáfogni. Remélem, Isten elég időt ad majd ahhoz, hogy mindezek a dolgok méltó módon napvilágra kerüljenek.¹⁴⁸ Itt csak annyit említenék meg, hogy milyen csodálatos az egybeesés a mi és Izráel gyermekeinek megszabadulása között a képzelt, illetve a valóságos Egyiptomból. A mi esetünkben ugyanis a kiváló De Ruyter úr, akire Hollandia nagyhatalmú rendjei az isteni parancs, megszabadításunk végrehajtását bízták, volt a bátor Mózes; és a mi Egyiptomunkban is voltak Áronok, akiket az országban idegennek és jövevénynek tekintettek, nevezetesen a nápolyi holland konzul¹⁴⁹ és az istenfélő és nemes Georg Welz¹⁵⁰ úr, akik a nápolyi alkirálynál¹⁵¹ az isteni parancs tolmácsolói és bátor szorgalmazói voltak. De a megígért szabadon bocsátás elhalasztása és az éjjel történt szabadon bocsátás¹⁵² között is nagy a hasonlóság és az egybeesés. Végül, hírneves férfiú, mindannyiukat bizodalommal kérjük, hogy a többi tiszteletreméltó és híres férfiúval, ahogy eddig, úgy a jövőben is álljanak ki rendületlenül ügyünk mellett országuk keresztyén és fenséges vezetőinél, hogy amint (Isten támogatásával) megszabadítottak láncainkból, úgy száműzetésünk is megszűnjön, és Isten dicsőségére, valamint sok lélek épülésére magyarországi templomainkba visszatérhessünk.¹⁵³ 1675. december 8-i jóakarató levelét a milazzói erődnel¹⁵⁴ nagy tisztelettel vettük, és szívünk tiszteletteljes hálijával köszön-

---

¹⁴⁷ Az eredeti elképzelés valóban az volt, hogy Svájc érintésével valamennyi prédikátor Hollandia felé veszi útját. (THURY i. m. 170., 174.) Mielőtt Svájcba indulhattak volna, néhányan megbetegedtek közülük, akiknek fel kellett épülniük, másrészt meg kellett várniuk a buccari börtönben levő társaik kiszabadulását is. Zürichi tartózkodásuk közben született svájci és hollandiai támogatóik között megállapodás arról, hogy csak hat- vagy nyolc tagú csoportjuk látogasson el Hollandiába, ahová július végén indultak el. (THURY Etele: Gályarabjaink megszabadítása. Protestáns Szemle 1910, 34., 45–46.)

¹⁴⁸ Lásd az 57. jegyzetet.

¹⁴⁹ Dalen, Cornelio van (meghalt 1713), 1670-től a holland köztársaság nápolyi konzulja. (SCHUTTE, Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers..., 453.)

¹⁵⁰ Nápolyi német kereskedő, a gályarabok támogatója és közvetítője Zaffius felé.

¹⁵¹ Fajardo de Requesens-Zúñiga y Álvarez de Toledo, Fernando Joaquin (meghalt 1693), 1675–1683 között nápolyi alkirály.

¹⁵² Bár a nápolyi alkirály már január 22-én ígéretet tett a gályarabok szabadon bocsátására, De Ruyternek február 11-én személyesen kellett közbenjárnia, hogy az ténylegesen megtörténjen.

¹⁵³ I. Lipót 1676. február 8-án kelt rendeletében azzal a feltétellel engedélyezte a gályarabok kiváltását, hogy azok hazájukba nem térhetnek vissza.

¹⁵⁴ Helység Szicíliában, Messina közelében.

jük az ön ügyünk iránt tanúsított kitartását és bátorságát, valamint az egész tiszteletreméltó utrechti gyülekezet istenfélő és aggódó gondoskodását. Az ön által említett pénz eddig nem jutott el hozzánk, de nincs kétségünk afelől, hogy megérkezik majd. Beszámolhatok még hét ágostai és három református hitvallású testvér elvesztéséről, akik szenvedéseik következtében botrányos példát szolgáltatottak a buccari börtönben,¹⁵⁵ de az összes többi, nyolc református, nagyon állhatatos maradt, és miután közülük hárman szerencsésen kiállták a próbát, már elnyerték a vértanúk mennyei koronáját;¹⁵⁶ a többi ötöt azonban az igazság melletti állhatatos kitartásuk miatt egy nagyon sötét börtönben tartják, míg a császár parancsa alapján kiszabadulhatnak, amit nap mint nap várunk.¹⁵⁷ Minden tiszteletestársammal és testvéremmel együtt köszöntjük önt, igen híres és jóakarátú férfiú, és szolgálatkészen köszöntöm valamennyi korábbi tekintélyes és tiszteletreméltó tanítómesteremet, a jeles Andreas Essenius urat, a jeles Regius urat, Johannes Leusden urat, és ugyanezt teszi valamennyi társam is. Mellékeltem néhány sort Gysbertus Voetius tiszteletes úrnak és magyar honfitársainknak. Ha Isten újra Hollandiába vezérel, nem fogom elmulasztani, hogy az első alkalommal felkeressem.¹⁵⁸ Egyébiránt ajánlom szereteteivel együtt Isten oltalmába. Írtam Velencében, 1676. május 7-én.

Az ön minden szolgálatra kész egykori tanítványa

O. F. F.

7.

[Velence, 1676. május 7.]¹⁵⁹

A megszabadult prédikátorok levele Dél-Holland egyházmegye zsinatának (töredék)

... O bysonder werck Gods, dat oogenschijnlijck in onse verlossinghe is te zien! want daer in worden de steene herten van onse bitterste vyanden door eenen wenck Gods schielijck verzagt, de strenghe aendryvers doen afstandt

¹⁵⁵ Czabányi János, Csutka János, Glogovius János, Johannides Fülöp, Mensatoris István, Raphaides János és Rohácsi János, illetve Gömői János, Szalai János és Szentpéteri István 1675. december 27-én katolizáltak.

¹⁵⁶ Szendrei György, Szentkirályi András, Tököli István.

¹⁵⁷ Kállai István, Ladmóczi István, Rimaszombati János, Szentpéteri Mangó István és Tatay Sámuel 1676. május 2-án szabadultak ki.

¹⁵⁸ A prédikátorok nyolc tagú küldöttsége 1676. augusztus végén érkezett Utrechtbe, és 25-én jelent meg az utrechti egyháztanács ülésén. (MIKLÓS i. m. 107.)

¹⁵⁹ Van den Bosch szerint ez a levél az előbbivel egy napon kelt. (VAN DEN BOSCH i. m. 299.)

sonder veel moeyte van haer opset om ons geduurigh te quellen; ende op't gesicht van hare Ho. Mo. Vloot (door Godt gesonden) ende den dapperen Admirael des selfs Michiel de Ruyter, neemen wel haest en onverhoopt de boeyen van onse beenen af, en gelasten ons des avondts van den selven dagh (11 Febr.) in haest uyt het midden der Galeyen heen, en tot de Hollandsche Vloot te gaen (gelijck wel eertijds de Egyptenaren de Israëlitien.) En daer na: wat aengaet onsen tegenwoordighen staet, vinden wy goedt, vermaerde mannen U. E. kennis te geven, dat wy al van den 11 Febr. des tegenwoordigen jaers, welcke was de dagh der verlossinge, tot den 25. dagh van Meert, geweest zijn in hare Ho. Mo. Vloot, onder de voorsorge en bescherminge van den seer uymuntenden Admirael de Ruyter, ende dat wy al dien tijt van den selven, en die geheele Vloot, met onuytsprekelijcke blijmoedigheydt ende beleeftheydt onthaeldt zijn. Die selve man, vol van Godvruchtigheydt ende liefde, was wel voornemens om ons met hem in zijn Vloot in Hollandt over te brengen: maer na dat hy de nieuwe order van haer Ho. Mo. tot langer verblijf in die zee bekomen hadde: ende alsoo gesien dat zijn t'huyskomste langer uytgesteldt wierdt; ende wy aen de andere zijde genegen waren, om sonder langer uytstel ons werck voort te setten, heeft ons eyndelijck op den 25. Meert voorsz. genoeghsaem van behoeften en vrygeleyde voorsien, laten overschepen, omtrent de sterckte Melasso, in een Engels Schip, de wil hebbende na Venetien. Alwaer wy door Gods genade op den 24. April op de haven gekomen zijn etc.

Lelöhelye: Bosch, Lambert van den: Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen. Amsterdam, 1676. 299.¹⁶⁰

A levél fordítása:

... Oh, Istennek mily különös műve nyilvánul meg szabadulásunkban! Legádázabb ellenségeink köszívét egyetlen intéssel hirtelen megenyhíti, szigorú hajcsáraink különösebb nehézség nélkül elállnak szándékuktól, hogy állandóan kínozzanak bennünket; és ahogy megpillantják a Nagyhatalmú Rendek (Isten által küldött) flottáját és annak admirálisát, a bátor Michiel de Ruyter admirálist, sietve és váratlanul leveszik lábainkról a bilincseket, és megparancsolják, hogy még aznap (febr. 11.) este sietve jöjjünk fel a gályák mélyéről, és menjünk át a holland flotta hajóira, (ahogy korábban az egyiptomiak is tették a zsidókkal). Ami jelenlegi helyzetünket illeti, úgy látjuk

---

¹⁶⁰ Megtalálható még a mű 1683-ban Amszterdamban megjelent bővített kiadásában a 778. lapon.

jónak, hírneves férfiak, hogy nagyságotok tudtára adjuk, hogy már ez év február 11-étől, a szabadulás napjától március 25-ig a Nagyhatalmú Rendekek flottájánál voltunk, az igen kiváló De Ruyter admirális gondoskodását és védelmét élvezve, és ugyanakkortól fogva mind ő, mind az egész flotta kimondhatatlan örömmel és jóakarattal fogadtak bennünket. Ennek az istenfélő és jámbor férfinak az volt ugyan a szándéka, hogy minket flottájával Hollandiába vigyen; de miután a Nagyhatalmú Rendekek újabb rendelete szerint hosszabb ideig kellett a térségben maradnia,¹⁶¹ és tekintve, hogy egyrészt hazatérése elodázódott, másrészt mi is hajlottunk rá, hogy munkálkodásunkat hosszabb kihagyás nélkül folytassuk, végül március 25-én ellátva minket minden szükségessel és útlevéllal,¹⁶² a milazzói erőd környékén áthelyezett bennünket egy Velence felé induló angol hajóra, amelynek kikötőjébe Isten kegyelméből április 24-én érkeztünk meg stb.

---

¹⁶¹ A holland parlament 1676. március 17-én kelt rendeletében utasította De Ruytert, hogy még hat hónapig maradjon a földközi-tengeri térségben.

¹⁶² Kiadva: THURY i. m. 169–170.

László Zsigmond BUJTÁS

Der Briefwechsel der ungarischen Galeerensklaven-Predigern mit Frans Burman (1675–1676)

In April 1674 verurteilte das aus katholischen Prälaten und Laien zusammengesetzte ausserordentliche Gerichtshof zu Pressburg (Bratislava, Slowakei) zahlreiche ungarische reformierte und lutherische Prediger und Schullehrer unter anderem wegen vermeinte Verschwörung gegen die römisch-katholische Kirche und die Person des Kaisers zum Tode. Leopold I. modifizierte das Urteil, und verordnete, dass die Verurteilten in verschiedene Gefängnisse Ungarns gebracht werden müssten, damit sie durch Folterungen gezwungen werden, um das Land zu verlassen. Einige von denjenigen, die unbeugsam blieben, wurden in Mai 1675 nach Neapel befördert, wo sie als Sklaven an spanische Galeeren verkauft waren. Andere wurden über Triest ins Gefängnis von Buccari (Bakar, Kroatien) gebracht.

Beide Gruppen suchten bald Kontakt mit dem Ausland unter anderem der Niederlande, um ihre Befreiung zu erreichen. Wie bekannt, schrieb die Gruppe zu Neapel einen Brief an die Generalstaaten und dem holländischen Residenten zu Basel, Abraham Malapert. Die andere Gruppe nam in Augustus 1675 aus Triest Kontakt mit dem zu Venedig praktizierenden Arzt und protestantischen Pfarrer, Nicolaus Zaffius auf, damit er das Aufbringen des Lösegeldes für ihren Freikauf bei der Niederlande und England anregt.

Als Grundlage der Veröffentlichung dienten drei andere Briefe der Gruppe zu Neapel und zwei unveröffentlichte Briefe von Frans Burman, Professor der Theologie und Kirchengeschichte an der Universität zu Utrecht. Darüber hinaus werden auch zwei Briefe der Prediger veröffentlicht, die sie nach ihrer Befreiung an Burman, beziehungsweise an die Synode Süd-Holland schrieben.

Ferenc Otrokocsi Fóris schrieb am 6 Juni 1675 aus Neapel an seinen ehemaligen Lehrer, Burman und Johannes Leusden, Professor der griechischen und hebräischer Sprache an derselben Universität, um ihre Unterstützung bei den Generalstaaten zu fragen.

Burman antwortete am 19 Augustus 1675 aus Hanau, wo er sich zu jener Zeit aufhielt und früher Prediger war. Zuzufolge seiner Bemühungen wurden Kollekten für den Freikauf der Prediger in Hanau, Frankfurt am Main und andere Städten Deutschlands bis zu November des Jahres veranstaltet und das Geld war durch Vermittlung Burmans an die Prediger zugeschickt.

Am 25 Augustus 1675 schrieben die Prediger einen neueren Brief an Burman und Leusden, beziehungsweise ihre Landsleute, die zu gleicher Zeit zu Utrecht studierten.

Der Kichenrat der reformierten Gemeinde zu Utrecht hat am 6 September 1675 beschlossen, um den Brief von Otrokocsi Fóris ins niederländisch zu übersetzen und in gedruckter Form herauszugeben. Die Übersetzung erschien als Flugblatt. Die zwei späteren Briefe der Prediger erschienen ebenso in einem Flugblatt, das sowohl der lateinische Original als auch die niederländische Übersetzung enthält.

Die Synode von Utrecht beschloss an ihrer Sitzung vom 7–11 September die anderen Synoden des Landes über die Lage der Prediger zu unterrichten und um ihre Unterstützung zu fragen. Auf Gesuch der Synode, beziehungsweise Provinz Overrijssel beschäftigten sich auch die Generalstaaten am 24 Oktober 1675 mit dem Brief von Otrokocsi Fóris. Sie beauftragten den holländischen Gesandten zu Wien, Gerard Hamel Bruyninx, alles bei dem Kaiserlichen Hofe in Wien zu unternehmen, damit die Prediger freikommen.

Die Tätigkeit von Hamel Bruyninx, Malapert, Burman und die Briefe der Prediger trugen dazu bei, dass die Generalstaaten am 11 November 1675 Admiral Michiel de Ruyter die Anweisung gaben, die Prediger aus der Gefangenschaft zu befreien, was am 11 Februar 1676 wohl geschehen ist. Über die Anstrengungen, die sowohl im In- als auch im Ausland zu ihrer Befreiung führten, berichtete Otrokocsi Fóris Burman am 9 Dezember 1675. Weil Kaiser Leopold seine Erlaubnis für den Loskauf der Prediger nur unter der Bedingung gab, dass sie nicht nach Ungarn zurückkehrten, bat Otrokocsi Fóris Burman nach ihrer Befreiung in seinem Dankbrief vom 7 Mai 1676 aus Venedig, um wieder bei den Generalstaaten zu übermitteln, damit sie unverehrt nach ihrer Heimat zurückkehren dürfen.

Aus den Briefen Burmans geht hervor, dass er nebst Zaffius, Hamel Bruyninx und Johann Heinrich Heidegger, Professor der Theologie an der Universität zu Zürich der wichtigste Patron der Prediger war.

Das lateinische Original des Briefes von Otrokocsi Fóris ist nicht vorhanden. Es gibt wohl eine unveröffentlichte Abschrift in der Bibliothèque publique et universitaire zu Genf. Die niederländische Übersetzung wird in der Centrale Bibliotheek der Rijksuniversiteit Gent aufbewahrt. Das lateinische Tekst und die niederländische Übersetzung des zweiten und dritten Briefes der Prediger befindet sich in der Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Das Original der zwei unveröffentlichten Briefe von Burman ist nicht vorhanden. Sie sind in zahlreichen Abschriften in ungarischen Bibliotheken

(Budapest, Debrecen, Sárospatak) und in der Zentralbibliothek Zürich zu finden. Aus tekstologischen Gründen werden sie aus dem Heidegger-Nachlass, Zentralbibliothek Zürich veröffentlicht. Das lateinische Original der zwei Briefe der befreiten Prediger ist ebenso nicht vorhanden. Die niederländische Übersetzung erschien zum erstenmal in dem Werk von Lambert van den Bosch (Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen. Amsterdam, 1676).

Zay Anna személyéről kevés adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy pályáját folyamatosan végigkísérhessük. Amit tudunk, az is főként férje, Vay Ádám kuruc generális életének eddig feltárt mozzanataihoz kapcsolódik. Mindezt csak néhány levele, s két kéziratban fennmaradt könyvének utalásai egészítik ki.

Zay Anna, az 1681-ben nádorságra is jelölt csömeri Zay András és báró Révay Krisztina házasságából született.¹ Sem születésének, sem halálának évét nem ismerjük.² Első datálható adatunk Vay Ádámmal kötött házasságának ideje is pontatlan: 1696 – Iványi Fekete Erzsébet, Vay Ádám első feleségének halála s temetése – és 1699 közé tehető, hisz röviddel ez után született Júlia leányuk.³

1701-ben Longueval árulásának Vay is áldozatul esett, mert Rákóczi neve mellé az övé is felkerült a lázadók listájára. A vád felségárulás. Letartóztatták hajnácskői birtokán, majd 1701. május 16-án Eperjesről útnak indították Bécs felé.⁴ 1701. június 22-től⁵ a bécsújhelyi börtönben lett rabtársa II. Rákóczi Ferencnek, kit már korábbi birtokperes ügyében személyesen is megismerhetett. November 21-én Rákóczinak sikerült a szökés, ám Vay még sokáig raboskodott.⁶

Zay Anna sokat fáradozott férje ügyében. Számos ajándékkal egyengette szabadulásának útját. Kellő bizonyítékok hiányában is csak 1702. augusztus 10-én mentették fel hitvesét. „*A régen várt hírre sietve utazott fel eléje Bécs-*

---

* Az 1991. évi szegedi Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjazott dolgozat. Vezető tanár: HÜBERT Ildikó

¹ NAGY Iván: Magyarország családai. Pest, 1865. XI. köt. (a továbbiakban: NAGY XI.) 101.

² Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3. köt. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. 177–181.: Miért maradt el kurucz Vay Ádám felesége felett tartott gyászbeszédék kinyomatása? Nagy-Váti János beszédében a megjegyzés: „85 napja halott”, a beszéd pedig 1696. március 18-án hangzott el. E szerint Iványi Fekete Erzsébet halála 1695. december 25-én következett be.

³ Júlia epitaphiumán a temetés dátuma: 1716. április 14., 16. életében. Közli: HOPP Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp., 1973. (a továbbiakban: HOPP 1873.) 90–109.

⁴ ESZE Tamás: Vay Ádám, Vaja, 1963. (a továbbiakban: ESZE 1963.) 9.

⁵ HÖGYE István: Adatok Vay Ádám élettörténetéhez és irodalmi munkásságához. = Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. (a továbbiakban: HÖGYE 1970.) 484–494.

⁶ Rabságban írott verses életrajzát is közli HÖGYE 1970. 487–494.

be. *A szabadulás iránt való decretumot*” Vay csak késve kapta, így a november 10-e utáni napokban térhetett haza.⁷

Az egyre erősödő kuruc mozgalom elől Hajnácskő várában húzódtak meg, s védekeztek, miként a többi nógrádi nemes. Csak akkor „kapituláltak”, mikor a Hadi Tanácstól segítséget már nem remélhettek. 1703. szeptember 4-én Hajnácskő várában megvendégelte a kurucokat, ahogy a korabeli forrás is megjegyzi: „...*Fileki Szócs János két zászlóalja kuruczczal Hajnácskő alá beszállván Vay Ádám uram jó szót adott nékiek...*”⁸

Szeptember 6-án már Rákóczinál találjuk, október 27-én pedig a fejedelem – „... *megtekintvén igaz magyarságát, hazájához, nemzetéhez való buzgó szeretetét, ritka példájú készségét és serénységét, tökéletes és próbált magaviseletét, mellyet azelőtt is ezen magyar ügy mellett lőtt megfogattatásával és szenyvedésével megbizonyított ...*” – kinevezte a jászok és kunok főkapitányává és udvari marsalljának.⁹

Ekkor került Zay Anna a hajnácskői „elszigeteltségből” a fejedelmi udvar politikai légkörébe. Itt férje „*jó lelkiismerettel és teljes serénységgel*” végzett nehéz tiszteinek méltó támasza. Mányoki Ádám festményeit nézve öntudat, méltóság sugárzik személyéből, cseppet sem maradva el komoly és tekintélyt parancsoló hitvesétől.¹⁰

1704. február 16-án Rákóczi Vay Ádámot Munkács főkapitányává tette meg. Személye az udvarban nélkülözhetetlen volt, bár Bercsényivel, főként Forgáchcsal való ellentéte egyre erősödött, bírta a fejedelem bizalmát. Vay jelentette a kapcsolatot a protestáns erdélyi rendekkel. Jó családi összeköttetésekkel rendelkezett, hisz Bethlen Miklós kancellár násza, mert elsőszülött leányát – Erzsébetet – Bethlen Mihály vette el.¹¹ Erős hite miatt is bíztak benne. 1706. február 12-én őt és Kálmánczay Istvánt küldték a szövetséges rendek képviselőjeként az erdélyi rendekhez.¹²

1707 decemberében a 25 pontba foglalt, a fejedelmi udvarban szolgáló urak rendtartásának Vay volt az egyik fő szervezője.¹³ 1711-ben vajai kastélyában adott helyet Rákóczi és Pálffy János császári tábornok eredménytelen tárgyalásaihoz.¹⁴

---

⁷ HÖGYE 1970. 493.

⁸ Idézi HÖGYE 1970. 495.

⁹ Uo., vö. ESZE 1963. 11.

¹⁰ A képeket újabban közli: HOPP 1973. képmelléklet, 2.

¹¹ NAGY XI. 101.

¹² HÖGYE 1970. 493.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

Rákóczi Munkács várának parancsnokságában hagyta udvari marsallját, midőn 1711. február 21-én Lengyelországba indult. Vay betegsége miatt hátráltatván csak március 1-én indulhat,¹⁵ ezért feleségét s gyermekeit – az előző házasságból származó legifjabbat, Ádámot, és a Zay Annától valókat: Sámuel, Klárát és Júliát – előre bocsájtotta. Szathmári Király Ádám Napló–Könyvében a március 6-i dátumnál a következőket találjuk. „(Vay Urammal) ... *estve nyolc óra tájban értünk bé Strij Várába, holott is több Magyarokat Vai Ádámné, Török Andrásné Asszonyoméknál, Kántor István és Benyiczki Gáspár Secretárius Uraiméknál többet nem találtunk.*”¹⁶

Utolsó megbízatásként Vay Bercsényi oldalán tárgyalt Jaworowban az orosz követekkel.

Vay Ádám felmérte, hogy a fejedelmi udvar immár nem szükséges segítség, hanem költséges teher, s 1711. április 30-án Rákóczi utasítása szerint feloszlatta: „*Elbocsátottam szegényeket olykeseredett szívvel, mint ki anyját, atyját siratja ... Síró embert én annyit egyszersmind nem láttam.*”¹⁷

Lengyelországban nem érezték magukat biztonságban: „*Az ide valólenyegység irtóztató mint rettent és fenyeget bennünket.*”¹⁸ – számol be Vay.

A hazatérés reményétől megfosztva követték a fejedelmet: „*Udvari-Kapitány Vay Ádám az Asszonnyal és gyermekeivel s cselédeivel jüttenek hozzánk hajónkon Dantzára...*” – jegyezte be 1712. július 21-én Szathmári Napló–Könyvébe.¹⁹

Rákóczi Franciaországba távozásáig – hová Vay már nem követte –, gyakorta megfordult az „*Udvari Marsall Úr és Felesége*” a fejedelmi vacsorákon és fogadásokon.

Ekkoriban kezdte el első könyvét Zay Anna: „*... midőn majd egész Esztendőt Töltöttem volna el ottan csoportoson reám tódult nyomoruságimnak enyhítésére bús elmém háborúinak csendesítésére s mulattatására fogtam e tsekély munkához ...*”²⁰ – Petrus Andreas Matthiolus Herbáriumának fordításá-

---

¹⁵ Az indulás dátumát Szathmári Király Ádám Napló–Könyve: „*Indultunk Vay Urammal Munkács várából die 29. Februarii*” – adja meg, ami nem lehetséges. THALY Kálmán: Rákóczi tár. 2. köt. Bp., 1866. Sz. K. Á. Napló–Könyve. (a továbbiakban: THALY 1866.) 235.

¹⁶ THALY 1866. 235.

¹⁷ ESZE 1963. 28.

¹⁸ Uo.

¹⁹ THALY 1866. 261.

²⁰ Árva Zay Anna: Herbárium, Előljárobeszéd: „*... az én kedves Néhai Férjem, és Uram Teintetes és Nemzetes Vajai Ádám Szeretett engemet, és hosszszos bujdosásra birt s indított, és ottan éppen Lengyel Országon túl, Prussiában Dantzka Városában midőn egész Esztendőt töltöttem volna el ottan csoportoson reám tódult, nyomoruságimnak enyhítésére bús elmém csendesítésére s mulattatására fogtam e tsekély munkámhoz...*” OSZK Quart.

hoz. Ifj. Vay Ádám még 1713-ban hazatérhetett és átvehette azon örökségét, melyet testvérei hagytak neki: „*Midőn a folyó 1714. Esztendőnek Július havának 12. Napján Dantzkai keserves bujdosásomban meg értettem elébbeni Feleségemtől származott négy kiházasított Leányaim Anyai Örökös és Keresett Jóságok Praetextussával össze elegendyén az Feledi, Serki, Kazai és Bornai Jóságokat megosztotak volna*”²¹ – írta testamentumába Vay.

A kezdeti francia támogatás elapadásával nagy szegénység lett osztályrésze a bujdosóknak. A valóságot tükrözte Vay Ádám ezen 1714. október 29-én kelt végrendeletének kifejezése: „*velem nyomorgó Zay Anna Kedves Feleségem.*”²²

A vést hozó felleg azonban nem vonult el a család feje fölül. 1716. április 14. napján temetik el az „emberi korokat megért” 16 esztendősen elhalt leányukat, Júliát.²³ Kevéssel Júlia halála után Zay Anna „kedves urát”, egyetlen támaszát is elveszítette – hosszú betegség után – 1719. január 31-én. „*Uram Januarius havának utolsó napján e világbul kimulvan, két gyermekimel edgyüt nagy gyamortalansagban hagyta Arva fejemet.*”²⁴ – kezdi Ráday Pálnak küldött levelét. „*Danszkan 5 Martij 1719.*” Végén az aláírás – s ettől kezdve mindig: **Árva Zay Anna.**

Levelében kérte az „Emberséges Ember” segítségét a hazatéréshez: „*Mert jód lehet ezen dolgoknak véghez vitelit még innen valo kimenetelkor fiúi kötelességeire fogadva iffju Vay Ádám Fiam Uraim, de semmi jelit nem tapasztalom munkálkodásának ...*”²⁵

Hazatértét mostohaleányai sem kívánták: „*Ami magam Attyafiait illeti, ha eő kegyelmekhez valami bizodalom lehetne, nem illenék talán mas Emberséges Emberhez folyamodom, de ahhoz kevés reménységem lévén, sok okokra nézve kételen vagyok alkalmatlankodni kegyelmedhez.*”²⁶

1719. július 30-án Ráday közbenjárására Illésházy Miklós kancellár előterjesztvén Zay Anna ügyét, sikerült kegyelmet kieszközölnie. Október 3-i levele tanúsága szerint hazatértét már csak 4000 német forintnyi adóssága akadályozza.²⁷

Hung. 3268., Quart Hung. 1969. Kiadása a Folia Rákócziána sorozat 2. köteteként. A bevezető tanulmányt írta: FAZEKAS Árpád. Nyiregyháza, 1979.

²¹ ROMÁN Ernő: Az öreg Vay Ádám a bujdosó kuruc végrendeletei. = Sárospataki Református Lapok, 1913/2. 17–18.

²² Uo. 18.

²³ HOPP 1973. 107.

²⁴ SZELESTEI NAGY László: Árva Zay Anna hazatérése lengyelországi bujdosásából. = Ráday Pál. Szerk. Esze Tamás. Bp., 1980. 409–423. (a továbbiakban: SZELESTEI 1980.)

²⁵ SZELESTEI 1980. 422.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 423.

Férje halála után kezdte írni *Nyomoruság oskolája...* című imakönyvét, melynek címlapján a befejezés éve: „Dantzkán 1721. Esztendőben.”²⁸ A könyvecske tartalma Vay Sámuelhez intézett intelem, és hangvétele – mint távol lévővel beszél vele –, bizonyítja, hogy Sámuel még ezt megelőzően (feltehetően 1720-ban) hazatért.

Árva Zay Anna azonban csak 12 év bujdosása után, valószínűleg 1722-ben térhetett haza leányával, Vay Klárával.

*Tizenkét esztendőt tölték bujdosásban,
Tengei habok közt biztalanságban,
Onnan szabadulván élek árvaságban,
Végzem is életem boldogtalanságban.*²⁹

– írta már az itthoni időkről. Életét ekkor a birtokai visszaszerzéséért folytatott perek keserítették, a szegénység és kiszolgáltatottság sem múlt el.

Mányoki Ádám által a Vay-örökösökhöz 1731-ben írt levél alapján ítéelve ekkor még élt.³⁰ Ez az utolsó ismert adat róla.

Zay Anna írói munkáinak népszerűségét a számos fennmaradt XVIII. századi másolat bizonyítja. Szinnyei József is³¹ megemlékezik róla, de hozzáteszi, hogy a két könyv: a *Matthiolus Herbáriumából összeszedetett orvoskönyv és a Nyomoruság oskolája*, Bethlen Kata nagyenyedi könyvtárában megtalálható volt, ám a könyvtárat az oláhok 1849-ben fölégették.³² Szerencsére több másolat maradt fenn mindkét műből.³³

A *Nyomoruság oskolájának* egy, a zsolcai Vay-ág könyvtárában talált másolatát írta 1914-ben Román Ernő.³⁴ (Tartalmilag ez mutatja a legtöbb ha-

---

²⁸ Duod. Hung. 167.

²⁹ Uo. fol. 171.

³⁰ Vö. SZELESTEI 1980. 412.

³¹ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1984. 14. köt. 1753. hasáb.

³² Gróf Bethleni Bethlen Kata Gróf Teleki Józsefné a maga számára gyűjtögetett Magyar Bibliothékájának laistroma. Összve írta Bod Péter. 1752. Sajtó alá adta BOLDIZSÁR Kata Piroška, Benczúr Gyuláné. Bp., 1911. Catalogus, 3. 339., 378.

³³ A Herbárium egy másolatának kiadása jelent meg 1979-ben Nyíregyházán, FAZEKAS Árpád gondozásában. Az OSZK-ban három XVIII. századi másolata található: – A Quart Hung. 1969. jelzetűben találjuk a teljes címet: „*Orvosi Könyv melyet Néhai Tudós és igen híres Doctor Matthiolus Tseh nyelvre fordítatott és meg-is bővített 1690-ben Herbáriumából A Nyavallyák rendi szerint: Dantzkai keserves bujdosásában maga és Gyermekei számokra össze szedgetett, és Magyar nyelvre fordított Néhai T. N. Vay Ádám Özvegye Tsömöri Zay Anna.*” 422 számozott oldal s 7 szám nélküli levél, ebből 6 üres. Két vagy több kéz írása. – A Quart. Hung. 3296. jelzetű Rátz Elek 1765-ös másolata. – Quart. Hung. 2815. A másolat nem a teljes mű átirata, s hiányzik a címlapja is. Egyazon kéz írása.

³⁴ ROMÁN Ernő: Kurucz Vay Ádámné sz. Zay Anna imakönyve. = Sárospataki Református Lapok, 1914. 81–83., 93–94.

sonlatosságát a most kiadott művel.) E szerint: „*hűsz prózában írt imát és tizenkilenc énekkölteményt, további néhány lapnyi szemelvényt a Zsoltárok és Példabeszédek könyvéből, s végül utószó-félét fiához*” tartalmaz.³⁵ Pontosabb ismertetést azonban nem találtunk a könyvről.

A későbbiekben Ferenczi Zoltán Kurucz Vay Ádám br. Zay Anna imádságos könyve címen 1925-ben egy másik másolatot írt le:³⁶ „külső tábláján A. Z. A. W. S. betűk olvashatók fekete nyomással.”

A könyv egyébként címtelen. E betűk értelme a következő: Árva Zay Anna Way Sámuelnek. Ezt meg lehet állapítani az *Ajánló Levélből* s még inkább az *Utószóból*; mindkettőt fiához intézte. Ez utóbbi datált: „Dantzán 1721.”³⁷ Mindezek alapján helyesen feltételezte, hogy az általa fellelt könyv és a *Nyomorúság oskolája* egyazon mű.³⁸ Újabban Szelestei Nagy László említ két XVIII. századi másolatot, melyek közül a teljesebb e kiadás alapja.³⁹

A kötet nyolcadrét nagyságú, nyomatmintás bőrbbe kötött könyv. Jól olvasható, egyazon kéz által másolt s javított kézirat. Teljes terjedelme 169 oldal.⁴⁰

Az imádságos könyv szerkezete hagyományos. A fiához, Sámuelhez szóló *Ajánló Levél* után⁴¹ könyörgések, elmélkedések és hálaadások követik egymást, szám szerint 21.⁴² Majd különálló egységként a „*Szent Dávid Soltáraitól ki szedett szók, melyek három részre el osztattak*”⁴³ áll, végül az *Ujj Énekek* következnek a Szenci Molnár Albert által fordított zsoltárok dalmára írt 20 énekköltemény.⁴⁴

---

³⁵ Uo. Közöl egy verset is, mely a Haragodnak nagy voltáról nótájú ének változata.

³⁶ Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK), 1925. 234–238.

³⁷ FERENCZI közli az *Ajánló Levelet*, 16 imádság címét, nyolc vers nótajelzetét, az *Utószót*, és a más kézzel utóbb beírt két verset – közülük az egyik a *Búban ellankadt szívnek jajgatása*. A könyv lelőhelyét nem adja meg.

³⁸ Újabb bizonyítékot közölt HOPP 1973. 97. a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban talált 5 lapos másolat alapján, mely a *Búban ellankadt szívnek jajgatása* című verset és a címlapot tartalmazta (MTAK, Mikrofilm: C 1477.) A címlapon téves „A 710. Esztend.” datálás. A címlap fotóját a 4/d képmellékleten láthatjuk.

³⁹ OSzK. Duod. Hung. 167., Oct. Hung. 856.

⁴⁰ Ugyanezen kéziratot használta 1931-ben HARSÁNYI Ilona is „A XVII. és XVIII. század költőnői” című dolgozatához. A kötet korábban a Nemzeti Múzeum Könyvtárában volt Magyar Asszonyok Könyvtára 677. jelzettel – innen került az OSzK-ba. Mai jelzete: Duod. Hung. 167. (A továbbiakban e kézirat lapszámaira hivatkozunk.)

⁴¹ 2. l.

⁴² 3–21. l.

⁴³ 21–29. l.

⁴⁴ 30–54. l.

A korábbi leírásokból kitűnik, hogy e könyvecskéből hiányzik az *Utószó*, melynek a *Búban ellankadt szívnek jajgatása* című vers előtt kellene állnia. Ez azonban az OSzK Oct. Hung. 856. példányában megtalálható.⁴⁵

A könyv keletkezési idejének és körülményeinek meghatározásához az imák és versek életrajzi adatai nyújtanak lehetőséget. Az *Ujj Énekek* első tagjában olvashatjuk:⁴⁶ „Életem Társa engem el hagyott/ Özvegységet reám keserveset hagyott.”⁴⁷

A kezdet tehát 1719. január 31-e utánra tehető. Sorai a dantzkai évek keserű hangulatát sugározzák felénk:

Ki üzettem én Házamból
Messze kell laknom hazámtól
Idegen földön nyomorgom
Szörnyű orca pirulással
Kenyeret eszem sírással.⁴⁸

Valószínűleg kérelmezte az udvarnál is hazabocsáttatását. „*Sz. Ur Isten kérélek hajcsd hozzám az én Királyom Szívét, a kinek uralma alá vetettél.*”

Leveleiből tudjuk, hogy végül Ráday Pál közbenjárásával sikerült kegyelmet kieszközölnie. Az imák zárótagjában vigasztelőbb hang csendül fel:⁴⁹ „*régen kívánt orámat engetted megérem, melyben édes Hazám felé indulok.*”⁵⁰

Az *Utószó*ban lezárja művét: „*Édes Hazámba nem úgy mint mentem volna, de üresen jöttem ugyan, de lelki képpen örömmel és vigasztalással tellyes, a melyből származott egynehány imádságot, és Éneket az én Istenem*

---

⁴⁵ Oct. Hung. 856.: A könyv negyedret nagyságú, 34 lapos, egyazon írással készült. Tartalmazza az *Ajánló Levelet* és az *Utószót*, illetve 14 imádságot, 7 költeményt. A versek a 29, 38, 37, 43, 44, 48. lapokon található énekek változatai. Az 55. lapon közlöm a Duod. Hung. 167.-ben nem szereplő, sem Ferenczinél nem említett verset, majd az 56. lapon az *Utószót*.

⁴⁶ 29. l.

⁴⁷ Az 54. lap Más igen szép énekében emlékezik meg férje és Júlia haláláról: „*Megfosztattam mindenemtől/ És az én Szerelmesimtől/ Kiket gyaszban neveltem/ Arva kenyeret vélek ettem/ Ihol már szárnyokra kelvén/ És ember korokat érvén/ Elviselhetetlen sebet/ Szívemben halálok ejtet.*” – A 4. versszak utalása a meglevő adatok hiányossága miatt homályos: „*Ezen nyilnak nagy sérelmét/ Kel ereznem nagy kinnyait/ Mert az hármat megujjita/ Bánatra bánatot hoz.*” – Nincs tudomásunk azonban ezen időszakból 16 esztendő, „ember korokat megért” Julián és férjén kívül más haláláról. Talán Sámuel hazatérésének veszteségére, vagy mostohagyermek Ádám katolikus religióra térte felett gyászol.

⁴⁸ 36. l.

⁴⁹ 21. l.

⁵⁰ Szabadulásért való Hálaadás 44. l.: „*Magasztaltassál Uram az Égig/ Mert Rabságomnak im ajtaja nyílik.* – 46. l.: *Ugyan azonról/ Ki vőtél én tömlőczömből/ 's keserves bujdosásomból.*” – Lásd még: 47. l., 1. versszak.

dicsőségére tsináltam, néked ajándéku adni akartam” – de hazatérte után még hozzátoldotta a *Búban ellankadt szívnek jajgatása* című versét (s még egyet, mely talán kimaradt a Dantzkán írtak közül):

Tizenkét esztendő töltek árvaságban
Tengeri habok közt bizontalanságban
Onnan szabadulván élek árvaságban
Végzem is életem bizontalanságban

.....

Ez verseket szerzé keseredett Mára
A kinek élete búbanat jobbára
Árván neveltetett ő Attya-Házában
Ki légyen ez ne kérd neve mert homályban.⁵¹

Zay Anna költészetében a teológiai Johann Arndt (1555–1621) megalapozta német lutheránus misztika hatása tagadhatatlan.

Bethlen Kata fejedelemszony orvosa Huszti István, Giovanni Bona katolikus püspök – *Az égre kézen fogva vezető kalauz* című – művét fordította, s Vay Ádámnak ajánlotta 1705-ben.⁵² Itt tesz említést arról, hogy korábbi Arndt-fordítását igen kedvelte Zay Anna.⁵³ E Tótfalusi Miklós által Kolozsvárott 1698-ban nyomtatott mű egy válogatást tartalmazott Arndttól. Ennél teljesebb Arndt-fordítás is megtalálható volt Vay Ádám berkeszi könyvtárában – „*Petróczi Kata Szidónia A jó illattal füstölgő igaz szív*” című művének 1708-as kiadása.⁵⁴

Zay Anna és Petróczi Kata Szidónia kapcsolatára közvetlen példát is találunk. Zay Anna *Búban ellankadt szívnek jajgatása* nótajelzet nélküli versének első strófája.

Boldogtalan szörnyű keseredett sorsom
Kiben immár lészen holtig maradásom
Mint tengernek habja olyan és forgásom
Szerencse kerekén nő sok változásom⁵⁵

---

⁵¹ 54. l.

⁵² RMK I. 1701.

⁵³ „*Jó emlékezetben lévén nálam Kegyelmes Uri gratiája, és ez előtt való munkátskámnak (Paraditsom kertetskének) Kegyelmed szerelmesi előtt való kedvessége és betsi.*” – írja az Előljáró beszédben (6. l.).

⁵⁴ RMK I. 1747. DEÁK Farkas: Gr. Vay Ádám berkeszi könyv és levéltára. Századok, 1875. 468–476. című cikkében csak nyolc kötet címét említi; a könyvtár 1956-ban elpusztult. (Lásd KOSÁRY Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásai és irodalmába I. köt. Bp., 1970. 760.) Csak az oklevelek töredéke került az Országos Levéltárba.

⁵⁵ 53. l.

Petrőczy Kata Szidónia Halotti Notára kit szoktak trombitálni nótájú versének első két szakasza:

Oh én boldogtalan ó keserves sorsom
Kinek holtig léssen búban maradásom
Mint tenger habjain olyan és forgásom
Szerencse kerekén no sok változásom⁵⁶

A nótajelzet alapján feltehetőleg minkét költőnő által ismert műből át-
emelt részletről van szó, bár nem lehetetlen, hogy Petrőczy Kata Szidónia az
eredeti, s tőle kölcsönözte Zay Anna.

Az imádságban s versekben zoltáros-bibliás hangokon szárnyaló betétek
keverednek a köznapi, világi próbák által edzett lélek földi kívánságaival, s
mindezt az Úrhoz és Krisztushoz való közvetlen misztikus kapcsolat hidalja
át.

Az idézetek – főképp a *Szent Dávid Soltáraiból ki szedett szók* – bizo-
nyítják, hogy a Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*ával jobbitott
Károli-Bibliát használta, s ezen egységes belül a zoltárkészetből mozaiksze-
rűen állította össze az imádságot.⁵⁷

A *nyomoruság oskolájához* időben és szerkezetileg Ráday Pál *Lelki Hó-
dolás* címmel 1710-ben (majd 1715-ben újra) kiadott műve is közel áll, me-
lyet az 1706-ban benderi küldetésének alkalmával Kajali Klárának ajánlott.⁵⁸

---

⁵⁶ HARSÁNYI István–GULYÁS József: Petrőczy Kata Szidónia versei. ItK, 1915. 311.

⁵⁷ A szöveg építőelemei pontosan visszakereshetők: – Az „Elsőben” a Zoltárok könyvének 6.2., 38.10–12., 39.6–7., 38.3–4., 38.7–8., 35.9., 57.2., 32.3–5., 51.3–7., 51.9., 51.13–14., 25.6–7., 25.16., 25.20. versét; – a „Másodsor” részben a 13.2–5., 14.7., 16.1–2., 16.4., 17.6–9., 17.11., 17.10., 17.12–13., 3.2–3., 3.8., 4.2., 5.3., 6.2–3., 6.5., 56.8., 7.2–3., 70.3., 7.7., 8.14., 8.21., 69.7., 25.6., 25.15–16., 25.19., 27.11–12., 28.1–3., 71.1., 71.3–4., 71.9., 38.4–6., 69.9., 38.8., 35.1–5., 35.7–8., 35.11–12., 35.15., 35.17., 35.19., 35.22–23., 35.26., 64.2–4., 69.2–4., 69.7., 69.9., 69.11–16., 39.7., 39.8. versét; – a „Harmadsor” részben: 18.17–20., 18.36–37., 18.47–49., 18.1., 18.3–4., 9.2., 9.5., 27.1., 27.5., 30.2–6., 30.12–13., 31.8., 34.5–8., 34.10–11., 35.9–10., 37.11., 37.19., 37.25., 37.39–40., 40.2–3., 40.5., 56.12., 62.8., 62.10., 62.2., 63.9., 66.9–14., 66.16–20., 68.6–7., 68.23., 71.19–23., 41.2., 70.6., 41.14., 92.5., 92.11., 97.7., 98.1., 99.5., 102.20–21., 103.1–5., 103.8–10., 103.14., 107.1–9., 107.13–14., 107.16., 107.29–30., 107.41., 108.6., 113.7., 116.1–2., 116.4–5., 116.12–14., 116.16., 118.8–9., 118.16–18., 138.3., 140.13., 145.18–19., 146.3–10., 141.1–2., 147.6., 147.3., 147.6., 148.2., 148.12., 148.7. verse található részben, vagy egészben. Az idézetek alapján forrásként Misztótfalusi Kis Miklós Biblia-szövege azonosítható. A Bibliák (RMK I. 1324., RMK I. 1549., RMK I. 1685.) végén az 1648-as szatmárnémeti zsinat által engedélyezett „ad Gallicas melodias” dallamai segíthették az Ujj Énekek megírásában Zay Annát.

⁵⁸ GORZÓ Gellért: Ráday Pál imádságai. ItK, 1915. 151–172. (a továbbiakban: GORZÓ 1915.) Gorzó a fordítás helyett inkább saját műnek tekinti.

Ráday is a Szenci-Bibliát használta, s az „adókat” is zsoltárrészletekből állította össze.⁵⁹ Az Arndt-i hatás alól ő sem vonhatta ki magát, hisz maga kezével összeállított könyvjegyzéke is bizonyítja, hogy az elébb már említett – „*Jó illattal füstölgő igaz szív*” – mellett Petróczi Kata Szidónia korábbi, 1705-ös Arndt fordítása, a *XII Liliom*⁶⁰ is megtalálható volt könyvtárában.⁶¹

A közeli kapcsolat alapján valószínű, hogy Zay Anna ismerte e művet, talán inspirálta is a *Nyomoruság oskolájának* megírására, hogy Rádayhoz és férjéhez Vay Ádámhoz hasonlóan intelmeit irodalmi formában adhassa át fiának.⁶²

Zay Annát ezen imádságos könyve alapján nemcsak mint történelmi személyt helyezhetjük Petróczi Kata Szidónia, Ráday Pál – s a velük rokon hangon író utód, Bethlen Kata – mellé, hanem mint a XVIII. század eleji magyar nyelvű vallásos irodalom egyik jeles képviselőjét is.

---

⁵⁹ GORZÓ 1915. 170. A XIV. adó a 91, 18, 8, 64, 102, 88, 34, 117. 27. zsoltárok részeiből áll össze.

⁶⁰ RMK I. 1704.

⁶¹ GORZÓ 1915. 167.

⁶² HÖGYE 1963. 488–494. közli Vay Ádám verses önéletírását, melynek jelentős része intellem fiához, Vay Ádámhoz.

Nyomoruság oskolája.
Avagy,
abban gyakorlott Embernek való
egynehány
Imádságos 's Elmélkedések:
És hasonló Új Énekek
Mellyeket,
Nyomoruságának 's Bujdosásának
hosszas napjaiban lehető
vigasztalására és az Istennek
ellene felgerjedett haragjának
engesztelésére el-készített

CS: ZAY ANNA

Dantzkán 1721. Esztendőben.

Tartalom

Ajánló levél	89
Könyörgés Melyben az ember esedezik a könyörgésnek Lelkéért, és magát egészen néki ajánlja	90
Könyörgés Melyben az ember esedezik, hogy az Isteni Szeretetnek édességét, mellyet magában érzeni véle meg bőségesenn meg éreztesse	91
Könyörgés (Oh drágalátos Lelkemet élvezgető Pünkösdi Szellőtske)...	91
Könyörgés Melybe esedezik a bűnöktől meg sebhedett Lélek az ő bünei bocsánattyaért azokat meg vallván	92
Emelkedés Melyben a bűnös Lélek siránkozik, de az érdemével biztatván magát azoknak bocsánattyaokért esedezik.....	93
Emelkedés Melyben az ember meg isméri az ő büneit, és kesereg rajta 's miatta valo nyomoruságban valo esésének végét 's könnyebbülését ohajtja.....	94
Könyörgés Melyben a nyomoruságban fetregő ember Innek inségét panaszzolja, és annak könnyebbülését 's véget kívánja.....	95
Emelkedés Melyben a bűnös Lélek a maga büneit valójában meg esmérvén annak bocsánattyaért töredelmes Szíből esedezik.....	96
Elmélkedés Melyben a bűnös Lélek az Istennek mindenekre ki terjedő Gondviselésével biztattya magát	97
Emelkedés Melyben az Istenben bizo reménlő Lélek az emberi gyarolással disputál és az Isten ígéréiben erőssen bízik	99
Könyörgés Melyben a nagy nyomoruság alatt nyögő ember meg szabadulásáért, és a békességes tőrésért esedezik és könyörög	100
Könyörgés Melyben az ember az Isteni veszzözés alatt, magát meg alázzván, az ő Szent tetzésébe meg nyugtattya elméjét, és az ő hatható voltával biztattya magát.....	101
Könyörgés Melyben terhes gondolatokkal meg szabadulása iránt küszködvn, Isten előtt esedezik az ember hogy azokat maga Szent tetzése Szerén formállya és reformállya.	102
Könyörgés Melyben hálákat ad az ember az Innek hogy nagy keserves inségében minden elmét felül halado sok rendbéli gondviselésével tartotta es egyszersmind gyermekeinek meg áldattatásokértesedezik	104
Háláadás (Aldással edes Istenem hozzám valo irgalmasságodért)	105

Hálaadás Melybe áldja az ember az Istent, hogy ő véle a nyomoruságok által meg esmértette magát, és kéri hogy tovább is azon kegyelmét éreztesse véle	106
Hálaadás Az Istennek a bűnös emberi Nemzethez való nagy Szeretetéért.....	107
Könyörgés Melyben a bujdosásban lévőember világi életéhez tartozó Szükségekért Isténtől való meg aldatatasaert esedezik, és hogy akkoron is igazgassa kegyelmesen könyörög	108
Könyörgés Melyben az ember a midőn kárt vall esedezik, hogy olyan Lélekkel ruházza fel, hogy rá bocsátot kárait békiségesen szenvedje, áldásait pedig háláadással végye, meg esmérvén mindenekben Szabados Uralkodását.....	109
Elmélkedés Melyben az ember álmélkodván az Isten munkáinak csudálatos voltán örvendez ő benne, hogy a midőn valamely emberi reménség meg Szűnt, akkor mutattya hatalmas Szabadítását hosszas bujdosásainak tömlőczéből.....	110
Könyörgés Melyben bujdosásából hazaindulván, Istennek ajánlja magát és könyörög, hogy minden uttyához legyen kegyelmes Vezére, mind hazájában Szerencsésen el jutván írgalmas dolgainak igazgatoja 's kormányzoja	111
Szent David Soltáiraiból ki szedett szok melylyek három részekre osztattak.....	112
Elsőben Könyörgése a bűn bocsánatért	112
Masodszor Kérésí és panaszi a Szent Davidnak	113
Harmadszor Szent Davidnak Háláadási a szabadulásért.....	116
ISTENES UJJ ÉNEKEK.....	120
Őzvegyek vigasztalása.....	120
Nota: Szeretem és áldom az Ur Istent	
Inségben való panaszolkodás.....	122
Nota: Te hozzád tellyes sziból	
Ugyan azonrol	124
Nota: Haragodnak nagy voltából	
Világi élethez való szükségékért való esedezés.....	126
Nota: Oh Felséges Ur mikegyes	
Szörnyű inségből való szabadulásért való könyörgés.....	128
Nota: En az Urhoz fel kiálték	
Hatalmas ellenség ellen való oltalomért esedezés	130

Nota: Halgasd meg Izrael	
Ugyan azonrol	132
Nota: Miglen felejtesz el Uram	
Az Isten irgalmasságával való biztatás a keserves Léleknek	133
Nota: En az Urhoz fel kiálték	
Az Isten latogatásinak hasznarol, 's az Világ alhatatlanságáról tanu- ság	135
Nota: Az Ur énnékem őriző Pasz.(torom)	
Az Isten hathatos segedelméért való, őfelségéhez való tellyes bizoda- lombol Származott esedezés	137
Nota: Az Istenhez az én szomat	
Auz Istenben vetet bizodalomrol való elmelkedés	139
Nota: Ur Isten az én imádságom	
Szabadulásért való haladás és Isten tovább való bajoskodasibe való Se- gedelméért való Esedezés	141
Nota: Szeretem es áldom az Ur Istent	
Ugyan azonrol	143
Nota: Hajcsd hozzám Uram fűledet	
Ugyan azonrol	146
Nota: Dicsirlek Uram tégedet	
Au Isten hatalmaval s kegyességével való biztatása a kegyes Léleknek az ő ellenségi ellen	147
Nota: Nagy hatalommal regnal az Isten	
Ugyan azonrol	149
Nota: Az Isten a mi reménségünk	
Reggeli Ének	151
Nota: Perelly Uram Perlőimmel	
Estveli Ének.....	152
Nota: Te hozzád kiáltok Ur Isten	
Buban el lankadt Szivnek jajgatása	153
Más igen szép ének	
Notája: Halgasd meg Uram kérésem	155
<i>Az Oct. Hung. 856 jelzetű másolatból: .....</i>	156
Más. Notája: Irgalmaz Uram irgalmaz... ..	156
„Utószó” Fiam! Az én kedves Urammal.....	158

AJÁNLO LEVÉL

Édes Fiam!

Noha én tenéked szóló Anyád vagyok, de a mellett oly szegény vagyok, de a mellett oly szegény vagyok, hogy e világi gazdagságból ajándékot nem adhatok; mert Aranyom s' ezüstöm nincsen: azért abból adok néked a mim van, tudom illik az Isten nékem nyújtott szikrácskanyi ajándékából való ajándékokskát; Ugymint ezen egynéhány Imádságból álló könyvetskét. Olvassuk pedig a Sz. Írásban, hogy az isten meg szokta volt tellyesíteni a Szüléknek Magzatokra mondott áldásokat; Azért én is kérem az én jo Istenemet, tellyesitse bé rajtad édes Atyád réád sokszor mondott áldásinak kívánságát, ugy az én rád mondando Áldásomat is meg ne vessé, és semmivé ne tégye.

Kivánom pedig leg előszőr is, hogy a Sz. Lélek foglallyon el magának, hogj a te szivedben lakozzon mindenkoron; igazgassa Szent és nagy hatalmas erejével minden gondolatodat, és cselekedetidet, hogy igy azok ne légyenek Isten ellen valok.

Álgyon meg mondom a Jehovah Isten Lelki 's testi áldásokkal, előtte kedves s' néki tetző bölcsességgel és okossággal, hogy a te Atyádnak minden joban és az Isteni félelemben nyomdokát követhessed nyomhassad. Szeressed a te jo Istenedet ugyan valójában elválhatatlan erős Szeretettel, erősicsen tégedet a Jehovah Szent Ismételében, és ne engedjen soha attol el tántorodnod. Állicson a te híred mellé igassagnak feő oszlopát, s' mutassa meg rajtad is, hogy a kiket Isten kegyelmében tart azok mind végig mint a Sion hegye meg álnak 's nem ingadoznak. Tégyen tégedet az ő Anya Szentegy-Házának egyik oszlopává. Hoszszabbicsa az Isten Esztendeidnek számát, szent neve dicsősségére és adjon azokban rád s' a te Házadra bőv áldásokat, és csendes életet. Ne Szomoricson meg engemet benned a Jehova semmiképpen. Amikor penig fog tetzeni Istennek, tégedet e világból ki szollítani tanállyon téged az az ora Lélekbe es Istenhez valo reménségben, készen minden rettegés és félelem nélkül, hogy bátran adhassad a te Lelkedet annak kezében a ki azt beléd adta. Mikoron penig meg hallod, a mindenek Itélőjének Trombitáját, állhass te is elő azoknak seregében, a kik felől mondja amaz igaz Biro: Jertek el Atyámnak Aldottai, birjatok az országot, mellyet én tinéktek el készítettem Amen

Könyörgés

Melyben az ember esedezik a könyörgésnek Lelkéért, és magát egészben néki ajánlja

Kegyelmes Uram, Bölcs Teremtőn, könyörülő édes Mennyei Atyám a kis Jesus az én Idvezítőm érdemében bizván, meg állok előtted, az én Lelki 's testi szükségeimet hibás imádságomban akarván jelentenem előtted, de azoknak elő számlálására, elégtelennek ítélem magamat lenni, attól tartván kéresemben meg ne bánctalak, avagj olytat ne kérjek, a mi Sz. Felségednek dicsőssége s' Lelkem idvessége ellen valok lehetnének és nekem 's az én árva Házamnak kárára vagy is gyalázattyára eshetnének. Azért édes Uram mint-hogy ezekben igen tudatlan vagyok, kérlek nagy alázatosan tégedet, a mint a Sz. Apostolok is kérték Szent Mestereket tanics meg engemet Sz. Lelked által hogy kellessék kernem, hogy az én kéresemben meg ne bánctalak semmiképpen tégedet édes Atyámat; sőt inkább könyörülő Szivedet, magamhoz hajcsam, bizván erőssen az én Idvezítőm Sz. ígéletiben, ki azt mondja bizony mondom néktek: valamit az én Atyámtól kértek az én nevemben, mind meg adatik tinéktek

Édes Uram és én Istenem, te tudod leg jobban mi nélkül szűkölködöm, mert mind Lelkem mind testem szükségeit jól látod, és tudod miből állok légyenek azok, őszve kötöm azért egy csomóban őket, és a te Szent lábaid sá-molya eleiben le tészem 's azt mondom, kérlek édes Uram és Kegyelmes Atyám, a Jesus Kristus kín szenvedéséért: Tekéncsed meg az én szükségemet, álgly meg engemet 's az én Hazamat 's testi áldásokkal, mellyek nélkül Szűkölködöm. Leg először is adjad a te Szent Lelkednek erejét, had érezhessem Szivemben azt, hogy az igazgasson hozzád való Szeretetben és reménségben és abban erősítsen 's állandová tégyen.

Te vagy Uram én Istenem Testemnek Teremtője s' Formálója, nálad vagyon magasságonnak mértéke, ahoz senki semmit nem toldhat el sem vehet belőlle semmit: Te tudod Uram micsoda rendben tezett neked bennünket állatni: tudod testünknek állását, ahoz képest ruhát is tudsz szabni rá, azt is tudod micsoda nagyságu falat kívántatik a mi szánkban, annak meg elégitésére; azért is a te Sz. Fiadtól tanult imádság szerént azt Légyen meg a te akaratod, mint Menyben ugy a földön is, A mi mindennapi kenyerünket ad meg minékünk ma Amen.

Könyörgés

Melyben az ember esedezik, hogy az Isteni Szeretetnek édességét, melyet kezd magában érzeni véle bőségesen meg értsesse.

Ah mely gyönyörűség az embernek az Istent szeretni, ez minden édességeket felül szalado edesség, gyönyörű illatoknak leg kellemetesebb illattya. Én is érzem Uram annak szagát valamennyire szivemben, és nyelvem hegyén gyönyörű ízének kedves ízét; kerlek azért Uram, tégyed velem ezen kegyelmedet, hogy annak szaga és íze mindenkor érzésemben légyen, az, minden érzékenységet el foglallya, Lelkem patikává vállyon, melyben ezen jó illatok szagoskodjanak, hogy az én nyavalyásságimból egészszen ki épüllyek, és így annak utánna ép lévén, néked ked szerént szolgálhassak annál inkább, és többé a bűnöknek utálatos bélpoklosságában ne essem. Tisztítsd meg veremet és minden indulatimat a Szt vérével, és annak érdeme élettemnek 's halalomnak mindenkor használlyon, es te előtted nékem kedvessé-
séget nyerjen. Halgas meg Uram légy kegyelmes Szegény Szolgalodnak

(:Amen:)

Könyörgés

Oh drágalatos Lelkemet élezgető Pünkösdi Szellőcske, a ki én réám melatlanra fuvallottál, és örömmel füleimet bé töltötted, 's amaz kivánt drága vendégnek hozzám való készülését meg jelentetted. Oh édes Uram, honnan vagyon és honnan érdemlettem meg ezen hozzám való kegyelmedet, holott az én Szivem tellyes bűnöknek fertelmével. De mind azon által nem zárom bé előtted az én szivemnek ajtaját edes Uram. Te jól tudod hogy az nem tiszta, de hatalmas erőddel meg tisztithatod azt. Azért nagy örömmel elődben futok 's azt mondom Jőj el édes drága vendégem; jőj el ne késsél Szent Lelek Ur Isten; Ne irtozzál az én Szivemtől, hogy az bűn Szemetivel bé van Szemetelve. Szálly belé és hathato erőddel 's kedves Szellőddel fuvallyad ki Szivemből minden benne lévő szemetét, kedved 's akaratom szerént ékesics abban magadnak hozzád illendő lako helyyet. Annak szorosságát szellesicsd ki akaratom Szerént, és vond bé azt ékes karpitoddal mint magadnak tetző lako helyyedet, Vilagosicsd azt meg a te Világosságoddal. Ne engedjed a te tölled meg tisztított egy szerű hajlékodbán, hogy az ellenség benne pókhálót verjen, őrizd meg azt nagy es Szent hatalmad szerént, hogy még feléje se mehes-

sen. Oh Szent Lélek áldott Ur Isten, kérlek adjad énnékem ebben is a te kegyelmedet hogy nagy mértékben érezhessem szivemben valo lakásodat, az én számban pedig adj kettős nyelveket, mellyekkel dicsérhesselek néked tetsző dicsíretekkel, ugy hogy semmikppen meg ne Szomoricsalak meltatlan Szivemben valo lakásodban, de inkább mindenkor néked tetsző tanításod szerint becsülhesselek és Szeresselek, az Atya es Fiu Szent Ur Istennel edjűtt. Amen.

Könyörgés

Melybe esedezik a bűnöktől megsebhett Lélek az ő bűnei bocsánattyáért azokat meg valván

Szivemnek töredelmességéből meg vallom, hogy én igen nagy és meg Számlálhatatlan bűneimmel tégedet én jól tévő Istenemet megbántottalak, és ugyan kénszeríttelek azoknak meg büntetésére, mert a bűnt büntetés nélkül nem hagyod, de meg látogatod az Atyáknak álnokságokat, a Fiakban harmad és negyed iziglen. De viszont cselekszel irgalmasságot azokkal ezer iziglen, a kik tégedet Szeretnek és meg tartják

Én orcza pirulással megvallom előtted, hogy a te parancsolatidtól igen meszsze jártam, és az én bűneimmel sokkal nagyobb büntetést érdemlettem, hogy sem a melylyel bünttettem, ugyan is azok soksága 's iszonyu volta Szüntelen kiált én ellenem te hozzád a bosszu állásért, mint az Abel vére Kain ellen. De még sem esem kétségben azokért, mert a te áldott Fiadnak, a kiben te meg engeszteltetted érdemes Vére nagyobbban esedezik és kiált, mivel én egyedül csak annak érdemből várom idvességemet azoknak bocsánattyókért; őszve kötöm azért őket egy csomóban, és el rejtem magam véllek edjűtt az én Jesusom őt sebeiben at Atya haragja előtt.

Tudom hogy így bűn bocsánatot és kegyelmet nyerek, mert az én bűneimért is Szenvedte ő azon sebeket, kegyelmesen is mellettem szol, mert ő egyedül az én Szó Szóllóm a ki esedezik én érettem. Az ő Szent vérével engemet meg tisztított minden én fertelmességemből, és az én homlokomra bélyeget tett, hogy meg ismérjen engemet azoktól a kiken a Fene Bestiának jegye vagyon. Azért illy bizodalomban hívéen, nem félek az utolsó ítéletnek napján is elő állani. Tudom meg ismér engemet az én hű és jo Pásztorom mert az ő Aklából valo Juhocska vagyok, bé tészem engemet az ő kebelében, ott nyugszom és többé nem fáradok, hanem töb boldogult Lelkekkel egyűtt Az Atyával és Szent Lélekkel ötet dicsirem örömmel Amen.

Emelkedés

Melyben a bűnös Lélek siránkozik, de az érdemével biztatván magát azokról bocsánattyaokért esedezik

En valójában igazán való beteg meg sebesítettet, el lankadott, nagy terhek alatt tántorgo, belpoklosság Szenvedő, mocsoktól rúttól megferteztetett, minden Teremtett állatoknál az engedelmisségben leg aláb való, nem tudván mit csinálni, jajgatásban torkom bérekedt; felelem miatt Szivem el holt; még a kősziklák repedesiben sem találhatnék az Isten haragja előtt batóságos helyt, hogy elrejtethném magamat. Mindenütt bűneim szamosb laistroma előmben jön, rettent és kétségben való eséssel fenyeget. Éppen már minden erőmből ki fogytam, ily nagy félelemben lévén

De a mindenekben a könyörülő Atya rám kegyelmesen tekintvén engem is meg szánt, és amaz fel emelt érz kigyocskára mutat, hogy mint az Izraél Népe rá tekintvén, én is bűnéim mérgétől meg szabaduljak. Kegyelmet is és futásra való erőt ad, hogy hozzád futhassak, és az én meg homalyosodott Szemeimnek a bűnök miatt világosságot nyujt, hogy azt meg láthassam. Én is hívén az ő beszédinek fel vetem Szemeimet és latom a keresztfán az én Idvezitőmet fel felszítelve, a ki bűneimért meg is holt, halálával az Atyának haragját meg engesztelte, a poklon győzedelmet vött, 's ama mérges kigyónak fejét meg törte, és az én adosságimat mind meg fizette. Tamással edjűtt nekem is mutattya az ő Sebeit, gyenge hitemnek ujjait belé bocsáttattya. Akarván nekem is hitemet nevelni, 's ő benne való bizodalnomat erősíteni így kiált: Jöjjetek én hozzám mindnyájva a kik meg fáradtatok, én meg könnyebbítlek titeket. Ezeket nagy örömmel halván meg erősítem magamat a hitben hozzája futok, s'amaz belpoklossal azt mondom: Uram tisztics meg engemet bűneim poklosságából a te Sz Véreddel, akit én érettem ki ontottál a keresztfán és azontúl én tisztáb lések a fejr honál. Ne hagyad hogy én irántam egyedül hijában való légyen a te kinszenvedésed, Hiszem Uram ha az Angyaloknak nagy örömek vagyon egy megtérő bűnösön a kik az emberért Semmit nem Szenvedtek; hogy ne volna néked annál nagyob, a ki a mi bűneinkért meg hortal. Nem is férhetne ez a te mi hozzánk való nagj Szeretetedhez, hogy kegyelmedben ne vennél, mert azért hortal meg hogy mi ellyünk. Hiszen édes idvezitőm te mondottad azt: Élek én nem kívánom senkinek halalát hanem hogy meg térjen es éllyen.

Te vagy életnek kutfje adj nekem Szomjuhozónak abbol innom és azután soha meg nem szomjuhozom. Mondjad nekem is Uram kérlek Bizzál

leányom meg bocsattattak a te bűneid. Küld reám is az Apostoloknak meg ígért Szent Lelkedet, ki engemet mindenkoron igazgasson hozzád való buzgó Szeretettel meg ajándékozzon, és Szivemben mind örökre meg maradjon. Ne engedje az én Szivemben semmi töviseknek növéstét, a mely bűnnek ösztönére válhatna. Én edes Idvezítőm és én reménsegem, kérlek ird bé az én nevémet a te választottid neve köziben, hogy én is azokkal edjűtt nagy örömmel dicsírhesselek Amen.

Elmélkedés

Melyben az ember meg isméri az ő bűneit, és kesereg rajta 's miatta való nyomorusagban való esésének végét 's könnyebbülését ohajtja

Oh jaj nékem meg esett embernek! Oh jaj nékem bűnben uszonak! Kesergek győtrődöm sok bűnéim miatt miért kellett nékem engedni nekiek? Nagyobb akaratom volt a bűnre hogy nem Isten parancsolatinak végben vitele. A midőn világi Szerencsének láttam réám való mosolyodását, abban el biztam magamat; a kevélységben el merültem, Istennek nem szolgáltam úgy a mint kellett volna, ha e kezdtem is azt azonnal el ragadtattam attól a Világi Szorgalmatosság miatt. A mulando Gazdagságban el bíztam magamat, azt meg nem gondoltam, hogy nem állandó az, csak vízi buborékhoz hasonló annak allandosága, és hogj az csak az én lábaimnak kiűtett tör vala. Allottam a Jegen, mely alatt nagy mély sár volt; el jöve pedig az Istennek akarattya, hogy el olvadjon a jég, és azonnal el olvada én pedig éppen torkomig azon mélységes sárban esém, a mely sárból magam erőmből ki nem mászhattam, mennél inkább iparkodtam hogy belőlle ki mászszak, annál mélylyebben belé süllyedtem. Akkor kezdtem magamat eszre venni, mely nagy vezsedelmében vagyon életem, látván hogy emberi setétség által onnan ki nem mehetek. Mert a ki kivánt volna engemet belőlle ki segíteni, véllem edjűtt mind bellyeb Süllyedett. Akkoronn kezdék kialtani az én Istenemhez, hogy onnét ki szabaditana. Azért is az én könyörületességgel telylyes Istenem, nem nézett az én bűneimre, és az én engedetlenségemre. Szánakozo Atyai Szivel indul hozzám, nyujtja az ő Szabadításának kegyes kezeit, és biztat engemet ne essem kétségben, – mert ő egyedül az az hatalmas Isten, a ki az ő benne bizokat, és hozzá kiáltokat meg halgattya és el nem hadja, de az ő nyomoruságokból ki Szabadittya

Nohát mindent hadj hátra oh te én Szivem, és elmelkedjél a te jó Istenedhez, egyedül hozza ragaszkodjál, szánnyad és bánnyad meg igazán a te bűneidet, mellyekkel meg bántottad a te Istenedet. Ő oly könyörülő Atya ha mi hozzá igaz hitből fojamodunk és bűneinknek bocsánatját, a Kristus érdeméért kérjük, bé véssen kegyelmében és bűnünket meg bocsáttya akarmely nagyon legyenek azok, mivel az Idvezítő érdeme annál sokkal nagyobb, hiszen azért holt meg ő, hogy mi örökké éljünk, es benne örvendezzünk *Amen*

Könyörgés

Melyben a nyomorúságban fetregő ember Istennek inségeit panaszolya, és annak könnyebbülését 's véget kívánnya.

Oh a te benned bizoknak kegyelmes Istene, és minden nyomorúságban lévőknék egyedül valo meg szabaditoja! Kérem alázatosan te Sz. Felségedet, mint a Jesus Christusban meg engeszteltetett Atyámat, nézz kegyelmes szemiddel én réam is, mert benned bízom, ne vesztegely Uram, az én Szörnyű és keserves jajgatásomra. Ne dugd bé a te füleidet, az én könyörgesim előtt. Ne kemenyicsd meg a te Atyai Szivedet hozzám, hiszen azt mondottad, ha az Anya el felejtkeznek is az ő magzattyáról, de még is mind az által nem felejtkezel a te benned bizokrol. Edes Uram te tudod hogy én te benned bízom, halgasd meg hát az én éjjeli nappali keserves nyögésimet és Imáimat, felely meg nékem a te véghetetlen könyörületességéből azokra. Hiszem édes Uram te Isten vagy nem ember, mert az ember könyörületlen, a mellett tehetetlen is. De te nagy hatalmu és könyörülő Isten vagy soha se változol, én emberben nem bízom, hanem te benned én Teremtőmben, hogy hogy kellene hát az én orczámnak meg pirulnia? holott még senkin Szégyen vallás nem esett, valaki benned bízott. Kérlek azért a te Szent nevedért, édes Uram ne légyek én első, se penig az én nevemet ne töröld ki, a te benned bízok neve közzül. Emlékezzél meg Uram én rollam hiszen én Bálványokhoz nem fojamodom, se Teremtett allatokban reménségemet nem vetem; azért kérlek tégedet én reménségem Istene a Christus kinszenvedéséért, könyörüly rajtam, könnyebbicsd meg az en Sullyos terhemet szány meg az én keserves inségemben engemet. Te tudod az én sok féle Szükségemet, és majd ehel halásra jutott keserves állapotomat, mert az én sok nyomorúságomat s' gyalázatos állapotomat nincs annyi erőm hogy elő Számlálhassam, mivel azok oránként sullyosodnak és Szaporodnak ugy annyira, hogy im már erőm is nincsen a kiáltásra, se szokat

nem találhatok annak elő Számlálására, éjjel nappal gyötröm magamat, már minden erőmből kifogytam éppen hűlő félben vagyok. Te pedig oh nagy Isten mind ezeket jól tudod és látod, sokkal jobban mint hogy én elő Számlálhatnám. Ugyan is a te akaratodból jöttek mind ezen nyomoruságok én réám.

Esmérem Uram az én hamisságimat, és meg vallom hogy azok sokkal nagyobb büntetést érdemlettek volna, de kérlek nagy alázatosan, bocsásd meg azokat Szent Fiad őt se sebeiért, és ne emlekezzél meg az en vétkeimről. Ne perelley Uram Én vélem, mert én csak féreg vagyok, ha engem öszve tapodsz is, azért igaz Isten lészesz. De kérlek emlékezzél meg arról, hogy én gyarlober ember vagyok; mert ugyan is kicsoda az ki te előtted Szent Isten meg álhat? ha te az embert az ő gonoszságának érdeme Szerént büntetnéd? hiszem nem az igazakért adtad halálra a te Fiadat; de a bűnös emberi Nemzetért. Erre való nézve erőssen bízom a te kegyelmedben, hogy rollam is meg emlékezel, és a mikor néked fog tetzeni nékem is akkor kellete korán esik kiért én is örökké dicsírlek *Amen*

Elmelkedés

Melyben a bűnös Lélek a maga bűneit valójában meg esmérvén annak bocsánattyáért töredelmes Szíből esedezik.

Amaz Istenne szive Szerént való embere Sz. David azt mondja, a mikor veszteglenék és halgatnék, meg avultanak az én csontaim az en mindennapi ordításomban, mert éjjel 's nappal nehezedett én rajtam a te kezéd, változott az én nedvességem nyári szárazságra. Annakokáért az én bűneimet tenéked meg jelentettem, és az én hamisságimat el nem fedeztem 's mondék: Meg vallom én ellenem az én álnokságomat az Urnak és te meg bocsátod az én bűneimnek hamisságát. En is te bűnös Szólalod azt mondhatom: Oh édes Uram és én Istenem: A meddig meg nem esmérteted velem az én sok bűneimet mind addig kellett szörnyen jajgatnom, és ordítanom az én nagy nyomoruságomban, mert minden vigasztalás nélkül valék, és az én gyötrelmeim hova tovább nagyobbak valának el annyira hogj minden erőmből ki fogjtam, magamhoz hasonló sem valék, minden gondolkodásim engemet rettentének, kerestem vigasztalást de nem talaltam, Száraz időben ástam kutkat, de abban Semmi sem jött, és így minden nyughatatlanságim, munkáim és gondolatim mind hijában valok voltanak. De a mikor a te ingyen való kegyelmedből meg Szántál és az én nyavalyaimat látván rajtam is könyörültél, 's mint ama sike-

res nehezen Szollo embernek nékem is kegyelmednek ujjait az én füleimben tetted, és az én nyelvemet meg illetted ezt mondván: Effata az az: Nyilatkozzál meg, melyre az én füleim is fel nyíltak, és az én rebegő nyelvemnek kötele meg oldott, és igazán szólni kezdék, 's azt mondtam nagy fel szoval, mindeneket jól cselekedett az Ur, mert az én rebegő nyelvemet is tette igazán Szollová; és az én süket füleimet hallová; Szivemet mely az előtt kemény és érzékenység nélkül való volt meg lágyítá; és a mely jora való igyekezetnek kis szikrácskája volt benne azt fel élesztette, és arra indított hogy meg vallyam: Hogyaz isten mindeneket jól cselekedett és meg ismerjem magamban az én vétkeimet, és hogy észre végyem magamat, hogy minden nyomorúságimnak és gyötrelmimnek azok voltak okai.

Azért oh meg terő bűnösökön hamar könyörülő Isten; kérlek alázatosan, Sz. Fiaid én érettem ki ontott drágalatos véérért, bocsásd meg énnékem minden névvel nevezendő sok bűneimet, nyomjon többet előtted az ő elégséges érdeme az én bűneimnél; ne emlékezzél meg az én hamisságimról, de inkább forduly hozzám a te véghetetlen írgalmassagodal; mert te vagy egyedül a bűn bocsáto és könyörülő Isten. Könnyebbicsed Lelkem 's testem terhét, dorgáld meg az én nyomorúságomnak haborát és az én Szivemnek hijában való gondolatit igazgassad Uram kérlek minden én indulatimat, hogy tovább való gondolatim ne légyenek ellened valok

Az én jo Istenem ezen kérésemet meg halgatá, és azonnal pihenést vettem, az én haszontalan gyötrelmes gondolatimtól erőt vévén rajtok, kiért is áldassék dicsírtessék az én rajtam könyörülő édes Atyám mind örökké Amen.

Elmélkedés

Melyben a bűnös Lélek az Istennek mindenekre ki terjedő Gondviselésével biztattya magát

Bizzál erőssen oh te én Lelkem mindenható erős és kegyelmes Istenedben. Ne gyötrődjél bus szivem, vesd minden gondodat az Urra, mert ő tégedet el nem hágy. Minden te szükségeidről ő tehet egyedül, más senki sem. Ne epeszd fáraszd magadat, azzal semmit sem használhatsz magadnak, se semmit vélle nem szaporithatsz, mely a te szükséged könnyebbitésére lehetne, Istenedet pedig meg bánthatod vélle. Hiszen elégséges Gondviselőd ő tenéked! Ő tégedet semmiből teremtett az ő Isteni nagy hatalma által egyedül; tudja ő hogy nem elhatsz étel nélkül; mert úgy tetszett néki tégedet teremteni.

A mely Isten teremtette tehát szádat, ugyan azonn Isten szádban való falatot is rendel, Testednek is ő Formálója; azért annak bé fedezésére vagyon gondja: Meg ruházza a te testedet, a ki a mezei Liliomokat ékesen neveli, és csak egy verebecskére is vagyon gondja. Hogy hogy hadna el tégedet mezitelen? hiszen ő tudja micsoda rendben tetszett neki tégedet helyheztenni és állatni, ugyan oíy rendben is lészesz, és olyan becsüllett fogsz másoktól becsültetni, a mely becsüllettel tetszett néki tégedet meg áldani, annál se nagyobbbal se kisebbel nem, azért bizzál én Lelkem, a te jo és kegyelmes Istenedben, és gondviselésében. Azzal se epezd magadat hogy házadon kívül idegenek között kel laknod, mert itt is ő a te Istened. Idegenek között is el nem hágy ő tégedet. Itt is ő bir minden embereknek szívével. Fogd meg az ő Sz. Lábat hitednek kezeivel 's mondjad: Uram mind addig el nem bocsátlak mig engem meg nem áldasz, és uj nevet nem adsz. Lám az erős hitű Ábrahám bizván az Isten ígéletiben, nem kérdezi hogy tellyesedik bé az ígélet ha az ő edjetlen egy fiát fel áldozza, hanem Isten parancsolattyának engedelmeskedik és azt mondja el vívén az ő Fiát az áldozatnak helyére Gondot visel az Ur az áldozatrol az hegyen.

Bizzál azért csak erőssen én Lelkem az Istenben, ő el nem hágy tégedet is. Hiszen néked is ígerte a több ő benne bizokkal edjütt, hogy el nem hágy senkit a kik ő benne biznak, se orczájok azoknak soha meg nem pirul. Hid el a mikor néked fog tetzeni, tégedet a te nyomoruságídbol ki szabadítani, akkor az leg jobban esik mind Lelkednek mind testednek jóvára. Szállly magadban mely sokáig várakozott az Isten a te meg jobbulásodra és hozzá való meg térésekre. Te is várd tehát békeséges türéssel az ő Szabadításának idelyét. Azt is meg akarja néked mutatni hogy hijába bízál emberben; mert az tégedet semmiben sem segíthet, és az emberi segítség csak olyan mint erőtelen pok-háló, ha valami nehézség éri azonnal el szakad és semmive válik.

Ennek előtte világi jovaival meg áldott volt az Isten tégedet, azzal is mutattad hozzád való szeretetit; de nem vetted magad akkor is jól észre, nem adtál néki illendő hálákat azokért, s nem sáfárlottad azokat jól ki, se egyedül ő hozzá nem ragaszkodtál; de ne essél kétségben, most is kedvesen vészi tölled ő hozzá való bizodalmodat, csak te én lelkem ne állly hatra 's erős légy, ő kegyelmes Isten. A szőlő munkásoknak példájával is bízathatod magadat. A mennyei Gazda az elsőnek anynyit fizetett mint az utolsóinak az ő ingyen való kegyelméből. Te rajtad is azon kegyelmét meg mutatytya, bűneidet meg bocsáttya, és könyörül rajtad; kiért áldjad én Lelkem Az Urat Amen.

Elmelkedés

Melyben az Istenben bizo reménlő Lélek az emberi gyarlosággal disputál és az Isten ígéletében erőssen bízik.

Oh emberi gyarloság távozzál én töllemm hogy végyek pihenést az én nyomoruságimban. Ne kínozd farazd gyötrelmes gondolatokkal Szivemet; ne ijeszd meg nagyob szegénséggel; ne hánd visd előmben keserves meg alaztatásomat, és nyomorulo sorsomat, ne ábrázold előmben el hagyatott özvegyiséget, Árváimnak porban valo le tapodtatásokat, ellenségimnek nagy erejeket Hazámbol és Házambol valo ki szorulásomat, és majd példa nélkül valo gyalázatos Szegénységemet.

Távozzál mondom távozzál töllem, elég volt eddig hozzád valo engedelmem. Találtam orvasságot és fegyvert minden ostromlásid ellen, az én édes jo Istenem gondviselesében és az igaz ígéletiben, mellyeket minden ő benne bizoknak ígért vagyon hiedelem én is pedig o benne bizván, azoknak száma között vagyok, azért tudom és hiszem hogy engemet is el nem hágy. Ő az özvegyeknek Pártfogója, és az Arváknak édes Attya, az Szegényeknek gazdag tárháza; a porban tapodtattaknak és le dülteknek hatalmas gyamola 's fel emelője; Hazájokból ki bujdosatnak az ő hatalma által ismét helyre hozoja; Azért semmi képpen nem lehet kételkednem az Istennek nekünk tött sokszori igaz ígéletében. Ugyan is sok több ígéleti és biztatási között ami Idvezitőnk így Szól: Ne légyetek Szorgalmatosok a ti életetekről mondván mit egyetek mit igyatok és mivel ruházkodjatok, mert tudja a ti Mennyei Atyátok, hogy mind ezek nélkül szükölködtök, ne légyetek azért Szorgalmatosok a holnap naprol, mert a holnap nap gondot visel az ő dolgairol. Másutt ismét így Szol ugyan azon Szent Száj: Nemde nem vehetni é két verebecskét egy kis filléren, de meg is csak egy is azok között, nem esik a földre a ti Atyátok akarattya nélkül; néktek pedig hajatok szálai is mind meg vannak számlálatva; ne féllyetek azért ti sok verebecskéknél drágábbak vagytok. Ismét másutt: Tekéncsétek az égi madarakat; mert azok nem vetnek sem aratnak sem a csürben nem takarnak mind az által a ti mennyei Atyátok el tartya azokat; nemde nem drágábbak vagytok é ti azoknál? Kicsoda pedig az ti közöttletek a ki akarmely Szorgalmatos gondolkodással is, meg nevelhetné egy singel nagyobra az ő magasságát. Az öltözetről is pedig mit szorgalmatoskodtok ve gyétek eszetekben a mennyei Liliomokat mint nevelkednek nem munkálodnak és nem fonnak; mind azonáltal mondom néktek hogy salamon is minden királyi dícsőségében nem öltözött ugy mint ezek között egy, ha azért Isten a

mezőknek fűvét, mely egy nap vagyon más nap a kemenczében vettetik így ruházza; nem de nem sokkal inkább titeket.

A ki azért ezekben az igéreteken kételkedik, aláb való volna az a hitetlen pogányoknál a mint nem is szol ezen ígélet a hitetleneknek hanem az Istenben hívőknek; mert azt mondja az Isten: Hidjetez és meg leszen. Oh én édes jó és könyörülő Istenem, mely nagy a te benned bizokhoz a te szereteted, és meghatározhatatlan a te irgalmasságod; kérlek azért a Christus haláláért ird bé a te Szent ujjaidal ezeket az én Szivemben, hogy örökké csak te benned egyedül remények, és így meg ne szegyenüllyek Amen.

Könyörgés

Melyben a nagy nyomoruság alatt nyögő ember meg szabadulásáért, és a békeséges tűrésért esedezik és könyörög.

Jehovah Izraelnek Ura Istene 's meg Szabadítója. Te vagy a te hozzád fojamodoknak oltalma; Özvegyeknek gondviselője 's Párt foga és kegyelmes Attya. A dülöngözőknek erős Istája 's a le tapodtataknak felemelője a szűkölködők gazdag Tárháza A betegeknek orvosa, kereszt alatt le Görbedetteknek fel egyenesítője; a benned bizoknak erős vára és romolhatatlan Tornya. A Tengeren hánkolodoknak bátorságos ki fogo partya; a penitentia Tartoknak irgalmas Istene; Sz Lelked ajándékát keresőknek s kérőknek, kéréseket meg halgatoja 's meg adoja; Egy summában rekesztvén, te vagy Uram minden testi 's Lelki szűkölködőknek 's hozzád fojamodoknak meghalato 's könyörülő Istene; Azért édes Uram és én Pártfogóm, jollehet ugyan úgy tettett te Sz. Felségednek, hogj én is Számláltassam e világon lévő nyomorultak közében, és sanyargattassam az én ellenségimtől. Mind azonáltal tudom benned vetvén egyedül az én reménségemet engemet el nem hagysz de a te Isteni hatalmaddal megszabaditasz

Ezen bizodalomban lévén így szollitlak meg alázatos Szivemből. Oh könyörülő hatalmas Sz. Ur Isten, tudod az én el el hagyattatásomat; szükségimet; meg aláztatásimat; porban való le tapodtatásomat; csufra jutott hitemet nevetemet; szörnyű gyalázatomat, szenvedésimet; régtől fogva való keserves bujdosásimat; abban való szorongattatásimat; ellenségimnek rajtam vett hatalmokat; esetemen örömmel való tapsolásokat; nevetéseket; lábom megbotlására ásott vermeiket. Ezt mondják uram magokban: Az Isten ötet el hadta; nincsen immár Semmi oltalma; koronája le esett fejeről; maga maradott özvegyül, az ő gyermeki árvául. Én pedig arczal le borulván előtted, alázatosonn

esedezem és kérlek, a Jesus Christus érdeméért, és keserves haláláért mutasd meg nekik, hogy te vagj s a hatalmas Isten, a kiben én remélek, és a kihez kiáltok. Ne hadj el engemet, ály mellém mindennemű nyomoruságomban szenvedésimben. Hiszen édes Uram meg parancsoltad téged hijjunk segítségül minden mi nyomoruságinkban, és te minket meg halgatz, a mi ímádságinkban, és meg szabadítasz hogy mi a te meg szabadításodért dicsirjünk tégedet. E felett Uram azt is ígérted: Ha az Anya el felejtkezhetnék is az ő méhének gyümölcséről; Te mind azon által mi édes Atyánk el nem felejtkezel a te benned bizokrol; Hiszen te hirdetted azt magad felől: Hogy te özvegyeknek oltalma, Párt-fogoja vagy; az árváknak édes Atya es gondviselője. Ugyan te parancsoltad meg. Hogy egy özvegyet se árvát meg ne nyomoricsanak.

Édes Istenem es erős Pártfogom tekéncsd hát az én ügyemre, s legy az én nyomorult állapotomban gyamolom, és Árváimnak édes Atya és gondviselőjek. ved fel az én ügyemet Uram, és magad forgassad azt, Perely Uram Perlőimmel. Harczoly én ellenségimmel; és mutasd meg nekik hogyegyedül rád hagyattam. Te vagy az Isten, a kihez én nyomoruságimban fel kiáltottam; Te általad egyedül meg is Szabadittatom. Oh mindenekkel bíró hatalmas Sz. Ur Isten, kérlek hajcsd én hozzám az én Kírályom Szívét, a kinek hatalmas alá vetettél. Hiszen, ugy, mint mindeneknek Teremtője, az ő Szívével is bírsz, oda hajthatod azt a hová akarod, mint a fojo vizeket; ugy a többieknek is, a kiken ál a te akaratodból az én dolgom; azért mondom Sziveket hajcsd hozzám akarattyok ellen is. A kik pedig nékem átkot kívántak had lássák Szemekkel, hogy a helylyett engemet meg áldottál, és az én Házamra is áldást mondottál; kívánságokat pedig semmivé titted; kérlek Uram engemet ugy igazgas ne igyekezzem senkin boszszut állani; hanem egyedül reád hagyom, hogy a kik engemet kövel hajitanak, én őket viszont hajicsam kenyérral, és igy meg mutassam; hogy a te iskoládban tanultam, nyomoruságnak rostájában meg rostáltattam; és igj a te kegyelmed által tiszta buzávál lettem Amen

Könyörgés

Melyben az ember az Isteni veszsözés alatt, magát meg alázván, az ő Szent tetzésebe meg nyugtattya elméjét, és az ő hathato voltával biztattya magát

Áldassál édes Atyám én Istenem minden én velem valo kegyelmes bánásodért; mert minden jó valamit cselekszel. Ugy tezett Uram tenéked, hogy nékem is légyen részem, a te Atyai veszsződnek kostolásában, és dorgálásodban. De Uram el hittem tellyes Lélekkel, hogy ez által akartad hozzám is meg

mutatni Atyai Szivedet, és hogy engemet Szeretz; mert a kit az Ur Szeret meg dorgállya azt; mind azon által ugy cselekeszik ő is mint az Atya, a ki mikor láttya hogy az ő gyermeke az veszszözés alatt hozzá fut 's meg alázza magát előtte, gyönyörködik az ő jo erkölcsében és indulattyában, hozzá hajol az ő Szive el veti a veszszöt az ő kezéből és magához Szorittya Edes mennyei Atyám, 's könyörülő Sz. Istenem; kérlek alázatos szivel adjad énnékem is azon kegyelmedet, hogy a mikor engemet látogatz nyomoruságokkal külömb külömb féle módon; én azt nagy hálaadással végyem, 's meg alázván magamat te előtted esmérjem azt a te kezedből jötnnek lenni, Csokollyam meg engedelmesen a te csapo veszszödöt, és annál inkább hozzád nagyobb bizodalommal légyek; Te hozzád ragaszkodjam; Te benned édes Atyámban vessem reménségemet; mert tudom hogy rajtad kívül engemet senki sem segíthet, se pedig meg nem szán; mert te vagy egyedül az én könyörülő Istenem 's Atyám. Te mutattad akkor is hozzám kegyelmességedet mikor még nem voltam formálva; még akkor is esmértél engemet kegyes szemeiddel néztél ream. te voltál az én Gondviselőm és táplálom, az én Anyámnak méhében a mikor voltam. Te vontál ki engemet az én Anyámnak méhéből, csudálatoson, és az én Anyám emlőjétől fogva te dajkálkodtál én véllem. Azon te Gondviselésseddel 's hatalmaddal hiszen kihozhatsz engemet a mélységes fetős sárból is. Te tudod én Istenem az én terhemet és annak nehézségét 's Sullyát; mert még a meddig vallaimra tetted volna kegyelmednek serpenyőjében már meg mérted annak nehézségét, és iránzottad azt hogy meg ne romollyak annak terhe alatt, se tellyességgel a földre ne roskadjak. Tudom és vallom ebben is a te hatalmodat, a mikor fog néked tetzeni engemet e nyomoruságból ki venni, akkor ki vehetz, olyan moddal penig, mellyen az emberek álmélnodni főgnak és meg mutathatod e világ előtt, hogy te vagy mindennel biro Isten, semmiből mindent teremthetz, és a mjt az emberek elméje meg nem foghat, azt is a te Isteni hatalmad végben viheti. Mert mindenható és könyörülő Isten vagi könyörülü azért rajtam is *Amen*.

Könyörgés

Melyben terhes gondolatokkal meg szabadulása iránt küszködven, Isten előtt esedezik az ember, hogy azokat maga Sz. tetzése Szerént formállyá és reformállyá.

Mindeneket tudo 's mindeneket láto, és mindennel biro Szent Ur Isten. Te tudod minden embernek Szive gondolattyát, mert a szíveknek alkotója 's

visgaloja vagy, ki még a veséket is meg vizsgálod. Nincs te előtted semmi el rejtve se titkolva. Édes Uram én Teremtöm, te tudod minden én gondolati- mat, azokat is a kikkel régtől fogva küszködöm. Azert kívánván azt hogy Té- gedet semmiiben meg ne báncsalak kérlek a te Szent Fiad haláláért, és az ő érdeméért, igazgasd minden én gondolatimat, ugy ezeket is a te Szent Lelked- del. Ha Felséged és az én idvességem ellen valok, avagy veszedelmünkre szolgálhatnának, ved ki az én Szivemből őket, és adj azok helyett tenéked tetző gondolatokat.

Te tudod Uram, hogy én kívánok mindennek kedved és parancsod sze- rént cselekedni; de a mellett azt is tudod Uram, hogy én gyarlo ember és erő- telen vagyok magamtól a ki jó volna, semmit a te kegyelmed nélkül nem cse- lekedhetem; mint hogj pedig sok izben tapasztaltam, a te ingyen való kegyelme- det és gondviselésedet rajtam, abban való bizodalomban; most is hozzád foja- modom és kérlek, igazgass engemet; mert jól tudom a kit te igazgatz, minden dolgai jól fojnak annak 's jóvára is fordulnak néki. Ne engedjed, hogy én az én mostani gondolatimban is vakmerő légyek; de adjad hogy azokkal tégedet semmiképpen meg ne báncsalak, se magamra 's az én házamra Lelki 's testi károkat ne hozzak. Te tudod édes Uram jól mik Szolgállyanak nekünk javunkra; mert a te szemeid messzre látók. Te mindeneket tudsz és látz meg addig is a míg végben nem mennek a dolgok. Te tudod micsoda vége lesz annak, mi pedig emberek azokban sem tudhatunk. Edes Teremtöm, Te engemet esmértél még akkor is mikor én tégedet nem esmértel, a te Szemeiddel rám néztél kegye- sen, a mikor még nem voltam. Kerlek azért én kegyelmes Istenem, ne hadj el már most a mikor kezdlek én is esmérni és Szeretni, tudod hogy én te benned bizom és hozzád fojamodom. Rád hattam egészen magamat, ne engedjed azért hogy megromoljak az házammal edjűtt.

Ha pedig az én gondolatim a kít te Uram jól tutz nincsen te ellened és az én idvességem ellen; se nekünk roszra nem szolgálnak; mutassad ebben is a te Hatalmatod és jó kedvedet én rajtam és vid végben azokat. Nyisd meg an- nak uttyát, engemet pedig tanics meg hogy kellessék járnom abban, minden rettegés és félelem nélkül, halgas meg Uram kérlek, vid végben a te akarato- dat és kegyelmességedet rajtam valamint néked tetik. Azon hatalmaddal végben viheted ezt is, a mellyel a kemény kősziklából bőven száraz időben vizet ki buzditottál. Ha pedig Felségednek ez által nem tetik engemet meg áldani mullyék el. Tudom hogy a te hatalmad nem csak ehez köttetett, más uttal moddal is végben viheted azt. Azért én egészen magamat a te akaratod- ra hattam 's azt mondom: Légyen meg a te akaratod mint Menyben ugy itt e földön is. Ne vígy minket a kísértetben, de szabadics meg minden gonosztól Amen

Könyörgés

Melyben hálákat ad az ember az Innek hogy nagy keserves inségében minden elmét felül halado sok rendbéli gond viselésével tartotta es egyszersmind gyermekeinek meg áldattatásokért esedezik.

Oh könyörülő hatalmas Isten, minden te benned bizoknak csalhatatlan Gondviselője és oltalma, Világtól és annak Szerencsájától megcsufoltattaknak öröme. Mulando jóvakat el vesztőknek gazdagon meg fizetője; Özvegyek Gondviselője Pártfoga. Árváknak kegyes Attya. Hozzád igaz hitből fojamosoknak s kiáltoknak meg Halgatoja 's kegyelmes Istene. Danielnek az oroszlánok vermében meg tartója. Három Iffjaknak tüzes kemenczében oltalmazója, és láng ártalmanak Parancsolója, fel háborodott tengernek meg csendesítője. Izraelnek Faraó kezéből ki szabadítója; és a Pusztában lévőeknek Égből mannat le hullatoja, kösziklaból viznek bővön ki buzditója, Özvegy Aszszonyoknak ama drága szűk időben maroknyi lisztjének és olajos korsójának fogyasztás nélkül valo meg szaporítója. Az Illyes Proféta ételt hozó holloinak parancsolója. Davidnak ellenségei előtt el rejtője. Özvegy Aszszonynak egygyetlen egy Fianak Halálból fel támasztója. Tizenkét Esztendő Leánzonak halál álmából fel ébresztője. Gutta ütöttnek bünbocsáto orvossa, és minden benned bizoknak csalhatatlan meg tartója. Dicsértéssel mennyen ugy a földön is, minden Teremtet állatidtól ugj az én Lelkemtől is. Mert rajtam bünös Leányodon is felette nagj bőv mértékben, ezen elő számlált jokat és azokhoz hasonlokot cselekedtél; bujdosó és lappango állapotomban hajlékot adtal, ellenségim kezekben nem adtál, nagy árviz modjára keserves özvegységem reám rohanásában engemet kétségben valo esésről, és eszem el távozásátol, szörnyű bu és bánat miatt réám jövő nalálos betegségemben, magad voltál Doktorom abbol engemet meg gyógyítottál szegény özvegy Lévén ez idegen földön maroknyi Lisztemet és olajos korsómat ugj meg áldottad hogy éhez-nem nem engedté. Rongyos lévén idegenek által mag ruháztál és holloid által mint Illyést a pusztában tápláltál. A szorongattatásnak tűzétől meg égnem nem engedté. Házamhoz tartozoinnak el hagyása miat oroszlának közzé melly Veremben esvén a Fene vadaknak száját bé zártad, 's el viselhetetlen sebet rajtam nem engedtél ejteni; de szabadításomnak reggeleig életben meg tartottál ellensegimnek boszszuságára. Irgalmassagodat hozzám abban is meg mutattad mint amaz özvegy Aszszonynak is, a kinek az ő egygyetlen egy Fiát fel támasztottad s ötet meg vigasztaltad; mert nékem is ingyen valo kegyel-medből egygyetlen egy Fiamat meg tartottad életben, és meg hagyta özvegységemben gyámolul, 's vénségemben Istapul; kiért az én Lelkem hálát ad

tenéked; kérlek edes Uram cselekedjél tovább is irgalmasságot én véllem; mert te vagy egyedül irgalmas és könyörülő Isten, 's a te irgalmasságod soha el nem fogy, de mind örökké meg marad. Te tudod edes Istenem; hogy én az ő Attyával edjűtt Születésétől fogva, sőt annak előtte is a mi hibás imádságinkban, elődben őtet bé mutattuk és ajánlottuk néked. Kérlek azért Szent Ur Isten, igazgassad őtet Sz. Lelkeddel, erősítsd hitiben, ne engedj néki semmiképpen meg rontodnia se meg botlania 's egyszer meg esmért vallását ne enged meg tagadnia semmi világi tekéntetért. Áld meg őtet neked tetző bölcseséggel s okossággal. Fegyverkeztesd fel őtet kegyelmednek fegyverével, hogy a te parancsolatidban járhasson előttd mint te tölled tanított Ferfiu. Az ő Attya neve benne meg ne gyaláztassék. Légyen előttd hasznos gyümölcs termő fa, az ő ágait terjeszd ki hogy azok is tenéked kedves szagu Virágot és gyümölcsöt hozzanak. Ama tizenkét esztendő Leánzót halál álmából fel támasztottad; kerlek Uram azon hatalmaddal tamaszd fel az én Leányomat is az árvaság álmából 's ad meg szememnek latni hogy fel költ és lábain ál. Mutasd meg rajtad hogy az árváknak neve előttd nem utálatos, mert te vagy azoknak attyok. Kérlek Uram igassad őtet is Szent Lelkeddel, tölcsd bé az ő Szívét is néked tetző gondolatokkal, hogy ő is épüllyön hitiben 's vallásában, a jo erkölcsben, hogy a Leanyi szemermetességnek meg felelhessen, had számláltassék ő is amaz okos szűzek közzé, hogy az ő szive Lámpásából is, hozzád valo buzgo szeretetnek olajja ki ne fogygyon. Oh Isten én Idvességemnek Istene, minden te hozzád nyujtott háláadásimat noha hibások, 's nem elegendők kérlek végyed kedvesen én töllem. Az én esedesimet s keresimet halgassd meg és telyesítsd be szent neved dicsőségére dicsiretére Amen

Háláadás

Aldassal edes Istenem hozzám valo irgalmasságodért, a mellyet cselekedtél én véllem szegény bűnös Szolgáloddal. Mert úgy bántál velem mint jó Szőlős Gazda, a ki látván a szőlő tövön, a kit maga kezével plántált, hogy a termése az Szőlő gerezdje meg ért, 's így az ő munkája s körülötte valo fáratsága hijában nem lött; örül rajta, és hogy meg a tenger éles szele sem arthatott néki örvendez. Tovább valo hasznárol gondolkodván; azért maga kezivel le szedi azt, nem adja a szakmányos keze alá; fél ne vallyon már szőlő meg érése után kárt a szőlő szemben hogy le hullatván meg ne tapodtassék, és semmire ne legyen. Ez meg lévén, tudván másképpen nem lesz must belőlle, ha csak meg nem dömöczköli és őszve nem roncsollya a szőlő szemeket, azt mély kádban veti és ahoz valo fákkal meg csomoszollya, és hogy annál is

több mustot adjon keményen meg sajtollya Az után rosta által meg szűri, hogy meg csak a szőlő mag se maradjon benne és hordoban tölti, 's annak helyre való forrását unalom nélkül várja. Az alatt pedig a mely seprőt a tisztulásban ki hány, nem hadja sokká rajta, a hordo uj levén, de le törli; tartván attol hogj a hordo meg ne romollyon tőlle; az után hiven pinczében bé rakja, és ugy conservallja maga hasznára.

Szintén illy kegyelmesen bántál én véllem oh Mennyei Gazda, kiért áldással mind örökkön örökké. Mint a te meg ért Szőlő Gerezdet engemet is erős nyomoruságnak erős sajtójában nem sajtoltattam volna meg, nem esmértelek volna ugymint most se hozzád egyedül nem ragaszkodtam volna. Mind azon által mégis kedveztél hogy szakmányosok (kik az én ellenségim:) kezében nem adtál, noha örülték és kivánták az én romlásomat, gondolván: A tenger Szele hideg lévén azt el nem szenvedhetem, de meg romlok és elszáradok mind tövestől és gyümölcsöstől edjűtt kivált a Gerezdím, avagy gyümölcsím (a kiket én általam Származtattal tellyességgel valo el tapodtatásokat kivántak. De dicsirtessél edes Istenem, hogy az ő kívánságok rajtok bé nem tölt, hanem magad Atyai kezedet tetted reánk, s' bekességes türessel vártad a mustnak meg forrását, a seprőt és mocskot is, mellyet szívem hordója ki hánt, kegyelmed ruhájával le töröltted rolla, hogy a bor meg ne dohosodjon tőlle, és így immár joizüborod vagyon a te fáratságod után. Kérlek én kegyelmes Istenem, visely továbbra is magad gondot szivemben lévő borodra, hogy el ne romollyon se ki ne follyon. Üss az hordora erős kegyelemnek abroncsát és ha szent Felségednek tetszik ó borrá hadni, töltögesd azt kegyelmed borával, semmi üreget ne hadj benne a melyben penész férhetne, de inkább mindig jo izét meg tartsa, valameddig tetzik tenéked, világ pinczében meg tartani. A mikor penig fog tenéked tetzeni a hordót ki huzatni a pinczéből, és a bort ki csapolni belőlle. Kérlek Uram magad légy annak kegyelmes ki csapoloja, hogy abbol Lelkem ellenséginek egy csep se jusson

Halaadás

Melybe áldja az ember az Istent, hogy ő vélle a nyomoruságok által meg esmertette magát, és kéri hogy tovább is azon kegyelmét éreztesse vélle

Nagy irgalmasságu és kegyelmű Szent Ur Isten, a kiket magadnak választottál, azokat nem hagyod, hogy mind végig a setétségben légyenek, a hammu alatt lévő szikrát az ő Szivekben nem engeded el aludni, minthogy a te ajándékod.

Mert Uram te szabados Ur vagy, akin akarsz könyörölni a kit pedig akarsz meg keményíteni, ugyan is te vagy a szívnek akutoja és vizsgálója, Te tudod annak állását 's gondolatját, orvosságát is tudod, mi modon kellyen hozzá nyulni, hogy azt az el tévelyedésnek kárhozatos sebjétől meg gyógyítsad, mert ha veszedelmes a seb és ahoz fájdalmának az orvos igen kedvevé, gyengén nyulna, 's kemény rago és szaggato orvossággal nem gyógyítana, nagyobb veszedelem érhetné a beteget, ugy hogy mindenkor nyomorékká maradhatna

Oh Lelkemnek édes jó orvossa! áldassál hogy én véllem is keményen bántál, és ugyan Szívemre hatot eresztettél réám. mert job ennékem itten szenvednem, mint osztán csonkával az el kárhozottakkal elődben állanom. Az én sebeimben is először is rágo bort töltöttél, hogy annal jobban meg tisztuljanak, az után pedig Balsamm olajjal meg gyógyítottád azokat. A világi Szerencsének áthatatlanságát meg mutattad és én véllem meg esmerttetted annak változó voltát. Azért is a Szent Dáviddal azt mondom: Jomra van Uram hogy megaláztál engemet. Bizonyára jomra van, Mert a te kegyelmedből származott szikrának csillámlásáról, az artalmas hammut éles és erős széllel el fujtad, és hogy erőt vehessen annak csillámlása, azt szent Lelked szellőjével fel fujtad. Azert hiszen is tellyes bizodalommal, hogy egyszer meggyógyítottad sebemhez nem bocsátasz többé ártalmat. Mivel az meg repedezett nád szálat el nem töröd, és a füstölgő gyertya belet nem oltod, oly hatalmas es könyörülő Isten vagy te, hogy amit el kezdesz végben is viheted azt. kérlek azért edes Uram rajtam is kezdet munkaidat vid végben, 's setétségét szívemnek világosíts meg. Agy Szívembe neked tétő gondolatokat, és a mely szikrát fel fujtál, ted el olthatatlan tűzzé, hogy hozzád való szeretettel s buzgosággal mind végig égjen. Világ szerencséje, avagy is Szerencsétlensége, annak semmit se árthasson, se nyomorúság Tengerének habjai és vizei azt el ne olthassák. Halgasd meg Uram halgasd meg és mondj ament az én kérésre Amen.

Háláadás

Az Istennek a bűnös emberi Nemzethez való nagy Szeretetiért.

Mi rajtunk könyörülő édes Mennyei Atyánk, ugy Szeretted te e világot, hogy annak válságáért halálra adnád te edjetlen egy Fiadat, hogy valaki hiszen ő benne el ne veszszen hanem örök élete légyen, holott mi réánk semmi

szükséged nem volt, és azon öröktől fogva való dicsősségedben, meg maradtál volna, ha mi nem voltunk volna is; de a te ki beszélhetetlen kegyelmed és hozzánk való Szereteted cselekedte azt. Az Angyalokat Uram tévelygéséért az Égből le vetted, minekünk pedig az eset után is kedveztél és az örök kárhozattal minket meg mentettél, a te Szerelmes Fiadat a mi bűneinkért a halálra adván. Oh édes könyörülő Atyánk, hamar érdemlettük meg a te ki beszélhetetlen és meg foghatatlan hozzánk való szeretetedet 's kegyelmedet. Azért ha a téged dicsíró Angyaloknak dicsiretivel dicsirhetnénk is, meg sem volna elegendő annak elégséges meg köszönésére a mi dicsiretünk és háláadásunk, és ha egész testünkben minden tagaink változhatnak is dicsíró nyelvekké, annak ki mondására bizonyára, elégteleneknek talalkoznának lenni. De még most is ezen könyörületességedhez toldod gyakran könyörületességedet, mert az meg váltás után is, ha mi gyarló bűnös emberek gyarloságból vetünk, és akarmely nagyon meg esünk is, hogy ha igaz penitentiát tartunk, és igaz hitből a Christus érdeméért tölled bűnünk bocsánatját kérjük, azonnal kegyelmes Atyai Sziveddel hozzánk fordulsz: Azért mondjuk egyenlő Szivel és Szájjal: Aldassék áldassék a te Szent neved mind örökké mint Menyben úgy a földön is, mert a te mi hozzánk való Szerelmed ki mondhatatlan es a te kegelmességed minden Tengerek mélységénél mélységénél mélységeseb, és megszámlálhatatlan a Tengernek fővenyinéél számosabb, Szent Szent Szent az Ur Isten *Amen*

Könyörgés

Melyben a bujdosásban lévő ember világi életéhez tartozó Szükségekért és Istentől való meg áldattatasaért esedezik, és hogy akkoron is igazgassa kegyelmesen könyörög:

Áldott Szent Ur Isten mi édes Teremtőnk, a ki bennünket teremtettél magad képére és hasonlatosságára minden épségben. De a mi első Szüléink, a te Parancsolatidat által hágván az artatlanságnak ruháját levetkezék megokrol és azonnal meg esmérék mezitelen voltokat. Te pedig annak befedezésére magad csináltál nekik bőrből való ruhát, és ki úzván őtet a Paradicsomból azt mondtad, véres veritékdeddel eszed a te kenyeredet.

Édes Uram minthogy mi is az ő maradéki vagyunk, nyilván mi is éltünk a te bőséges ajándékiddal úgy a mint néked tettet volna. Azert kiűztél minket is a mi születet földünkről, és vetettél minket éppen a Tengerhez az idegenek

közzé. Miis azonnal meg láttuk a mi sok szükségeinket; és meg aláztatásunkat, nagy törődéssel ettük a mi keserves kenyerünket, és ítal helyet a mi könyveinket ittuk. Amikor penig hammuval meg hintettük a mi fejünket és sákban öltöztünk akkor mindenektől csufoltattunk, és nem találkozott senki, a ki szivesen keserülte a mi el hagyattatásunkat.

De oh édes Mennyei Atyánk és könyörülő Istenünk, kerünk tégedet nagy aláztatason. Könyörülly te magad rajtunk, ne haragudjál mind örökké reánk, szány meg bennünket, és fedezd bé a mi bűneink miat reánk jött sok nyomoruságunkbol Származott meztelenségünket. Hiszen Uram. Te magad formaloja vagy a mi testünknek és annak állásának, azért te is tudod leg jobban tudod micsoda ruházat kívántatik a mi meztelen testünkre. Ne zárd bé annak okáért előttünk a te bőséges tárházadat: Ugyan is édes Uram, ha minékünk abbol juttat is, azért nem léssen semmi fogyatkozásod se szükséged. Emlékezzél meg rollunk is igye fogyott Szegényektől, mert mi egyedül csak te read hagyattunk. Azon is kerünk tégedet, oh mi kegyelmes Gonviselő édes Atyánk, hogy ha fog tetzeni Szent Felségednek, bennünket a te Gazdag Tár-Házadbol meg áldani, kérünk ad ajándékod mellé áldásodat is reánk; mert a te áldásod nélkül minden mi munkánk egyebet nem terem tiszta tövisnél. A mellett tanics meg bennünket arra is, a mikor ingyen valo jo voltodbol meg áldasz, hogy mi a te reánk bizott talentumodat a földben ne ássuk, ama gonosz Szolgával, hanem inkább tiz annyira szaporicsuk, 's parancsolatod szerént abbol sáfárkodjunk.

Amen

Könyörgés

Melyben az ember a midőn kárt vall esedezik, hogy Isten olyan Lélekkel ruházza fel, hogy rá bocsátot kárait békiségesen szenvedje, áldásit penig háláadással végye, meg esmérvén mindenebben Szabados Uralkodását.

Jehova hatalmas, és mindeneikkel biro Szent Ur Isten és Szabadosonn Uralkodo Ur, a te tetzésedből esett rajtam, ezen mostani kárvallásom. Te adtad volt ingyén kegyelmedből azt a te Szolgálodnak az ő Szükségének bé fedezésére, de ismét ugy tettett tenéked, hogy abban kárt vallyak. Ugy is lőtt mert szabad voltál vélle, mivel ez is a te tárhazadbol jött volt réám. Tudom ha Szent Felségednek fog tetzeni, e helylyett más áldást is adhatz réám; mert te nálad bőséges áldások vannak és semminek szúki nincsn: töb is van nálad

a kit nékem szántál, hiszem hogy engemet is el nem hagysz, mert csak te benned bízom és te reád hattam magamat. Hatalmatad is tudom; oly hatalmas Ur vagj te hogy ezereket semmivé tehetz, viszont egy fillért ezerekre szaporithatsz, és senki nem kerdezheti, miért cselekedted ezt vagy amazt? miért egygyiket fel emeled a másikat a földhöz vered? szegényből nagy Urat, Gazdagból koldust tészesz, és így a te titkaidban és szabados uralkodásodban, kicsoda az a ki belé nézhet, a vagj azt meg vizsgálhattya? Ugyan is te Jobnak mindenét el vetted, az után pedig úgy tetzett Uram néked, hogj meg őrigbite-néd nékie mindenét valamire volt ő nékie két annyira ezekben is meg akarván mutatni Szabados Uralkodásodat. Kérlek azért oh szabadosonn uralkodo Ur, a mikor a te kegyelmedből engemet is meg áldasz, adjad hogy tenéked tetző háládással vegyem azt, és meg esmérjem, hogy nem világi szerencséből jött rám, hanem a te Sz. kezedből. Amikor pedig kárt vallok, adjad hogy békességel tűréssel szenvedjem azt, zúgolódásra ne fokadjak, hanem inkább azt mondjam: Isten adta, Isten el vette, áldassék az ő Szent neve érette. kérlek Uram adjad hogy abban is meg mutassam a te hozzád való engedelmességemet, hogy a te veszszödet meg csokollyam, és annál inkább édes Atyámhoz ragaszkodjam, el hitetvén magammal hogy te könyörülő Atyám látván, el veted kezedből sujtolo veszszödet, és a helyet kenyeret adsz kezemben, hogy veszszödnök fájdalmat avagy csapását el felejcssem Amen.

Elmélkedés

Melyben az ember álmélkodván az Isten munkáinak csudálatos voltán őrvendez ő benne, hogy a midőn valamely emberi reménség meg szűnt, akkor mutattya hatalmas szabadítását hoszszas bujdosásainak tömlőczéből.

Valojaban sullyoson rosszul van annak a Rabnak dolga, amelynek nincs kihez fojamodni. hogy az ő szabadulását járja. Az olyan mindenkor retteg, utolso veszedelmet, avagy rajta meg törtenhető erőszakos halált várhat. Én is ugyan az én bűneimért rab vagyok, de nékem annál sokkal jobban vagyok dolgom, mert az én Pártfogom nagy Ur, oly ur pedig a ki mindeneknek ura 's parancsuloja. Az ő hatalma előtt semmi erős zár nincsen. A mikor hozzá kiáltok engemet kegyelmesen meg halgat, nem is haragszik rám, ha gyakran untatom is őtet hozzá való kiáltással, mert tudja hogy nékem nagy bizodalomom vagyok ő benne. Azt is tudja, hogy én máshoz nem akarok fojamodni szabadulásomért ha nem csak egyedül ő hozzá. Azért az én ellenségemet ő csak neveti, a kik akarják nehezíteni rabságomat, mert ő véllek is bir ő.

Ebben az hatalmas Urban bizván, és magamban gondolkodván az ő nagy hatalmáról Szivem repes bennem örömben; mert hallom zörgését tömlő-czöm vas ajtajánál a kulcsoknak. Továb halgatván pedig a kulcsokrol a régi rosdát akarván le reszelni annak reszelését hallom, és hogj azt igazgattyák az ajton lévő lakathoz eszre vészem. Meg rettenek azert magamban Látván ké-sedelmezéseket, és kiáltak az én Uramhoz nagy erős kiáltással ugyan ordításhoz hasonlóval, és ime jó az én Uram láttya hogy it bajoskodnak az kulcsokkal, és hogy semmiképpen nem nyithattyák meg, odamégyen azért, fel rugja lábaival az erős ajtot, oly erőssen hogy a sarkából is ki esett és mond nékem. Nem nézhetem tovább a te nyomoruságodat, meg Szántalak jere ki. Azonnal leestek lábambol a vasak, de a vasnak nehézsége miatt meg voltak sibbadva, azért azt mon-dám: Édes Uram meg sibbattak lábaim járhatok már. Meg fogja azért kezem 's így biztat: Ne fély kezemmel ki hoztalak tömlőczödből, az után erőt is adok lábaidnak s meg is tanitlak, hogy kellyen járnod vas nélkül, és nem engedem többé hogy a te ellenségid örülljenek botlásodon. mert lábaidnak uttyát meg egyenesítem, és a mely vermet ástak volt ellenségid néked, ő véllek azt, azon földel a mellyet belölle ki ástak volt bé töltem és ebben is meg mutatom hal-talmamat, minthogy hozzám fojamodtál 's bennem biztál

Én pedig arczal le borultam a földre az én Uram előtt mondván, oly hal-talmas és igaz mondo Urnak tartlak és vallak lenni, a ki öröktől fogva voltál és mindenkor is lészesz, hogy a mit meg igérsz meg is cselekeded azt mert mindenható vagy, cselekedjél velem tehát a te irgalmasságod Szerént. Édes Uram és én Szabadítom, hogy hogy hálállyam meg ezt én tenéked, semmim nem lévén egyebem az én szivemnél. Azt viszem ajándékul. De kérlek a Crtus érdeméért ne utald meg ötet, hogy ő tellyes bűnökkel, tiszticsd meg azt magad a te irgalmasságod és tetzesed Szerént foglald el ötet örökre tennem magadnak Amen.

Könyörgés

Melyben bujdosásából hazaindulván, Innek ajánlja magát és könyörög, hogy minden uttyához légyen kegyelmes Vezére, mind hazájában Szerencsésen el jutvan irgalmas dolgainak Igazgatoja 's kormányzoja

Edes Istenem áldással s dicsírtessél minden hozzám valo irgalmasságo-dért, mellyet egész életemben cselekedtél én véllem bűnös Szolgaloddal leg közeleb penig hogy régen kivánt orámat engetted meg érnem; mely ben édes Hazám felé indulok. Azért a te Szent oltalmadban ajánlom magamat, minden

hozzám tartozóimmal edjűtt. édes jó Istene, és én szabaditom! és kerem Szent Felségedet alázatosonn. vég Gondviselésed alá bennünket, adjad mellénk mint Tobiás mellé a te Sz Angyalodat Uti Társul, hogy az légyen minékűnk utunk lévén el ne teveledj ki az Uram a te nagy hatalmaddal minden bennünket szomorito alkalmatlanságokrol és czivodástol, de sőt még tölcs meg a helyett édes Istenűnk házunkat tenéked tetző áldásokkal, ne hagyj abban csak egy szegeletet is üressen, a kik a mi bűneinkért az előtt teli voltak keserűséggel. Fogj meg bennünket kezűnkűnél fogva, és vezess bé a te hatalmaddal s' mutasd meg nekűnk annak ajtaját, mert mi magunk meg nem találhattuk azt és más zár is van rajta, nem az a mellyet mi hattunk volt rajta. Te légy azért annak magad annak fel nyitója a te Isteni hatalmad szerént. Hiszen Uram nincs te előtted semmi erős zár, hogy ha penig a te kegyelmed által azon bémégyűnk, igazgas ugy bennünket a te Sz. Lelked által, kegyelmed által Hogy mi ezután Hazánkban valo lakásunkban ellened ne járjunk se okot arra ujjonnan ne adjunk hogy ismét onnan ki üzettessűnk; De sőt adj Uram a mi Szívűnkben hozzád valo buzgo szeretete, ugy hogy tégedet minden Világi kincsnél fellyeb tartsunk és becsűlyűnk, a világhoz ugy ne ragaszkodjunk hogy tégedet meg bántanánk. Tégyed Uram édes Istenem azon kegyelmedet is velem, hogy töllem el rekesztett gyermekimet is örömmel meg láthassam, hogy így mind ketten néked örömmel hálád adjunk Amen.

Szent Dávid Soltairbol ki szedett szok melylyek három részekre el osztattak

Elsőben

Könyörgése a bűn bocsánatért

Jehovah a te haragodban ne fégy meg engemet, és a te busulásodban ne emész meg engemet. Jajgatok az én Szívemnek keserűsege miatt, Uram te előtted vagy az én kívánságom, és az én nyögésim te előtted nincsenek el rejtve. Az én Szívem csak kereng, el hagyott engemet az én erőm és az én Szememnek világa. Az én barátim és az én társaim az én csapásimban félre állottak. Ime egy Tengernyivé teted az én napjaimat, és az én időm mint a semmi te előtted. Bizonyára mint az árnyék az ember, csak hijában Szorgalmatoskodik, rakásra gyűjt de nem tudja kicsoda éli meg azokat. Amidőn meg fedded az embert az hamisságért, meg emészted az ő szépségét mint a moly, szűnnyél meg töllem hogy vehessek erőt, minek előtte el mennék hogj az után ne légyek; mert környűl vettek engemet Számtalan gonoszok, környűl vette-

nek engem az én hamisságimnak büntetési, hogy azokat szememmel el nem lephetem. Az én szívem el hagyta engemet; mert a te nyilaid belém akadtanak, és a te sullyos kezéd szállott rám. Nincs épség az én testemben a te haragod miatt és nincsen békesség az én csontaimban, meg rothattak és meg senyvettek az én sebeim, az én bolondságom miatt. Le horgattam és le nyomattam, minden napon szomoruan járok; az én tomporim meg rakodtanak nagy fájdalmakkal, és nincs Semmi épség az én testemben. Jajgatok az én Szívem keserősége miatt, az én nyögésem te előtted tudva vagyok. Könyörűly rajtam Uram; mert te benned bizik az én Lelkem, és a te Szárnyaid árnyékában vagyok reméségem. Mikor veszteglenék meg avultanak az én csontaim, az én nap estig való jajgatásom miatt; mert éjjel és nappal nehezedik vala én rajtam a te kezéd, változik vala az én nedvességem nyári Szárazságra. Annak okáért az én bűneimet tenéked meg jelentém, és az én hamisságomat el nem fedeztem, 's mondék; Meg vallom én ellenem az én hamisságomat az urnak, meg bocsátta az én bűneimnek hamisságát. Kérlek gyógyicsd meg az én Lelkemet; mert vétkeztem te ellened. Könyörűly Istenem én rajtam a te irgalmaságod szerint, és a te irgalmasságodnak sokasága Szerént töröld el az én bűneimet, és tisztics meg engemet az én álnokságimból; mert tenéked csak te neked vetkeztem, és sok álnokságot cselekedtem a te szemeid előtt, álnokságban fogantattam és az én Anyám bűnben melegített engemet az öméhében. Mos meg engemet isoppal és meg tisztulok, moss meg engemet és fejből lések az honál. Ne ves el engemet a te orczád elől, és a te szent Lelkedet ne ved el én töllem, 's add meg nekem a te idvezítésednek örömét, ne tavozzál el tőlem én Istenem. Emlekezzél meg uram a te irgalmasságidról és jovoltodról mely kezdettől fogva vagyok Az én Ifjuságomnak bűneről és az én vetkeimről meg ne emlékezzél, mert azok igen sokak, hanem inkább a te irgalmasságod szerint emlékezzél rollam a te nevedért, légy kegyelmes az én bűneimnek; Tekéncs kegyelmesenn rám és könyörűly rajtam Uram, mert megváltottál engemet, Igasságnak erős Istene, a te kezédben ajánlom azért az én Lelkemet Amen.

Masodszor

Kérési és panaszai a Szent Davidnak

Jehovah miglen felejtesz el engemet? miglen rejted el a te orczádat tőlem? Miglen tanácskozom az én Lelkemben 's kesergek az én szívemben naponként? Miglen magasztallja magát az én ellenségem én ellnem? Szemlély

's halgass meg engemet Jehovah én Istenem. Világosítsd meg az én Szeimeimet hogy valamiként el ne aludjam a halalban, hogy ne mondja az én ellenségem: Meg győztem ötet. Az én ellenségim ne örüllyenek hogy meg mozdultam. Vajha el jőne a sionból az Irzaének szabadítója hogy mikor az Ur az ő foglyait és az ő népét meg szabadította Jakob örüllyön és az Izraél örvendezzen. Tarcs meg engemet erős Isten; mert én benned bízom: Mondjad azért az Urnak én Lelkem azt: én Uram vagy te, azoknak meg sokasodik banatjok kik máshoz sietnek. En tegedet segítségül hivlak, annak okáért halgas meg engem oh erős Isten, hajcsd a te füleidet én hozzám, halgasd meg az én beszédemet, mutasd meg a te csudalatos irgalmasságodat, ki meg szabadítod a te benned Bizokat. Őriz meg engemet mint a te szemeidnek fényét oltalmaz meg engemet a te szárnyaidnak árnyéka alatt az Hitetlenek orczájok előtt kik engemet háborgatnak, az én ellenségim előtt kik életemet halálra környül vették. Szájokkal kevélyen szolnak, hasonlok a prédát szomjuhozó oroszlánhoz, és oroszlán kölykökhöz. Kely fel uram ved eleit az ő viczainak, vesd le őket, szabadics meg az en eletemet a hitetlenektől. Uram mely igen meg sokasodtanak az én ellenségim; mely sokan vannak az én ellenem támadok. Sokan mondják az én Lelkem felől: Nincs ő nékie semmi szabadítása Istentől. Kely fel Uram és tarcs meg engemet én Istenem; verd árczul az én ellenségimet, és az Istent eleneknek fogait roncsd öszve. Amikor kiáltok halgass meg engemet és könyörűly rajtam; ércsd meg az én beszédemet és gondolatimat én kiralyom és én Istenem; mert én teneked könyörgök Uram. A te busulásodban ne fegy meg engemet, és a te haragodban ne ostoroz engemet, könyörűly rajtam mert beteg vagyok gyógyics meg engemet; mert megháborodtanak az én csontaim Térj hozzám Uram, mentsd ki az én Lelkemet és szabadics meg engemet a te irgalmasságodért. Elhervadt az en orczám szomorúság miatt, és meg vénhedett az én ellenségim miatt. En Uram Isten te benned vetem reménségemet, oltalmaz meg engemet minden én háborgatoimtol, hogy el ne ragadják életemet mint eg oroszlán. Pirullyanak meg és igen haborodjanak meg minden én ellenségim. Kelly fel Uram minden én ellenségim dühösködések ellen. Könyörűly Uram rajtam 's lásd meg nyomoruságimat, mellyeket Szenvedek ellenségimtől, rettencs meg Uram őket, hogy esmérják meg a hitetlenek hogy ők is halando emberek. Te hozzád Uram emelem Lelkemet. és te benned bízom, kérlek meg ne gyaláztassam, ne örüllyenek az én ellenségim; mert mindenek a kik téged várnak nem Szégyenülnek meg. Emlékezzél meg Uram a te irgalmasságidrol és jo voltodrol, mely kezdettől fogva vagyon: mert sokak az én szivemnek haborusági, igen megsokasodtanak azok, szabadics meg engemet azoktol. Csak az Urra néznek

az én Szemeim, mert ő vészi ki a törből az én lábaimat Tekéncsd az én ellenségimet, mert igen meg sokasodtanak és méltatlan gyűlönek engemet. Tanics meg engemet a te Utadra és hordoz engemet egyenes uton. Ne cselekedjél velem az én ellenségim kivánságok szerint; mert hamis tanuk tamadnak én ellenem ki hazugságot szolnak. Te hozzád kiáltok Uram, én erősségem ne vesztegely az én kiáltásomra, mert ne talán ha vesztegelsz hasonló lészek a meg holt emberhez. Halgas meg engemet a mikor hozzád kiáltok. Ne számlálly engemet a hitlenek közzé, te benned bizom Uram soha ne gyalasztassam meg. Halgas meg engemet és Szabadics hamar engemet, Légy énnékem erős köszálm és én erős Várom, hogy meg tarcs engemet, mert el fogyatkozik életem sok bánatím miatt és az én esztendeim a fogyatkozás miatt. Az én erőm el szakadott és az én csontaim el senyvedtenek, minden én ellenségimnek vagyok szidalmok: szomszédimnak utálatos vagyok. Barátim és a kik még kívül látnak engemet, el futnak töllem. El felelytkeztenek rollam mint egy holt emberről ki az élőknek szivekből ki ment. Én penig Uram te benned bizom le hittem én Istenem vagy te. Te kezedben vannak az én ellenségim. és az én életemnek Napjai. szabadics meg engemet az én ellenségim kezekből, és az én háborgatoimtol. Kérlek Uram meg ne gyaláztassam; mert ez nyomoruságban segítségül hijtalak tégedet. Perely Uram az én ellenem Perlőkkel, es harcoly az én velem Harczolokkal. Ragagy fegyvert és Paist, kely fel az én segítségemre és ved fel kardadat, és rekeszd meg az én Haborgatoimnak eleinek uttyát, 's mondjad az én Lelkemnek: Én vagyok a te meg tartod. Pirullyanak meg a kik én ellenem gonoszt gondolnak Légyenek olyanok mint a Polyva a szél előtt, mert ok nélkül vetették meg nékem az ő hálojoknak vermét. Szállyon reája romlás, a melylyen nem tud és az ő háloja melylyet el rejtett fogja meg ötet. Felköltek a hatalmas tanúk, és a mellyeket nem tudtam, azokat kérdezik töllem, fizetnek nékem gonoszt a jóért, hogy engemet megfoszszanak az én Lelkemtől. Az én nyomoruságomon ok örültek. Te pedig Uram meddig nézed ezeket? szabadics meg az én Lelkemet ne örullyenek rajtam akik méltatlanul lettenek ellenségim nékem, és ok nélkül gyűlöltek engemet. Jol látod Uram azt, kérlek ne légy távol töllem. kely fel és serkeny fel édes Uram, az én ügyemnek itéletire. Gyaláztassanak meg mind edjűtt és pirullyanak meg, kik örülnek az én veszedelmemen. Isten a te nevedért szabadics meg engemet, és az én ellenségim félelmeiktől tarcsd meg az én Lelkemet. Rejcs el engemet az ő gonosz tanácsok előtt; mert meg elesítették mint a szabját az ő nyelveket én réám, az ő nyilokat igazgattyák réám. Tart meg engemet Isten, mert el értenek az vizek az én Lelkemig, bé estem a mélységes sárban, holott fel nem álhatok, mélységes vizekre jutottam, és az vizeknek

habja el fogott engem. el fáradtam a kialtásban meg szakadott az én torkom, el fogyatkoztak az én szemeim, várván az én Istenemet. Ne szégyenüllyenek meg én miattam a kik tégedet várnak. kérlek ne szégyenüllyenek meg miattam a kik keresnek tégedet Izraélnek Istene. Az én Atyám fiai előtt idegenné löttem, amikor sirva gyöttröm az én Lelkemet, az is gyalázatra vagyon nékem, mikor az én ruhám helylyében öltöztem sákban, ellenségimnek példabeszédek vagyok. Én annak okaért tenéked így könyörgék: Uram a te jovoltod meg jelenésenek ideje vagyon; Isten a te irgalmassagod Szerént halgas meg engemet. A te szabadításod felől valo ígéretnek igazságában szabadics meg engemet a sárból, hogy el ne borullyak. hanem inkább szabadics meg az én ellenségimtől. és az vizeknek örvényitől. Istenben vetem reménségimet, a te Tanácsiddal igazgas engemet, és a dicsősségben fogadj bé Amen

Harmadszor

Szent Davidnak Háláadási a szabadulásért.

Az én nyomoruságomban segítségül híván az Urat, és kiáltottam az én Jehovámhoz, és meg halgatá Szomat az ő Templomából. Az én kiáltásom hatott az ő füleiben. Ki ragadott engem az én hatalmas ellenségim közül kik erősbe voltak én nállamnál, örültek az én veszedelmeknek napján. De az Ur volt énnékem Pálczám. ki vitt engemet tágas helyre, és ki ragadott engemet, mert jomat kívánta énnékem, és adta énnékem szabadításának paissát. Az ő karja tartott meg engemet, ki terjesztette lépésemet én alattam és az én bokaim nem tántorodtanak. Él az Ur és áldott az én kösziklám; azért magasztaltassék fel az én szabadításomnak Istene az erős Isten, a ki én erettem boszszut ál, a ki engemet meg mentél az én ellenségimtől, sőt az ellenem támadok felett fel magasztal engemet, az erőszakos emberektől meg Szabadított engemet. Örvendez az én szívem a te meg szabadításodban. Azért éneklek a Jehovának, mert jól tött velem, az Ur énnékem kösziklám, és én erőm, én szabadítom, és én erős Istenem, én Paisom, szabadításomnak szarva, én fel szoval az Urhoz fel kiáltottam, és meg halgatott engemet. Dicsirlek hogy az én ügyemet véghez vitted. Últél ítélő székedben mint igaz Biro. Az Ur az én vilagosságom és én szabadítom kítől féllyek hát? Az Ur az én életemnek erőssége kítől rettegjek hát. Mert el rejtett engemet, a veszedelem napján kösziklára fel emelt engemet. Áldom és dicsiretet mondok az Urnak. Magasztallak tégedet, mert nem engedted hogy az én ellenségim örüllyenek rajtam. Amikor kialtottam hozzád. Te engemet meg gyógyítottál, és ki hoztal a

koporsóbol. Lelkemet meg elevenitetted holott egyebek koporsóban szállottak Dicsírjétek az Urat Hívek; mert csak egy szempillantásig tart az ő haragra és örökké való az ő jo akarattya. Fordítottad az én siralmimat örömré, te vetted az gyász ruhámat rollam, és meg övedzettél engemet. Annak okaért eneklek tenéked és nem veszteglek, örökké dicsirlek tégedet, vigadok és örvendezek a te jovoltodban, mert megtekéntetted az én nyumoruságimat, és láttad az én Lelkemet háboruságban, minden rettegéstől meg szabadítál engemet, a kik réád néznek és te hozzád futnak, soha azoknak orczájok meg nem pirulnak. Imé a szegény kiáltott az Urhoz és az Ur meg halgatá ötet, és minden ő haboruságiból meg szabadította ötet. Boldog ember a ki az Urban bizik, Fellyetek az Urat mert semmi fogyatkozások nincsen az ötet félőknek, az oroszlanoknak kölykei megéheznek és szűkölködnek, de a kik az urat keresik semmi jo nélkül nem szűkölködnek; Az én Lelkem pedig vigad az Urban, örvendez az ő szabadításában. Minden én Tetemim mondjatok az Urnak: Kicsoda te hozzád hasonló, ki meg szabadítottad a nyomorultakat? A szelidek örökösi lesznek a földnek es gyönyörködtetik magokat a békeségnek sokaságában meg nem gyalaztatnak a Veszedelmes időben. Gyermekek voltam és immár meg vénhedtem, de soha nem láttam hogy az igaz el hagyatott volna; es az ő kenyér kereső magva. Az igazaknak maradása az Urtól vagyon, ki önékik erősségek az haburuságnak, meg segíté az hitetlenektől és meg tartya őket mert ő benne bizoknak. Várván vártam az Urat és ő én hozzám tére, és meg halgatá az én kiáltásomat, és kivont engemet rettenetes kutból és a sáros fertőből és fel állított lábamra. Boldog ember a ki az Urban bizik es ő benne veti remenséget. Én az Istenben biztam nem félek, mit árthat nékem az ember, mert az én Uram és az én szabadítom voltál, légy segettségül nékem a nyomorúság után is, mert híjában való az emberi segicség, csak az Istenben nyugszik az én Lelkem; mert ő tölle van egyedül az én szabadításom. Az én Lelkem egyedül hozzá ragaszkodott, a te job kezéd őrizet meg engemet. Meg elevenitetted a mi Lelkeinket, és nem engedted hogy a mi lábaink le esnének. Noha meg keserítettel Isten minket és meg próbáltál tüzze, mint az ezüst próbáltatik. be vetettél bennünket a háloban, s meg szoríthatod a mi derekainkat, s a mi fejünkre ültetted az embereket tűzben és vízben mentünk; mind azonáltal ki vittél minket szép kies helyre. El mégyek azért házadban áldazatokkal, meg adom te néked fogadásimat, a mellyeket az én Ajakim ígértenek és a melyről szollott az én szám az én nyomorúságimban. Jöjjetek el halgaszatok meg, és meg beszéllem minden Istenfélőnek a mellyeket cselekedett az Ur az én Lelkimmel; ő hozzája kiálték az én Számmal, és az én nyelvem által fel magasztaltatott. De meg halgata az Isten az én könyörgésimnek Szavát és beszédét. Áldott az Ur Isten. Ki meg nem vetette az én könyörgésimét és ir-

galmasságát nem vont meg tőlem. Az árváknak Attyok és az özvegyeknek őrizőjek az Isten. Ki az ő Szentséges helyében lakik. Az Isten az egyedül valokat meg szaporította cseléddel, és ki hozá hatalmason a meg kötözötteket. Azt mondotta vala az Ur: Básánból vissza hozlak. Nagyságos dolgokat cselekedtél kicsoda hozzád hasonló? mert minek utánna sok és gonosz nyomorúságokat kostoltattál meg én vélielem. Isten ismét meg elevenítettél engemet, meg sokasítottad az én nagyságomat, és hozzám fordultál 's meg vigasztaltál engemet. Annak okáért én is tisztellek tégedet, és a te igazságodat hirdetem én Istenem. Örvendeznek az én Ajakím, mikor tenéked éneklek, az én Lelkem is mellyet meg Szabadítottál, meg szabiditottad a kiálto szükölködött és az szegényt, a kinek nem vala segítője, és szükölködőknek életét megtartád. Áldott az Ur Isten, az Izrael Istene, ki csuda dolgokat cselekeszik egyedül. a foglyokat meg szabadítottad, meg vidamítottál engemet a te cselekedetiddel mert fel emelted az én szarvamat, mint az Unicornisnak, meg hallották az én füleim a mit akartak. Szegyenüllyeneknek meg a faragot képeknék minden szolgálai. Kik dicsekednek a Bálványokkal. Magasztaltással minden Istenek felett, mert csudálatos dolgokat cselekedtél, nékem is szabadulást adott az ő job keze. és az ő Szencséges karja. Hajcsátok meg magatokat az Ur lábai előtt; mert Szent ő. Az Ur alá tekénte hogy meg hallaná a foglyoknak nyögéseket, és meg oldaná a halálnak fiait. Áldjad én Lelkem az Urat és minden én belső részeim az ő Szent nevével Áldjad én Lelkem az Urat és el ne felejtkezzél semmi joteteményiről, ki meg kegyelmezett minden te bűneidnek, 's meg gyógyította a te betegségedet, ki megszabadította a koporsóból a te életedet, és megkoronázott kegyelmességével és irgalmasságával, ki minden joval meg elégíti a te szádat mint a sas keselyűnek. Irgalmas és kegyelmes az Ur késedelmes az Haragra és igen kegyelmes, nem mind örökké feddődik, és nem tartya meg örökké az ő haragját. Nem a mi bűnünk szerént tselekszik mi velünk, sem nem fizet minékünk a mi alnokságink Szerént. Meg emlékezik rolla hogy mi porból valok vagyunk. Hirdesetek az Ur nevével az Urtoal meg váltattak, kiket meg szabadított a nyomoruságnak kezéből, kiket egyben gyűjtött a földről és a tenger mellől, a bujdosókat kik nem találtak vala lakásra valo Várost, éhek és Szomjak valának az ő Lelkek, a Szojuság miatt el fogyatkozott vala, és kiáltának az Urhoz az ő nyomoruságokban, és meg szabadította őket az ő nyomoruságokból, és őket az egyenes utra jutának oly városban mellyben lakának. Hirdessétek azért az Ur kegyelmességét, és az ő csudálatos dolgait az emberek fia előtt, mert meg elégíti a szomjuhozó Lelkeket, és az éhező Lelkeket bé tölti joval; mert kiáltának az Urhoz az ő nyomoruságokban, és az ő nyavalyájokban, meg szabadította az Ur őket a halálból, a halálnak árnyékából, és az ő köteleket el szaggatá, meg rontá az

erős kapukat, és az vas zárokat el töré és meg szabadítá oket a mély veremből, meg állitá a szelveszélyt, meg csendesedenek az habok, és örülnek ök mert meg csendesettek és vezérlé őket a partra, melyre ígyekeztek menni, és fel emelé a nyomorultat a nyomoruságból, és meg szabadítá cselédeket mint a Juhokat. Magasztaltassál fel az Egeknek felette Isten; mert fel emeli az Isten a szegént a porból, és a szűkölködöt elő vészi a ganéjbol. Dicsirem az Urat; mert meg halgatá az én szomat, és az imádságimat, és az ő füleit hozzám hajtotta, mikor az én nyomoruságomban ötet segettségül hívám s mondám: kérlek Uram szabadicsd meg az én Lelkemet, és azonnal meg szabadultam. Mivel fizessek az Urnak minden hozzám valo jo teteményiért, s az szabadulásért. A hálaadásnak pohárát és az Urnak nevét segettségül hívom. Az én fogadasimat meg adom az Urnak az ő népe előtt; mert az én köteleimet el szakasztá. Job az Urban bízni mint az emberekben!

Job az Urban bízni, hogy nem a Fejedelmekben. Az Urnak hatalmas keze szabadított meg engemet, nem holtan meg hanem élek és hirdetem az Ur dolgait. Keményen meg ostorozza engemet az Ur, de meg nem öle engemet; mert az én nyomoruságomban kiáltottam az Urhoz és meg halgata engemet. Az Ur támogattya minden el esendőket, es fel emeli 's egyenesíti a meg görbedteket, közel vagyon az Ur azokhoz, a kik ötet tökéletességgel híjják. Az ötet felöknek akarattyokat tészí, és az ő könyörgéseket meg halgattya. Ne bizzatok az embernek Fiaiban mert azokban nincs a szabadításra erő. ki mégyen az ő Lelkek es ök menten földdé Lésznek, a napon el vész minden ő gondolatok. Boldog a kinek segettsége a Jakobnak erős Istene, és a kinek vagyon reménsége az ő Urában Istenében, ki teremtette a mennyet földet, Tengert és mind azokban lévő állatokat, az Ur meg szabadította a foglyokat, az Ur meg világosította a vakokat, az Ur emeli fel az el eseteket. Az Ur oltalmazza a Jövevényeket, az árvákat és az özvegyeket táplállya, a Gonoszoknak uttyokat el fordította. Uralkodék az Ur mind örökké, a te Istened Sion nemzetségről nemzetségre meg marad. Dicsirjétek az Urat; mert jo dicsiretet mondani a mi Istenünknek. Az Ur építi a Jerusálemet, az el széledett Izraelitákat ő gyűjti egyben, és meg segéti a nyomorultakat. Ő gyógyította meg a töredelmes szívűeket, és bé kötözi azoknak fájdalmokat, meg ékesíti a nyomorultakat szabadulással. Dicsirjétek ötet minden ő Angyali. Dicsirjétek ötet minden ő Seregi. Ifjak, és Szűzek, vének és Gyerekek. Dicsirjétek az Urat minden földi állatok. sárkányok és minden mélységek; mert ő mindenható kegyelmes Isten mindeneknek Teremtője *Amen*

Vége

**ISTENES
UJ ÉNEKEK**

Özvegyeknek vigasztalása

Nota: *Szeretem és áldom az Úr Istent*

1

Szivem fájdalmát nem tagadhatom
És keserűségét ki nem mondhatom
Mert annak sullyát alig hordozhatom
Mindenekről már sanyargattatom.

2

Eletem Társa engem el hagyott.
Örvegséget reám keserűvest hagyott
Illy idegen földön nagy bú rám Szállott
's minden terh az olta rajtam állott

3

Árvaságombol noha ő ki vőtt
És világi gyamolom énnékem lőtt
De halálával nagyobb árvává tőtt
Igy tetzett annak a ki teremtött.

4

Végzem hát siralmim 's így vigadok
Gondviselésében Istennek vagyok.
Ő rá hagyattam azért bút nem látok
Mert ő Szárnyával bé fedve álllok.

5

A mely társam volt előttem megholt.
Tőlle meg váltam mert az is ember volt.
Már máshoz mentem ki engem meg váltott
Es immár jegyben gyűrűt is adott.

6

Ez lesz immár Lelkem Völegénye
Nagyob hozzám sokkal ennek szerelme
Mert ez Szeretnek soha nincs vége
's Ez örömnnek nagy gyönyörúsége

7

Ő nem magáért, de értem meg holt.
S hozzám oly nagy szeretetet mutatott.
Illyetén nagy csudát vallyon ki latot?
Ember lett értem noha Isten volt.

8

Igy szól Lelekemnek te vagy Jegyesem
Erteed volt az én kínos szenvedésem
Én mostalak meg véremmel édesem
Mindenkor velem légy szerelmesen.

9

Aldlak azért oh Lelkem Jegyesse
Add hogy szívem csak személlyed szeresse
Világot érteed örömmel meg vesse
Egyedül te légy néki kedvesse.

10

Szerelmem hozzád vég nélkül légyen
Gyűlölséget köztünk senki ne tégyen
Én elmém máshoz el ne vetemedjen
Őrökke benned szívem örvendjen.

11

Hogy örömmel én várjam orámat
Mellyben le vethessem ócska ruhámat
Hogy vígan érhessem lakodalmomat
Ki aludván utolsó álmodomat.

Más

Inségben való panaszolkodás

Nota: *Te hozzád tellyes sziből*

1

Te hozzád én Istenem
Igen ahitozik
Az én szegény Lelkem
Régen ohajtozik
    Segedelmedet várván
Éppen el lankadott.
Nagy inség rá szálván
Nagyon el bádjadott

2

Orczám is már el hervadt
Sok nagy gyötrelmimben
Tsontom bőrrömhöz ragadt
El fogytam erőmben
    Minden órán szenvedek
Sok féle változást
Isten nézd meg hogy élek
Nyomoruságom lásd.

3

Szegénység igen győtör
Keseríti éltém.
Ellenség reám tör
's kit soha sem féltém
    Nem keserűli senki
Nem is fáradozik
Törből hogy végyen ki
Szivekre se veszik

4

Gyaszban járak szüntelen
s hamuval fejemet
Meg hintem egészlen
Siratom így emet
    Én kenyerem siralmas
Könyveim italom
Életem is unalmas
Nyughatatlan álmom

5

Bőség helyet sok szükség
Környűl vett engemet
Csúfol az ellenség
Fogyattya életemet
    Nehezíti ínségem
Gyönyörködven benne
Nincs sohol segítségem
Ki abból ki venne

6

Isten csak te vagy Isten
Egyedül hatalmas
Mutasd rajtam itten
Hogy az Szabadítás
    Egyedül csak rajtad ál
Nem az embereken
Ad a ki engem utál
Essék nagy széknyben.

Más

Ugyan azonról

Nota: *Haragodnak nagy voltából*

1

Halgasd meg Uram panaszim
Számd gyötrelmim
Mert mi kegyes Atyánk vagy
Lassad meg az én ínségem
Sok szükségem
Hiszen te hatalmad nagy.

2

Máshoz nem is fojamodom
Mert jól tudom
Hogy senki nem segíthet
Én Istenem rajtad kívül
Ezen törből. Engemet ki nem vehet.

3

Tekéncs Szegény Szolgálodra
Te árvádra
Nézd keserves gyötrelmem
Ne perelley Uram féreggel.
Inkáb ved el. Rollam én nagy sérelmem

4

Nem birhattam én terhemet
Mert szivemet. Sok keserves nyil éri
Ki miatt éppen el fogytam
El bádjattam. Kegyelmed Lelkem kéri

5

Nem menthetem én nyelvemmel
Tellyességgel.
Magamat, mint a Néma

Mert távol vagyok azoktól .
Kik veszettől
Szájokat tattyák tárva

6
Uram mutassad meg kérlek
Ő nékiek.
Hogy ő véllek is bírsz te
Ted semmivé szándekjokat
's ő Szájokat
Zárd bé ne ártson mérge

7
Esztendeimnek sok száma
Im el mula
Keserves bujdosásban
Mint füst ugy el mentenek
Repültenek
Nyögők nyomoruságban

8
Tekéncs Kristus sebére
Érdemire
Mellyet értem Szenvedett.
Tudom hogy sokak bűneim
És vétkem. De értek meg fizetett.

9
Azért ne fizes ugy nékem
Mint érdemlem
Tégy velem nagy kegyelmet
Szent Fiad a Keresztfára
Nagy fáradva.
Fel vitte bűneimet.

10
Te hatalmad rám áradhat
's meg maradhat
Tsak te légy segítségem

A te parancsolatra
Csak egy szodra.
El távozik inségem

11

Te az Izraelt kezdeddel
s Nagy erőddel.
Magad meg szabadítád
Szány meg engem nyomorultat
Rád hagyottat. Az én kötelem old meg

12

Ne néz be hunt szemmel erre.
Ved szivedre. Mert csak te benned bizom
Szakaszd kette lánczaimat
S Rabságomat. Ne légyen semmi károm

Más

Világi élethez való szükségéért való esedezés

Nota: *Oh Felséges Ur mi kegyes*

1

Oh kegyelmes Uram és szabadítom
mely régen sirván szörnyen kel jajgatnom
Én kiáltásom előtt füledet
Ne dugd bé hajcsd hozzám te szivedet.

2

Csipogva járok mint el veszett tyuk-fi
Amely kis korában annyát el veszti
De más alá még sem adja magát.
Noha ételt maga nem kaparhat

3

Én is a te szárnyaid alá futok
Több nyugodalmat senkinél nem tudok
Fogad alája szegény árváidat
Mert Párt fogonknak vallod magadat.

4

Engemet is más senki nem táplálhat
Több nyugodalmot senkinél nem tudok
Te adhatz ételt idegen földön
Meg áldhad maroknyi lisztem bővön

5

Te rendeltél ételt minden állatnak
Ruházat gyanánt Szőrt adtal azoknak
Kinek az ő neme szerént
Be fedted azzal őket egyenként

6

Emlékezzél meg Uram jövoltodrol
Hogy te az embert minden állatoktól
Fellyeb becsülvén el választottad
sőt Fiad érte halálra adtad.

7

Hajol hozzam is én nagy szükségembe
Uram fedez bé meztelenségemben
Te látod sok féle inségemet
senki más gondot rám nem viselhet.

8

Teremtóm vagy te magad tudod jobban
Hogy kel ruházni engem én sorsomban.
Nálad mértéke magasságomnak
Száma én sok bujdosó napomnak

9

Essék meg rajtam könyörülő szived.
Mutasd meg hozzám ebben is kegyelmed
Vigye bé Hazamban erős kezeddél
Vedelmezd engem ott fegyvereddel

10

Mert azon igyekezik ellenségem
Hogy nagyobb Árvává tehessen engem
Isten tekéncs ebben hiszen te vagy
Őzvegyek oltalma 's hatalmad nagy.

11

Vond ki mellettem a te fegyveredet.
Forgassad te magad árva ügyemet
Terjeszd ki felettem erős kezéd.
És szándékjokat semmivé tégyed.

Más

Szörnyű ínségből való szabadulásért való könyörgés.

Nota. *Én az Urhoz fel kiálték*

1

Te hozzád Uram ohajtok
Ínségemben fel kiáltok
Fel emelvén kezeimet
Meg panaszlom szükségemet,

2

Eléb terhemet megmérted
Hogy nem vállaimra tetted
Tudod nehéz voltat annak.
Tagaim majd el lankadnak.

3

Nyugodalmam nincs énnékem.
Majdan el fogy én életem.
Kesergek sirok jajgatok.
Győtrelmim sullyosok 's nagyok.

4

Idegen földön kel laknom.
És szégyennel köztök járnom.
Szorongatnak ők naponként.
Bút bura hoznak óránként.

5

Uram hajcsd hozzám szivedet.
Ne dugd bé szent füleidet.
Kegyelmesen nyuly már hozzám
Tekéncs szemeiddel réám

6

Hozzád kiáltok egyedül
Nincs segítség egyebektől.
Szabadics ezen törből ki
Nem állhat ellened senki.

7

Sok példákkal meg mutattad
Benned bizokat nem hagyta
Könyörűly rajtam is Uram
Mert magamat reád hattam

8

Bé zárlattak minden ajtok
Azokon nem szaladhatok
Nyisd meg Uram te keziddel
Rabságomból had mennek el.

9

Te bírsz Uram mindenekkel
Erős kemény kő szivekkel
Mert te azt meg lágyíthatod
's mint tetzik ugy fordíthatod

10

Fordicsd hozzám is sziveket.
Változtasd meg ő kedveket
Ne indullyon általmomra
Fordicsd dolgom minden jomra.

Más

Hatalmas ellenség ellen valo oltalomért esedezés.

Nota: Halgasd meg Izrael

1

Oh Ur Isten vallyom mig tartod
Én rajtam a te nagy haragod
Meddig nézed be hunt szemmel
Meddig rollam nem veszed-el
E nyomoruságnak terhét
Ellenségem mig nyomorit

2

Te adtál engemet csuful.
Ellenségemnek czélúl tárgyúl
Távrolról is hozzám lőnek
Hát meg ha közeleb jönnek
Miként fognak velem bänni
És engemet sanyargatni

3

Az ő erejek nagy rajtam
És meg nem őrizhetem magam
Markosan hozzám fogtanak
Sokan réám rohantanak
Mert csak egyedül maradtam
Tarsomtól már meg fosztattam.

4

Utamra leseket hántak
Engem mint sárt le tapodtak
Őrülnek nagy esetemen
Nevetkeznek én nevemen
Igyekeznek ők káromra
Hálót vontak ártalmomra.

5

Ki üzettem én Házamból
Meszsze kel laknom hazámtól
Idegen földön nyomorganom
Szörnyű orcza pirulással
Kenyeret eszem sírással

6

Fekszem kelek felelemmel.
Ne késsélhát a kegyelemmel.
Ved ki félelmet szivemből.
Isten ments ki ez inségből.
Hiszen hozzád fojamodom.
Légy magad hát én gyámolom

7

Kely fel én mellettem őriz meg
Uram engemet szabadics meg,
Ellenségim hatalmoktól.
Mutasd meg hogy Pártfogoul.
Atdad özvegyeknek magad.
Ügyemet kérlek forgassad.

8

Ted velem e kegyelmedet.
Terjeszd ki hatalmas kezedet.
Vigy fel engem kösziklára
Ellenségem azt hadd lássa.
Hogy mellettem magad fogtál.
Hatalmokból ki ragadtál.

Más

Ugyan azonról

Nota: *Miglen felejtész el Uram*

1

Uram én csak benned bízom
Kérlek meg ne csufoltassam
Ne hadj engemet inségemben
Álly melbem keserúségemben
Mert egyedül rád hagytam.

2

Ved fel magad én ügyemet
Nézd meg én ellenségímet
Nalamnál azok erősebbek
És az ő fegyverek élesek
Ne hagy el tehát engemet.

3

A te karoddal ály mellém
Ne lövöldözzenek belém
Fordicsad el töllem nyilokat
Ne emelhessék fel karokat
Hogy légyen csendesen elmém

4

Tört nékem ne hánhassanak
's abban meg ne foghassanak
Tégyed semmivé Szándékjokban
Bolondicsad meg Tanácsokban
Hogy magokban szálhassanak

5

Nagyon biznak erejekben
Kebelykednek elméjekben
De én egyedül csak te benned
Bizom mert biztat kegyelmed
Azért ne essem kétségben

6

Légy Uram erős Párt fogom
Sirván hozzád fojamodom
Meg foglak hitemnek kezével
Meg állok fiad érdemével
's azzal magamat biztatom

7

Mert azt mondja el hidjetek
Valamit Atyámtól kértek
Az én nevemben mind meg léznek
Ebben nagy reménséget vészek
Tudom híven el nem veszek.

8

Noha én bűneim nagyok
Halált érdemlenek azok
És többek Tenger fővenyénél
De nem a Christus érdeménél
Jo reménségben hát vagyok

9

Tollem Szent Lelked el ne ved
De sőt kegyelmed nevellyed
El valhatatlan szereteted
Hogy szeresselek erős hittel
Hitem gyümölcsét érlellyed

Más

Az Isten irgalmasságával való biztatás a keserves Léleknek.

Nota: *Én az Urhoz fel kiálték*

1

Benned bizom én Istenem
Tudom nem hatz Uram engem
'Esmérsz engem Szolgáodat
Én is tudom irgalmadat

2

Ha látogatg ugmint Atya
Vallyon kezed ki foghattya
És tölled ki kérdezheti
Míért szivem bú sebheti

3

Ha próbálod én hitemet
Ad melléje kegyelmedet
Nincs ugyan is segedelmem
Te kívülled én Istenem

4

Én ugmint te bünös Lyányod
Hozzád megyek te meg látod
Én sebemet mely fájdalmas
kösd bé ne légyen artalmas.

5

Csak egy szot Szoly fájdalmimnak
Mindjárt töllem el távoznak
Nyuly bár hozzám egy ujjoddal
Meg gyógyulok én azonnal

6

Te gyógyítád meg régenten
A kik biztak kegyelmedben
Forduly hozzám is kegyesen
Ne bocsás engem üressen

7

Én is a te Juhocskád vagyok
Végy válladra nem járhatok
Édes jó és hű Pásztorom
Ne hagyál el szaggattatnom

8
Füled hallya bögesemet
Rám ütötte bélyegedet
Mellyel szoktad belyegezni
Te nyájadat el jegyezni

9
Tudod Uram reménségem
Vagyon benned hiedelmem
El sem futok botod alól
Mert te vagy nékem gyámolul.

10
Végy engemet oltalmadban
Ne ves el nagy haragodban.
Vedélmez ellenségmentől.
Ments meg régi insegeből

Más

Az Isten látogatásinak hasznarol, 's az Világ alhatatlanságáról tanuság.

Nota: Az Úr énnékem őriző Pasztorom

1
Engem tanicson Lelkem Tanitoja
Hogy meg lássa minden hogy oskolája
Nem hoz Szégyent annak Tanalójára
Abban ha szenved is nem leszen kárára
Mert minden nehezség fordul jóvára
Végtére jut kivanatos órára

2
Boldog ember kit az Isten tanit
Ne bánd ha szenvedés által is keszit
Romlásd nem enged légy hat batorsággal.
Mert ő Szemével rád kegyesen teként
Őrömré fordittya e világi kint.

3

Azért jövaid ha el vesztetted is
Ne gondoly véllé; mert az merő tövis.
Mely kint nemz hogy ha lábadba akadhat
Azért ne fajlald nyomd ki ha vérrel is
Meg gyógyulsz belőlle ha nem hamar is.

4

Semminek tarcsad világ ajándékát
Ma ki nyíttya holnap be fogja markát
Csak jádzik veled mint egy laptájával
Kecsegtet színes arany almájával
Ne bizzál benne sokakat már meg csalt.
Sok ember mézzel arany horgot be falt

5

Ha mosolyog is rád ő Szerencséje.
Őrizd magadat lábad ejti törben
Mert mind csalárdság annak az ő vége
Vigyáz magadra erős az ő mérge
Ne had meg tsálni magadat nékie
Fús tőlle hamar sarkadat ne érje.

6

E világról végső bucsudat végyed
Szemed eleiben például tégyed
A Lót feleségét miként járt ő rútúl
Hogy az Innek nem engedett, utrol
Vissza tekint; mert só bálvánnyá
Változott és lött fen álló oszloppá

7

Néked is mutat Isten egy Városra
Mellyet készített hivei Számára
Hol semmi inség többbe már nem kínoz
Ot van szó szollód fojamodjál ahoz
Világi bu után örömet ő hoz
Ő holt meg érted bé fogad magához

Más

***Az Isten hathatos segedelméért való, ő Felségéhez való tellyes
bizodalombol Származott esedezés***

Nota: *Az Istenhez az én szómat*

1

Isten előtt az én szómat
Kiöntöm bizodalomomat
Ő hozzá ragaszkodom
Mert meg nem csalatkozom.

    Igiréti nagyon tartya
Benne bizoit nem hadja
Mert hozzá fojamodnak
Es mindent reá biznak

2

Én reménlek te benned
Kerlek hitemet nevellyed
Mert ha csak mustár magni
Előtted meg sem semmi.

    Kivánlak téged dicsirni
És te benned reménleni
Tégyed hát azt nagyobbá
Hogy szívem vallyon jobbá

3

Buzdicsd Lelkemet Lelkeddel.
Néked tetző dicsirettel.
Had dicsirjem én Lelkem

    Kegyelmed közöld én véllem
Foglald el te magad szívem
Mert hozzád ragaszkodik
Egyedül benned bizik

4

Benned vetem reménségem
Hiszem el táplálsz te engem
Kis verébkékre gondot

Viselsz 's tartod azokat.
Engemet is hogy hadnál el
Ki így biztattz kegyelmeddel
Mert egy haj szál fejemről
Le nem hul hired nélkül

5
Azt montad kegyelmesen
Meg halgatz minket kegyesen
Még mig nem kiáltunk is
Nyelvünkel nem Szollunk is
Tudod miből álll kérésünk
Nékünk kik benned reménlünk
Hozzánk hajtod füledet
Mutatván kegyelmedet

6
Én hozzám is így fordultál
Inségemben el nem hagytál
Mert nyomoruságomban
El hagyatt árvaságomban
Magad segedelmem voltál
Inségemben el nem hagytál
Fel állítál lábamra
Mely nem lött gyalázatomra

7
Most is azon erőben vagy
A te hatalmad azon nagy
Fel vehetz még a porbol
Ellenségim csufokbol
Erőddel meg szabadithatz
Ki benned bizot el nem hatz
Fel allithatz lábamra
Mihellyen kedved tartya

8
Ved fel most is én ügyemet
Lásd meg én rövidségemet
Szoly belé hatalmaddal

Álly mellém te dárdáddal
Ellenségim czafoltassad
És azt nékik meg mutattad
Hogy a kik biznak benned
Inségekből ki vészed.

9

Kristus erdemében bizván
Kérlek nagy alázatosan
Üdvességem hasznára
Fordicsd Lelkem jóvára
Mostani szenvedésimet
Szörnyű nagy inségemet
Hogy végre örömedben
Nyugodjék kebeledben

10

Te szod ez ez boldogok vattok
Kik itten sirtok jajgattok
Könyveimet hát nézzed.
És tómlóidben szedjed
Hogy én az után örüllyek.
Mikoron elődben mégyek.
Több boldog harczolokkal.
És kegyes Bajnokokkal.

Más

Az Istenben vetet bizodalomrol valo elmelkedés.

Nota: *Úr Isten az én imádságom.*

1

Aldjad te az Urat én Lelkem
És minden én belső részem
Indully dicsiretre Szivem.
Énekely nékie én nyelvem
Mért jo Istenem.

2

Ő read tekint szemeivel
Büntől Lelked meg tisztítja
Betegséged meg gyógyítja
Haláltól meg ment kezeivel
És erejével

3

Irgalmassága te hozzád nagj
Nem haragszik soká réád.
El vészi haragját rollad
Jollehet te illy nagy bűnös vagy.
Azért hálát adj.

4

Miképen az Atya Fiához
Könyörülő szivet hordoz
Igy Isten kegyelmes ahoz
A ki bűnétől távoz
's hijja magahoz.

5

Inségedben ha hozzá futol
Sebed néki meg mutatod
Nyavalyádat meg panaszlod.
Azonnal téged meg orvosol
's így meg tartatol

6

Teremtőd önéked jól tudja
Hogy ruha is kel testedre
Vagyon gondja ételedre
Hidjed eltedet el nem hadja
Szükséged láttya

7

Csak egyedül rá had magadat
Ugyan is nagyon vígyáz rád
Mert ő Gondviselő Atyád
Kösziklából is vizet adhat
És meg ujjíthat

8

Bűneidnek el törlésére
Elég Christusod érdeme
És hozzád való kegyelme
Elég Lelkednek ő Szent vére
Idvességedre.

Más

***Szabadulásért való Haladás és Isten tovább való bajoskodásibe
való Segedelméért való Esedezés***

Nota: *Szeretem és áldom az Úr Istent*

1

Szeretem és áldom Istenemet
Ki kegyelmesen tekénte ügyemet
És meg halgatá az én beszédemet
's meg könnyebbíté sullyos terhemet

2

Magasztaltassál Uram az Égíg
Mert Rabságomnak im ajtaja nyilik
Hiszen hogy ujjabban be se tévődik
De szabadon leszek már mind végíg

3

A te nagy hatalmad hirdettessék
Hogy meg mutattad hogy Semmit az inség
Benned bizoknak nem árthat a szükség.
Kíért te Szent neved dícsírtessék

4

Az is a te szent tetzésedből lett
Hogy sullyos ostorod engem meg ütött
De kegyelmed engemet erőssé tött
Ugy hogy az Inség hatalmat nem vett.

5

Most is mutatod rajtam jó voltod
Mert én szabadulásomnak utait
Egyengeted 's ki szeded ártalmait
És így tetézed rajtam kegyelmed

6

Vid végben hát szabadításodat
Hogy a kik nevelték veszedelmünket
's ok nélkül mindenkor gyűlöltek minket
Lássák rajtam te nagy hatalmadat

7

Szállyanak ők is önnön magokban
És lássák a dolgot hogy te markokban
Szakasztod félben az ő szándékokban.
Nem mehettek elő hatalmokban

8

Mert a ki erejében markának
Bizik és nem kezdi Isten nevében
Dolgát de még igazságos ügyében
Árt s kárt térszen özvegynek árvának

9

Ennek nyilai semmivé válnak
És fel tett czellyokat által nem járnak
Akarmely szorgalmatosan akarják
Még is ők hiaban fáradoznak

10

Amaz Iffjak tüzes kemenczében
Tsudálatoson tölled meg tartattak
Benned reménlvén el nem hagyattak
Még a tűznek is sebességében

11

Josef el adatott Bátyyaitól
De az Ur Isten szemekre teríti
Gonosz Szándékjokat a mikor teszi
Őtet szükségében táplálól

12

Uram azon hatalmas Isten vagy
Rád hagyattakat gyalázatban ne had
De sőt kégyes Atyánk segedelmed add.
Szánd gyalázatomat mert igen nagy.

13

Mutassad Isten rajtam jó kedved
Tovább is magad ügyemet segéllyed
Boldogulásom sengéjét nevellyed.
Azért hatalmas kezéd rám tégyed

14

Kiért legyen az tisztesség
Mennyen és földön fel magasztaltassék
Te szent neved örökké aldattassék
Ki vagy erős 's hatalmas nagy Felség.

Más

Ugyan azonról

Nota: *Hajcsd hozzám Uram füledet*

1

Hajcsd hozzám Uram füledet
És halgasd meg kérésemet
Ne vesd meg sohajtásom
És én Háláadásom
    Mellyet mostani órában
Szivemnek indulattyában
Néked adok örömmel
És dicsírlek nyelvemmel

2

Dicsírtessél földön mennyen
Szivem Lelkem tagom minden
Aldja Szent Felségedet

's kegyes őrizésedet
Minden repeső madarak
És egyéb élő állatok
Dicsírijétek az Istent
Ki lakik Menyben ott fent.

3
Rajtam meg mutattad Isten
Hogy mindenekkel bírsz íttén
's tőlled igazgattatnak
Mellyek e földön vannak
Mert senkitől is nem félsz te
Erős zarokkal is bírsz te
Vas ajtokat egy szoddal
Fel nyithatod azonnal

4
Velem is eképpen bántál
Hozzám is csak egy szót Szoltál
Azonnal én vasaim
El oldattak lánczaim
Ki vöttél én tömlőczömből
's keserves bujdosásomból
Ajtot nékem mutattál
Inségből ki ragadtál.

5
Meg halgattál Uram engem
Mert bízott hozzád én Lelkem
Engem ki szabadítál
Hatalmas karod által
Harczoltál magad mellettem
Ellenségem hát nevetem
Kik magok erejekben
Biznak estek szégenben

6
Mert senkit is te el nem hatz
Ki benned bizik de sőt adtz
Mindent a mit kíván s kér.

Mert erőd mindenre ér.
Urat a porban tapodhatz
Sok szegént ismét áldhatz.
Egyből ezeret tehetz
Igy mindent véghez vihetz

7

Isten tovább is ne hadj el
Úgyemet te magad ved fel
Igazgasd dolgaimat
Mutasd meg nagy hatalmadat
Ald meg maroknyi hitemet
Bövicسد kevés értékemet
Szaporicsd fillérkemet
Írántam jó kedvedet.

8

Mondj áldást kezem munkámra
Ne légyen előttem zárva
A te Gazdag Tárházad.
Meg ne vonnyad áldásod.
De juttass nékem is abból
Hogy ne légyek tovább csúfúl
s az én szegénségemet
Ne nevessek nevemet.

9

Hogy azért te Szent nevedet
Áldjam kegyelmességedet
És dicsirjem én Lelkem
Szabadító Istenem.
Szívemet pedig igazgasd
Bírdad tanicsd és oda hajcsd
A hova tetzik néked
's a mint hozza Szent kedved

Más

Ugyan azonról

Nota: *Dicsirlek Uram tégedet*

1

Dicsirlek Uram szivemből
Hogy Lelkem nyomoruságból
Nagy hatalmaddal ki vetted.
's Ellenségnek nem engedted.
Hogy esetemen örülhessen.
Mert velem bántál kegyelmesen

2

Kiáltásom meg halgattad
Életemet ki ragadtad.
Oroszlánoknak szájokból
Kik olalkodtak áltokul
Akarván engemet el nyelni
És így éppen semmivé tenni

3

Amint régen meg ígérted
Rajtam bé tellyesítetted
Benned-Bizokat nem hagyod
De segedelmedet nyújtod
Mellyért Uram töllem áldassál
Az Egig fel magasztaltassál

4

Uram tudod reménségem
Benned vetem reménségem
Ne hagy tovább is engemet
Forgasd magad én ügyemet
Álly mellém te hatalmaddal
Harczoly én mellettem karoddal

5
Személyekre semmit ne hajcs
Gazdagnak is parancsolhatsz
De szegént is fel emeled
Járulsz hozzá kegyelemmel.
Valakik hozzád fojamodnak
Azok meg nem fogyatkoznak

6
Azért én csak réád Uram
Egyedül hagyom én magam
Te légy tovább is párt fogom
Kegyes velem Dajkálkodóm
Fordícsad hát ügyemet jomra
Az én ellenségim láttokra

7
Az ő atkok helyet áldást
Adhatsz csendes meg maradást
Ugyanis szabados Ur vagy
Hatalmad is felette nagy
Kezedet senki nem foghattya
Akaratod se gátolhattya.

Más

Az Isten hatalmával s kegyességével való biztatása a kegyes Léleknek az ellenségei ellen

Nota: Nagy hatalommal regnal az Isten

1
Az Isten nekem erős kő Várom
Segedelmemet csak ő tőlle várom
Az ő oltalma alatt én vagyok
Ellenség réád semmit nem hajtok

2

Hogy ha látogat is nagy sullyoson
Tudom mindazonáltal bizonyoson
A kit látogat azt ő szereti
Attya lévén Fiát meg nem veti

3

Ha tűz által kellene is mennem
Meg nem persel annak lángja engem
Velem vagyon Istennek oltalma.
Nem lehet hát semmimnek ártalma

4

Azt mondja nekünk a mi Istenünk
Valakik csak ő benne remélnünk
Vagyon ő néki ránk gondja nagyon
Mert tenyerin nevünk írva vagyon

5

No hát hová lesz ti praktikátok
Mire mégyen a ti harczolástok
Mert a ki karjának erejében
Bizik meg csalatkozik ő ebben

6

Hijában agyarkodol ellensegem
Es akarsz semmivé tenni engem
Mert Isten az én erős Pártfogom
Benned bizom 's meg nem csalatkozom

7

Ne fáradjatok hát elmétekben
Nem áll az én dolgom kedvetekben
Isten meg mutattya hatalmat
El viszi ő szándektok artalmát

8

Ha ti kedvetekben állott volna
Eletem immár meg holtam volna
Kik predán kaptok meg estek szörnyen
Meg mutattya azt néktek az Isten

9

Fel fuvalkodtatok szivetekben
Mintha Isten nem volna erőben
Most nevem előttetek csuffá lett
De az Isten ismét fel emelhet.

10

Tudjátok Isten parancsolattját
Meg ne nyomoricssatok az árvát
Irtozhatnátok attól ti igen
Mit mond e felől néktek az Isten

11

Nem félek semmiképpen tölletek
Nincsen rajtam Semmi erőtök néktek
Ha tűz torkotok mégyen is torkotokból.
Nem leszen ártalmom mégis abból

12

Nem én ellenem de Isten ellen
Rugodoztok igen nagy kevélyen
Mert ő az özvegyek Párt-fogoja
Erőszak ellen oltalmazója.

Más

Ugyan azonról

Nota: *Az Isten a mi remétségünk*

1

A ki bizik jo Istenében
Boldogul az remétségében
Bizvást bátorságban lehet
Senki ellen kárt nem tehet
Mert Isten ötet környül vészi
Kő falait melléje tészí
Ellenség hozzá nem férhet
szándékja véget nem érhet

2

Én is bizom csak Istenemben
É örülök benne Szivemben
Mert ha ezren álnának is
Nekem nem árthatnak még is
    Ha szinten hozzám tzeloznának
Engem még sem találhatnának
Meg vakittyá Isten őket
El rontya ő Fegyvereket

3

Ha nyilak szörnyű sűrűségben
Hullanának zápor essőkben
Avagy ha nagy Menydőrgéshez
Hasonlo menykő eséshez
    Volna is a ti csattogástok
Ellenségim azt meg tudjátok
Hogy Isten az én oltalmam
Nem lehet semmi ártalmam

4

Ha szintén tüzet okádnátok
Oroszlán erővel birmátok
Ha fene Tigris modjára
Járnátok éltem kárára
    Nékem semmit még sem árthattok
Mert Isten oltalmában vagyok
A ti mérgetek nem árthat
Sem engem által nem hathat.

5

Hijában azon mesterkedtek
Hogy engemet ki töröllyetek
Mert Isten esmér engemet
Tudja jól az én nevemet
    Mert ő könyvében azt fel tette
Hogy benne bizom fel jedzette
Ti pedig meg szégyenültök
Hogy semmiben ment erőtök.

Reggeli ének

Nota: *Perelly Uram Perlőimmel*

1

Dicsirlek Uram tégedet
Hogy meg tartottál engemet
Minden nagy szerencsétlenségtől
És amaz gonosz ellenségtől
    Ez éjnek setétségében
Voltam gondviselésedben

Lelkem testem Házam népem
Meg oltalmaztad mindenem

2

Te strásád volt én mellettem
Nem is löve veszedelmem
Lelkem testem ellenségétől
És az ő Incelkedésétől
    Kegyelmesen meg őriztél
Szárnyaiddal bé fedeztél
Engedtél jo egészségben
Fel is kelnem csendességben

3

Noha azt nem érdemlettem
Mert én tegnap is vétkeztem
És egész tellyes életemben
Ugyan is fogantattam bűnben
    De te Irgalmasságod nagy
Es igen engedelmes vagy
Mert várván jobbulásomat
Halasztottad halálomat

4

Kérlek szent kegyességedet
Nyujcsd tovább is kegyelmedet
Hogy meg jobbithassam életem

's azt kedves Szerént rendellyem
Igazgas engem Lelkeddel
Magad birj az én Szivemmel
El ne hajollyak te tölled
Mutassad ezen kegyelmed.

5
Adj estvét is ugy el érnem
Hogy ellened ne vétkezzem
Ne ves te magadtol el engem
De söt nevellyed bennem Hitem
Hagyásid szerént élhessek
Te nállad kedvet Lelhessek
Tégy úgy velem szent nevedért
Kedves Fiad érdeméért

Estveli Ének

Nota: Te hozzád kiáltok Ur Isten

1
Nyugodalmomra készül testem
Én ágyamban majd le fekszem
Viselly Gondot rám Istenem
Veszedelem ne érje Lelkem.

2
Bocsásd meg kérlek minden vétkem
Ne fizess ugy mint érdemlem
Szent Fiad meg holt érettem
Kegyelmet nyert tölled énnékem

3
Végy engem te Szent oltalmadban
Az ördögöt vessed lánczra
Ne légyen rajtam hatalma
Se semmimnek tölle ártalma

4

Ves zabolát indulatimra
Mellyek Lelkemnek kárára
vezethetnek pokolra
Had igyekezzem inkább jóra

5

Allics strását én Házam körül
Őriz hirtelen haláltol.
És mindenféle károktól
Rám jöhető betegségetől

6

Mert a ki szent oltalmadban
Nyugszik jól van annak dolga
Őrdög hatalma sincs rajta
Őtet is az meg zabolázza

7

Adjad holnap jó egészségben
Felkelnem frissen örömben
Legyek te szent kedvedben
És dicsirjelek Énekekben.

Buban el lankadt Szívnek jajgatása

Boldogtalan szörnyű keseredett sorsom
Kiben immár leszen holtig maradásom
Mint Tengernek habja olyan én forgásom
Szerencse keréken nő sok változásom
Oh jaj mely kínosan emésztődik szívem
Bu bánat győtrelem fogyattya életem.
Sok keserves nyilak által járták szívem
Gyógyulását immár hogy kel reménlenem
Mert ámbár atzélból lehetne állanom
El kellene még is ekkéig lankadnom
Cziczero nyelvével ha lehetne birnom
Szörnyű bánatímat hogy kéne számlálnom
Világi szerencse rám is mosojgottál

De mosojgásoddal homáiban borítál
Minden jóvaimtól engemet meg fosztál
Mint a szedett szőlőtt látom csak ugj hattál
Bár soha semmi jót ne kostoltam volna
Avagy Uri ágyból ne születtem volna
Mostan bus elmémtől nyugodalmom volna
Csufolok nyelveken nem forgottam volna.
Tizenkét esztendőtt tölték bujdosásban
Tengeri habok közt bizonytalanságban
Onnan szabadulván élek árvaságban
Végzem is életem boldogtalanságban
Bölcs Salomon Király mindent meg orobol
Aranynak Ezüstnek szűkit nem látta (:bála
Még is amitásnak mind ezeket hatta
Mert állandóságát világnak nem látta
Álhatatlan világ velem csak jádzottál
Fel vetvén mint laptát esésemre vágytál
Amikor le estem kaczagva katzagtál
Végtére nagy gyorsan a porban tapodtál
De mivel én töllem már meg ismértettel
Látom nem csak velem sokakkal így tettél
Kiket hunyorgással halodban ejtettél
Legyen ámbár tiéd a mit rajtam nyertél
Árnyékhoz hid többé nem kaptol velem
Mert vízi buborék semmit ér előttem
Amaz erős Torony melyhez hátom vetem
Mozdulhatatlanul ál bizonynal hiszem
Sem jó sem gonosz nem jó a Városban
Mellyet amaz nagy Ur nem küldene abban
Nem kereshet senki gáncsot dolgaiban
Minden szabadoson mert ál hatalmában
Immár el végezem nehéz panászimat
Mert magamban szálván vádolom magamat
Hogy meg érdemlettem ezen ostoridat.
Ur Isten ne vesd el szegény Szolgálodat.
Ez verseket szerzé keseredett Mára
A kinek élete bubánat jobbára
Árván neveltetett ő attya-Házában
Ki légyen ez ne kérd neve mert homályban

Más igen szép ének

Notája: *Halgasd meg Uram kérésem.*

1

Meg elemedett időmben
Ez nyilat amely Szivemben.
Szörnyű fájdalommal érzem.
Több sebeket véle sértem.
Hogy hogy kel azt el szenvednem.
Élet nélkül hogy kel élnem.
Szárnyamnak repdeső tolla.
Fajdalmason im ki hulla

2

Meg fosztattam mindenemtől.
És az én Szerelmesimtől
Kiket gyaszban neveltem
Arva kenyeret vélek ettem
Ihol már szárnyokra kelvén
És ember korokat érvén
Elviselhetetlen sebet
Szivemben halálok ejtett.

3

Bár csak Szókat találhatnák
Hogy gyötrelmem ki mondhatnám
Jób példáját ha forgatom
Nehezebnek tapasztalom
Ha szerelmes özvegyeket
Egyben gyűjtöm mind ezeket
Szerlemeseb özvegy vagyok
Egygyetlen egygyen jajgatok

4

Viág szerint mit reménlek
Vigasztalást hol lelhessek
Sohol im hasonlóm nincsen

Kinek szivét oly nyíl sércse
Ezen nyilnak nagy sérelmét
Kel ereznem nagy kínnyaít
Mert az hármat meg ujjita
Bánatra bánatot hozza

5

Oh nagy hatalmu Szent Isten
Ki kerdheth vakmerőképpen
Miért cselekszed ezt vagy amazt.
Mindenekkel bíró Ur vagy.
Azért Számra kezem tészem
Te ellened hogy ne vétsek
Noha nagyok én siralmím
Annál nagyobbak bűnéim

6

Hálát adok néked Isten
Ez világon büntes engem
Kik sirunk jajgatunk itten
Örülni fogunk Mennyégben
Christus érdeme bűnűnket
El törlötte vétkeinket
Attya Jóbján oly szót Szollóm
Mit félnék ő tölle nincsen

Más

Notája: Irgalmaz Uram irgalmaz

Irgalmaz, Uram irgalmaz nékem
Ne nézd sok bűnom 's fertelmességem
Mellyek engem szintén földre lenyomtak
Szivemnek nyugodalmat nem adnak
Úntalan mindenütt reám kiáltanak

Tudom büntetést érdemlettem
Előtted magamat úgy viseltem
Mintha nem látnék előttem Vermet
Futottam bűnben, és jónak tettett
Nem gondoltam azt, hogy nyakam ki törhet.

Sokságát bűnnek nem tagadhatom
Pokolnak Száját tátva láthatom
Csuda, hogy földtől nem nyeletem el
Még érdemlettem én bűneimmel
Kiket most immár vallom nagy Szégyennel

Kevélységet tudom hogy gyűlölöd
Még is benne úztam életemet
Abban töltöttem el merültem benne
Tettett nékem Világ Szerentséje
De jól eset hogy válét vettem tőle

Áldással Isten te jóvóltodért
Véget Szakasztál meg oltád tüzét
Nem engeded hogy tartson halálomig
Meg aláztál engem földig
Mellyért Szent Nevedtőlem ditsértetik.

Kristusért kérlek botsáds meg vétkem
Végy kegyelmedben hiszen én értem
Keresztfán meg-hólt ő drága érdeme
Pokolból lelkem ő és ki vezere

Nem esem semmiképpen kétségbe
Bizom erősen Kristus érdemében
Ő tudja hogy bánom én bűneimért
Ő vizsgálhattya maga szívemet
Esméri bennem igyekezetemet.

Kérlek Úr Isten igazgass engem
Akaratodra tanítsd meg szívem
Azt akarhassam a mi tettzik néked
Azon kívül mind Semminek tessék
halgas megengem óh Mennyei Felség.

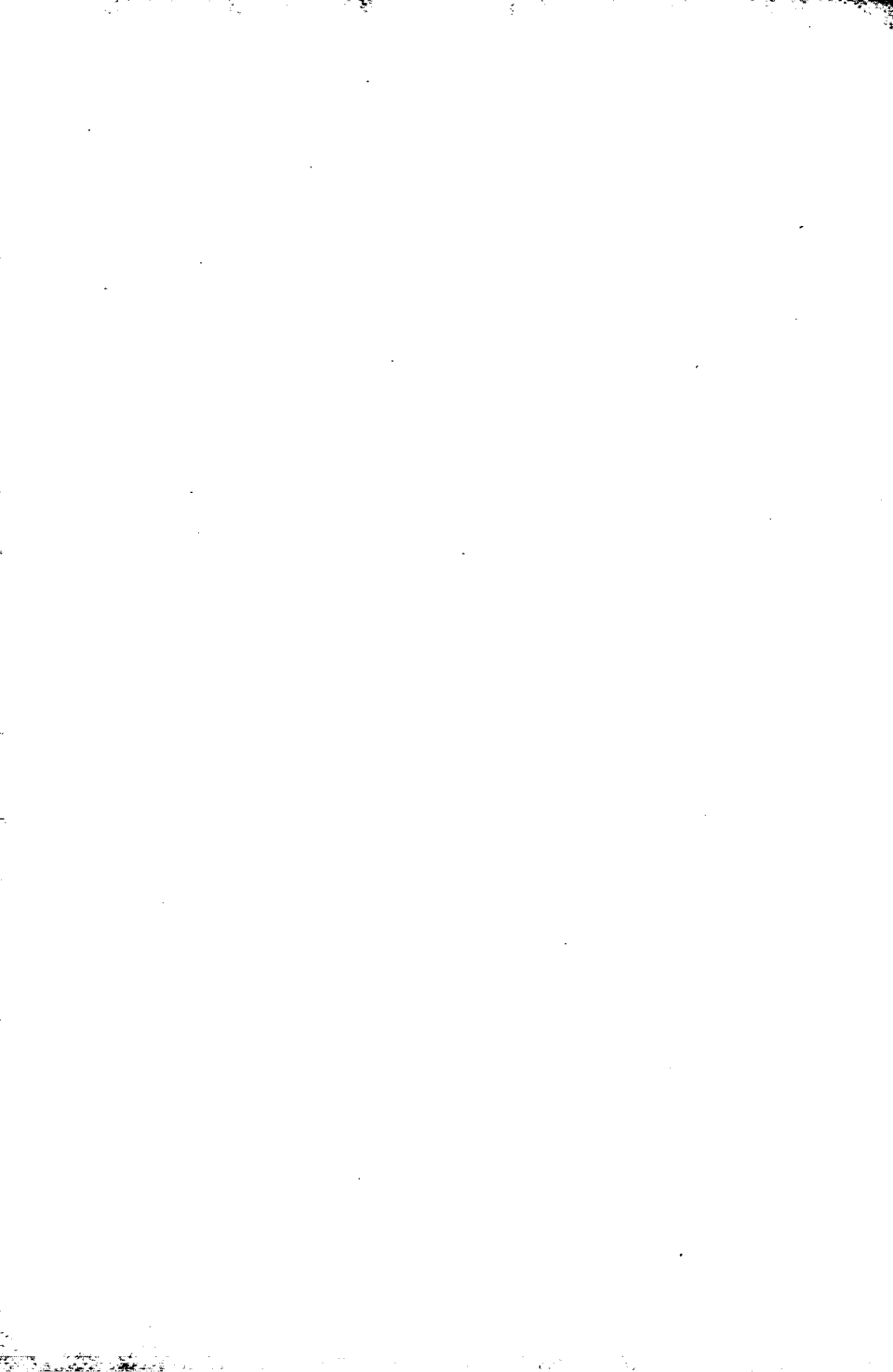
Fiam!

Az én kedves Urammal a te Édes Atyáddal én is az én laktaföldömből, Isten ő Szent rendelése szerint, valamint Sára Abrahámmal, Rebeka Isakkal, Rachel Jakóbbal bújdostak az Idegen Nemzet közzé sok nyomorúságot szenvedvén. Midőn Szabadon uralkodó Istennek ő Szent Felségének tettzet utóljára engemet az én drága Kintsemtól Szegény Édes uramtól, a te Édesatyádtól meg fosztani. Naómvival edjütt Édes Hazámba nem úgy mint mentem volna, de üresen jöttem, s testi gazdagság nélkül ugyan, de lelki képpen örömmel és vigasztalással tellyes, a mellyből származott egynehány Imádságot, és Éneket az én Istenem ditsőségére tsináltam, néked ajándékúl adni akartam, hogy azokat szemed előtt viselvén igyekezzél magad is Istennek ő Szent-felségének, mind Szerentsés, mind mostoha időben hiven és igazán szolgálni, benne való bizodalmat vetni, 's é világ szemfény vesztő gyönyörüségét kerülni, úgy lehetz bizonyos, hogy a melly áldást előljáró beszédemben rád adtam Isten előtt foganatos léssen. Dantzkán 1721.

Zusammenfassung

Csaba SZABÓ: Das Gebet- und Gesangbuch „Schule des Elends“ von Anna Zay

Über das Leben von Anna Zay steht uns leider nur geringes Material zur Verfügung, ihre Biographie kann anhand ihrer Briefe, ihres handschriftlichen Werkes bzw. der bis jetzt bekannten Daten ihres Mannes Ádám Vay (er war ein berühmter Kuruzengeneral) nur fragmentarisch rekonstruiert werden. Sie ist aus der Ehe von András und Krisztina geb. Révay geboren, Geburts- und Todesjahr ist uns nicht bekannt. Irgendwann in den Jahren 1696/1699 heiratete sie den verwitweten Ádám Zay, der 1701 wegen Hochverrats gemeinsam mit dem Fürsten Ferenc Rákóczi II. in Wiener Neustadt eingesperrt wurde. Ferenc Rákóczi II. ist es gelungen, aus der Haft zu flüchten, Zay wurde erst nach einem Jahr entlassen. In kurzer Zeit schloss er sich dem Fürsten an, wurde 1704 zum Burghauptmann in Munkács ernannt, war Vermittler zwischen dem fürstlichen Hof und den protestantischen Ständen Siebenbürgens, 1711 fanden die Verhandlungen zwischen den Aufständischen und dem Wiener Hofe in seinem Schloß statt. In demselben Jahr folgte er seinem Fürsten ins Exil und verstarb 1719 in Polen. Nach seinem Tode begann die verwitwete Anna ihr Gebetbuch zu schreiben (beendet im Jahre 1721). Das Buch enthält eine Ermahnung an ihren Sohn Samuel. Es wurde mehrmals abgeschrieben und handschriftlich verbreitet. Als Vorlage der Veröffentlichung wurde diesmal eine Abschrift aus dem 18. Jahrhundert gewählt (Országos Széchényi Könyvtár Duod. Hung. 167.). Laut Analyse ist das Buch von der lutheranischen Mystik stark beeinflusst, vor allem die Werke von Johann Arndt sind in dieser Hinsicht besonders hervorzuheben. Arnds Werke sind auch in der Bibliothek der Familie vorzufinden. Im Aufsatz wird das Gebet- und Gesangbuch nebst seinen möglichen Quellen, Inspirationen und Einflüssen ausführlich analysiert.

ERDEI Klára

Hungaricumok XVI–XVIII. századi észak-német magángyűjteményekben Eutin

A Lübeck mellett fekvő Eutin városka tartományi könyvtára mindmáig alig ismertebb Németországban, mint magyarországi könyvtárosok és kutatók számára. A városka nevének említésekor még leginkább Carl Maria von Weber, a „Büvös vadász” zeneszerzőjének neve jut eszünkbe, aki itt született, vagy esetleg még Johann Heinrich Vossé, Homérosz első német fordítójáé, aki hosszú éveket töltött e városban.

A kastélyparkot szegélyező tágas egykori hercegi kocsiszínbén berendezett modern városi közkönyvtár külön légkondicionált raktárában őrzött 45000 kötetet számláló régi könyvgyűjteményéről az utóbbi évekig csak keveseknek volt tudomása. A ritka használat és kedvező konzerválási körülmények következtében rendkívül jó állapotban megőrzött állomány feltárása és katalogizálása 1988-ban kezdődött s még valószínűleg éveket fog igénybe venni. Az első eredményeket a két tematikus nyomtatott katalógus tartalmazza¹, melyeket remélhetőleg hamarosan újabbak követnek. A feltárási munkálatokban és a katalógusok szerkesztésében alkalmam volt egy éven át részt venni. Ez idő alatt szinte minden egyes könyv megfordult a kezemben, s természetesen felhasználtam a lehetőséget hungaricumok gyűjtésére, melyek teljesebbé teszik képünket magyar szerzők által írott, vagy Magyarországról szóló XVI–XVIII. századi könyvek észak-németországi elterjedtségéről².

Az értékes gyűjteményt először 1837-ben Paul Friedrich August (1783–1853) nagyherceg, a gottorfi hercegi család fiatalabb oldenburgi ágának sarja tette egy szűk, művelt polgári kör számára hozzáférhetővé eutini kastélya tornyában. Ez a „Grossherzogliche öffentliche Bibliothek” eredetileg három különböző magánkönyvtárt foglalt magába³.

---

¹ Die Osteuropa-Bestände der Eutiner Landesbibliothek, Hrsg. v. P. Nietzsche, (Kataloge der Eutiner Landesbibliothek, Bd. 1.), Heide, 1989, Boyens; Bd. 2. Hrsg. von W. Gripp, (Kataloge der Eutiner Landesbibliothek, Bd. 2), Heide, 1990, Boyens.

² Vö: Erdei Klára: Hungarikák a 17. századi gottorfi és preetzi könyvtárakban, in: *Collectanea Tiburtiana*. Szerk.: Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Bd. 10.), Szeged 1990, 279–295.

³ A könyvtár történetéről: Pansch, Christian: *Die Grossherzogliche öffentliche Bibliothek, Eutin 1878*; Eilers, Georg: *Bücherverzeichnis der Grossherzoglichen öffentlichen Bibliothek in Eutin, Eutin 1911*; Margarete Walter: *Aus der Geschichte der Kreisbibliothek Eutin, Eutin 1980*.

Az alapítvány Gerhard Anton von Halem (1752–1810) hercegi tanácsos, korábban ismert történész és költő⁴ könyvtárára vezethető vissza, melyet 1816-ban vásárolt fel Peter Friedrich Ludwig (1755–1829), az alapító apja. Halem szenvedélyes híve volt a francia forradalomnak és Napoleonnak (ami kegyvesztését és elszegényedését is okozta, így végül is a könyvtár eladásához is vezetett), mely meghatározta vásárlási súlypontját. A kb. 8000, főként német és francia nyelvű, egyszerű kötésű könyv a felvilágosodás és a francia forradalom irodalmának, filozófiájának, történetírásának és pedagógiájának gazdag válogatását nyújtja. Egyik büszkesége a nagy francia enciklopédia eredeti, első kiadása.

Még ugyanabban az évben újból jelentősen gyarapodott az eutini kastély tornya: August Moritz Appenfelder, nyugalmazott kiel katonatiszt ajánlódta „aus inniger Verehrung” és némi nyugdíjkiegészítés reményében Peter Friedrich Ludwig hercegnek ritkaságokkal teli bibliophil gyűjteményét. Appenfelder érdeklődése kevésbé kora, mint inkább a múlt felé irányult, a könyvek nagy része a XVI–XVII. századból származik, sőt néhány őnyomatvány is található köztük. Hartmann Schedel világhírnévkönyve 1493-ból, egy latin biblia Luther bejegyzéseivel 1524-ből, vagy Gessner nagy 1563-as „Tierbuch”-ja már Appenfelder korában is raritásnak számított.

A könyvtár máig is legértékesebb, és a kutatók számára legérdekesebb részét azonban 1823-ban örökölte Peter Friedrich Ludwig a Lübecki hercegprímásoktól. A gottorfi ház oldenburgi ágából kerültek ki 1586 óta Lübeck püspökei, mely cím a reformáció bevezetése óta természetesen világi hatalmat jelentett, noha az egykori egyházi birtokokat: Lübecket és Eutint foglalta magába. A hercegi családnak különösen két tagja volt szenvedélyes könyvgyűjtő: Adolf Friedrich (1727–1771), 1750-ig Lübecki püspök, majd svéd király, és a püspöki székben őt követő Friedrich August (1711–1785). Ezek a kötetek valódi műremek, fényűző kincsek, pompás bőr, bársony vagy selyem kötések gazdagon díszítettek, szinte mindenütt megtalálhatók az aranynyomású hercegi monogramok és címerek. Tartalmuk is javarészt világi: vadászatokról és a lovaglás művészetéről, kastélyokról és parkokról, utazásokról és udvari ceremóniákról, hadi tudományokról és csatákról szól legtöbbjük. Számos térkép, atlasz, almanach, kb. 900 rézmetszet, kotta és az eutini udvari színház számára íródott színdarab egészíti ki a sort. Különös értékes képviselnek a gyűjtemény orosz vonatkozású darabjai (így Erzsébet orosz cárnő koronázásának gazdagon illusztrált leírása; számos metszet a pétervári udvarról; Nagy Péter cár leányának, Anna Petrovnának imádságos

---

⁴ Legismertebb műve: „Geschichte des Herzogtums Oldenburg” (1794–1796).

könyve; különböző törvények, rendeletek stb.), melyek a gottorfi ház Oroszországhoz fűződő dinasztikus kapcsolatai során⁵ kerültek a lübecki püspökök könyvtárába.

Feltételezhetően a hercegi család kelet-európai érdekeltségével magyarázható leginkább az általunk talált hungaricumok viszonylag nagy száma is.

1 IV m 9
[Bethlen János] Betlenius, Joannes
Rerum Transylvanicarvm libri quatuor.
S. 1., 1664. [24], 447, [8] l. 8°

2 IV i 12
[Bethlen János] Betlen, Johannes
Das Bedrängte Dacia. Das ist: Siebenbürgische Geschichten. Aus d. Lat.
Übers. von Johannes Tröster.
Nürnberg: Kramer, Gerhard 1666. [22], 506, [10] l. 8°
Eredeti cím: Rerum Transylvanicarum libri quatuor; Nagyszeben 1663.

3 Lt 31
Benyowsky, Moritz August von.
Schicksale und Reisen. Aus d. Franz. ins Engl. übers. u. ins Dt. weiterübers.
von Georg Forster u. Sophie Margarethe Forkel. 1–2.
Lipscse: Dyk 1791 [1790]. 8°
I: Dessen Kriegsoperationen in Pohlen und Gefangenschaft in Kamtschatka. [4], LXXX, 376 l.
II: Fahrt durch das stille Meer über Japan und Formosa nach China; und Errichtung einer französischen Colonie zu Madagascar. [6, 602 l. 2 térkép.
Eredeti cím: Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky; 1–2, London 1790.

Benyovszky Móric gróf kalandjainak leírása az 1768-as lengyel háborútól kezdve 1786-ban Madagaszkár szigetén bekövetkezett haláláig.

---

⁵ Vö: Tanzen, Richard: Das Schicksal des Hauses Oldenburg in Russland, in: Oldenburger Jahrbuch 58 (1959), 113–195; Peters, Gustav: Geschichte von Eutin, Neumünster 1971; Hübner, Eckhard: Staatspolitik und Familieninteresse. Die gottorfische Frage in der russischen Aussenpolitik 1741–1773 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schlesswig-Holsteins, 83), Neumünster 1984; Kiel, Eutin, St. Petersburg. Die Verbindung zwischen dem Haus Holstein-Gottorf und dem rússischen Zarenhaus im 18. Jh. (Schriften der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek, 2), Heide 1987.

A valódi és fiktív eseményeket elbeszélő francia nyelvű eredeti kézirat angolul jelent meg először, majd közvetlenül ezután több különböző német fordításban (pl.: Berlin: Voss 1790; Hamburg: Hoffmann 1791; Tübingen: Cotta 1791).

4

II h 111

Allgemeine Weltgeschichte.

XV, 1–4. rész: Geschichte von Ungarn. Hrsg. Ludwig Albrecht Gebhardi.

Lipcse: Weidmann 1778–1782. 684; 754; 866; 740, [60] l. 8°

XV, 1. rész: Geschichte Ungarns von den Anfängen bis 1387; 2. rész: Geschichte Ungarns von 1387 bis 1777; 3. rész: Geschichte der mit Ungarn verbündeten Staaten bis zur Mitte des 18. Jh's; 4. rész: Fortsetzung der Geschichte der mit Ungarn verbündeten Staaten.

5

L3 243 (1)

Brown, Edward

Durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Servien ... gethane gantz sonderbare Reisen. Aus d. Engl. übers.

Nürnberg: Zieger 1686. [14], 334, 12 l. 8°

Tulajdonjel: Appenfelder

Eredeti cím: A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria ...; London 1673.

Edward Brown 1668–73-as években tett útja leírásának első német fordítása.

6

Lr 27

Büsching, Anton Friedrich

Neue Erdbeschreibung. 1–5. rész 7 kötetben.

Hamburg: Bohn 1754–1768. 8°

1. rész, I: Dánia, Norvégia, Svédország, Oroszország, Poroszország, Lengyelország, Magyarország, Törökország. 1754. 12, 1184, 75 l.

Tulajdonjel: Appenfelder

897–1068. I. „Das Königreich Hungarn mit den einverleibten Ländern”.

Európa országonként tárgyalt felosztott földrajza, leginkább az egyes államok statisztikai adatait, topográfiáját és a feldolgozott szakirodalom bibliográfiáját tartalmazza.

Büsching, Anton Friedrich

Neue Erdbeschreibung. Új kiad. 1–5. rész 9 kötetben.

Hamburg: Bohn 1771–1777. 8°

1. rész, I. 7. kiad. 1777. XXVIII, 1136 l.

Büsching földleírásának javított és bővített kiadása.

Gradelehnus, Johannes

Hungarische, Sibenbürgische ... Chronica.

Frankfurt am. M. 1665. [24], 746 l. 8°

Magyarország történetéről szóló írások kompilációja a kezdetektől 1664-ig. A kötetet egy térkép, valamint számos rézmetszet díszíti neves személyekről, városokról és csatákról.

Gundling, Nicolaus Hieronymus

Ausführlicher Discovrs über den ietzigen Zustand Der Europäischen Staaten. 1–2.

Frankfurt; Lipcse 1733–1734. [40], 884, 38.; [22], 948, 50 l. 8°

Tulajdonjel: „Fürstbischöfe”

Európa államainak kézikönyve. A második kötet Németország, Svájc, Dánia, Svédország, Lengyelország, Oroszország, Törökország, Magyarország és Velence államait mutatja be.

Herberstein, Sigismund von

Rervm Moscoviticarvm commentarij.

Bázel 1571. [16], 227, [19] l. 4°

Herberstein először 1549-ben megjelentetett oroszországi követségi útjairól szóló beszámoló (1–156. l.), melyet a fenti kiadás egyéb írásokkal bővít, így pl. a Herbersteinak ajánlott Magyarország gyógyvizeiről szóló felsorolással: „De admirandis Hungariae aquis, hypomnemation Georgii Vuernhero authore” (173–194. l.)

Hermann, Benedikt Franz Johann von

Abriss der physikalischen Beschaffenheit der Oesterreichischen Staaten.

Lipcse; St. Pétervár: Logan 1782. [16], 374 l. 8°

Az Ausztriához tartozó országok és tartományok – így többek között Magyarország – földrajzi és néprajzi leírása.

Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschafft nach Constantinopel. Aus d. Lat. übers. von Gerard Cornelius von den Driesch.

Nürnberg: Monath 1723. [20], 494, 38 l. 8°

Tulajdonjel: „Fürstbischöfe”

Eredeti cím: Historia magnae legationis Caesareae ... ad Portam Otomannicam; Bécs 1721.

Jelentés Virmont gróf ausztriai követ konstantinápolyi útjáról, melynek során Budát is útbaejtette hajóval.

Honterus, Johannes

Rvdimenta cosmographica. Circvli sphaerae cvm V. zonis.

Zürich: Froschauer 1548. [60] l. 8° 12 térkép

Honterus kozmográfiájának rövidített kiadása. A zürichi első kiadás (Rvdimenta cosmographica ... libri III., Froschauer 1546) 12 térképét, „Zürich 1546” impresszummal ez a rövidített változat is átvette.

Honterus, Johannes

De Cosmographiae rudimentis, & omnium propè rerum nomenclatura, Libri III. Vna cvm Tabellis Geographicis praecipuis.

Bázel: Petri 1561. 865–985 l. 8° 24 térkép

In: Procli de sphaera liber I. Cleomedis de mvndo ... libri II. Arati Solensis phaenomena ... Vna cvm Io. Honteri Coronensis De Cosmographiae rudimentis duplici editione.

Tulajdonjel: Appenfelder

Honterus kozmográfiájának bázeli újabb teljes kiadása (az első 1534-ből).

Hübner, Johann

Kurtze Fragen aus der Politischen Historia. Neue Aufl.

(Hamburg) 1726. 990, [36] l. 8°

Tulajdonjel: Fürstbischöfe

Kelet-Európa államainak politikai bemutatása az uralkodók kronológiai sorrendjében.

Keyssler, Johann Georg

Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweitz, Italien, und Lothringen. 1–2.

Hannover: Förster 1740–1741. [8], 810; [2], 1344, 88, 56 l. 8°

Tulajdonjel: Appenfelder

Keyssler az 1729–31-es években Bernstorff gróf udvarmestereként utazta be Európát s jutott el többek között Magyarországra is.

Keyssler, Johann Georg

Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweitz, Italien und Lothringen. Hrsg. M. Gottfried Schütze. 2. Kiad. 1–2.

Hannover: Förster 1751. [14], LXXVIII, [2], 728; [4], 731–1556, 63 l. 8°

Keyssler útirajzának új, bővített kiadása 1743-ban bekövetkezett halála után.

La Croix, A. Prérótée de

La géographie universelle, ou nouvelle methode Pour apprendre facilement cette science. 1–4 [4. kötet hiányzik].

Párizs: Cramoisy 1693. [24], 318; [12], 358; 331 l. 8°

Európa országainak általános földrajzi leírása. A második kötet Magyarországon kívül Itália, Németország, Skandinávia, Lengyelország és a Török Birodalom földrajzát tartalmazza.

[Le Noble de Tenneliere, Eustasche]

Histoire du Prince Ragotzi.

Párizs: Cellier 1707. [12], 191; [8], 213 l. 8°

A Rákóczi szabadságharc története 1702-ig, Rákóczit támogató céltalattal.

20

Lr 160 (2)

[Leeb, Robert] Robertus [Pseud.]

Der Andächtige Pilgrim, oder Wahrhaftige und Merckwürdige Beschreibung der Reise, welche ... Herr Robertus ... In das heilige Land und nach Jerusalem glücklich hinterleget. Aus d. Lat. übers. von Jasander.

Nürnberg: Schmidt 1740. [16] l. 8°

Eredeti cím: Incunabula verbi incarnati et lectulus morientis Hierosolymisa ... Domino Roberto ... arduo olim itinere in Palaestinam; 1731.

Egy zarándokút leírása az 1719–1720-as évekből. Az út Béctől Budán át Konstantinápolyba, majd Palesztinába, Jeruzsálembé vezetett.

21

IV p 25 (2)

Lettres sur les Hongrois. [Szerző] M. du B.

Amszterdam: 1742. 64 l. 8°

Hat igen kritikus hangú levél Magyarországról.

22

Ls 24

Luca, Ignatz de

Oestreichische Spezialstatistik.

Bécs: Degen 1792. [8], 232 l. 8°

Statisztikai adatok gyűjteménye az Ausztriához tartozó országok földrajzáról, politikai és gazdasági helyzetéről, vallásáról és természetföldrajzáról, valamint népességéről.

23

V i 4° 5

Meisner, Daniel

Politica politica, id est vrbivm designatio, civili prvdentiae parandae accommodata ... Oder Statistisches Städte-Buch.

Nürnberg: Helmers 1700. 7 l, kb. 800 rézmetszet. 4°

A wittenbergi rézmetsző, Daniel Meisner európai – így többek között magyar – városképeinek, emblémáinak, német és latin nyelvű mon-

dásainak gyűjteménye, mely először 1623-ban jelent meg, s a későbbi kiadások során számos más (így pl. Eberhard Kieser, Matthäus Merian) metsző műveivel bővült.

24

IV , 12 (3)

Mellen, Jacobus von

Series regvm Hvngariae e nvmmis avreis.

Lübeck: Wiedemeyer 1699. [8], 63 l. 8°

Tulajdonjel: Fürschbischöfe

A magyar királyokat ábrázoló aranypénzek leírása történelmi és geológiai magyarázatokkal.

25

IV k 4° 3

(Nadasd, Franciscus de)

Mausoleum ... Regni Apostolici Regum et primorum militantis Ungariae Ducum.

Nürnberg: Endter [1663]. [6], 407, [5] l. 4°

Magyar uralkodók életéről szóló latin és német nyelvű költemények számos rézmetszettel díszítve.

26

Lr 33

Neueste Geographisch-historisch- und statistische Beschreibung von Ungarn und dem Banat, Sklavonien und Siebenbürgen.

Schwabach; Lipcse: Mizler 1795. [4], 500 l. 8°

Külön megjelent 12. kötete a „Sammlung geographisch-historisch-statistischer Schriften” sorozatnak Magyarország földrajzáról, néprajzáról és történelméről.

27

V a 2° 1

Ortelius, Hieronymus – Meyer, Martin

Der Ungarischen Kriegs-Empörungen Historische Beschreibung. 1–2.

Frankfurt a. M. 1665. [10], 431, [15]; [8], 362, [20] l. 2°

Az első rész Ortelius Magyarország történetét (1395–1607) tartalmazza Meyer átdolgozásában, a második a Meyer általi folytatást 1665-ig.

[Pffeffel, Johannes Andreas]

Parvus Atlas in duas Partes divisus, quarum prior representat Regnum Hungariae ...

[Bécs], Pffeffel [1750 előtt]. [25] l. 4°

Tulajdonjel: „Fürstbischöfe”

Az atlasz első része 13 térképet Magyarországról, második része 9 térképet a Habsburgok uralma alá tartozó országokról (így ott is egyet Magyarországról) foglal magába.

29

Ls 217 (1)

Piccolomini, Enea Silvio de

Opera geographica et historica. Cosmographia seu Rerum ubiq; quaestorum historia, locorumq; descriptio.

Helmstedt: Sustermann 1699. 374, 54 l. 8°

Tulajdonjel: Appenfelder

Piccolomini 1450-ben írott Kelet-, Közép-, Dél-Európa története és földrajza „Cosmographia” címmel 1477-ben jelent meg Velencében először nyomtatásban.

30

Ra 5

Pococke, Richard

Beschreibung des Morgenlandes und einiger andern Länder. Aus d. Engl. übers. von Christian Ernst von Windheim. Neue [3.] Ausgabe. 1–3. 8°

Erlangen: Walther 1791–1792. [18], XXXII, 428; [10], 392; [10], 408 l.

Eredeti cím: A Description of the East, and Some Other Countries; 1–2, London 1743–1745.

Richard Pococke angol tudós 1737 és 1742 között tett utazásának részletes leírása, mely a harmadik kötetben Görögország, Itália, Német és Csehország mellett Magyarországot és Ausztriát is tárgyalja. Első kiadás: Erlangen; Leipzig 1754–1755.

31

IV f 24

Respblica et Statvs Regni Hungariae.

[Leiden]: Elzevier 1634. 331 l. 8°

Az ismert Elzevier-sorozat Magyarország és Erdély kötete.

Sadeler, Marcus

Viaggio da Venetia, a Constantinopoli Per Marre, e per Terra, et insieme quello di Terra Santa. Cioe Citta, Castelli, Porti, Golfi, Isole, Monti, Fiumi, e Mari.

Velence: Stefano Scolari, s.d. [1670 után]. 89 l. 8°

87 térképet tartalmazó atlasz mindazokról a városokról és erődítményekről, melyeket a Velencéből Jeruzsálembe vezető tengeri út érintett, valamint Itália és Magyarország térképe.

33

IV a 1 (1)

Schmeizel, Martin

De coronis, ... de origine et fatis ... Regni Hvngricaricae coronae.

Jéna: Gollnerus 1713. [16], 237 l. 8°

Tulajdonjel: Appenfelder

Értekezés a koronák formáiról és történetéről az ókortól kezdve: ezt követi a korabeli uralkodók koronáinak leírása, végül az utolsó fejezet István király koronáját tárgyalja.

34

IV a 1 (2)

Schmeizel, Martin

De insignibus vvlgo clenodiis regni Hvngrariae.

Jéna: Gollnerus 1713. [6], 48 l. 8°

Tulajdonjel: Appenfelder

Értekezés a magyar koronáról, a koronázási palástról, a jogarról, valamint a koronázási szertartásról.

35

IV 1 4

Schröckh, Johann Matthias

Allgemeine Biographie. 6. rész.

Berlin: Mylius 1787. V, 464 l. 8°

Mátyás király életrajza és uralkodásának története, különös tekintettel kül- és belpolitikájára.

36

IV k 22

Schröckh, Johann Matthias

Allgemeine Weltgeschichte für Kinder. 4. 3. rész.

Lipscse: Weidmann 1784. [8], 433, [67] l. 8°

Tulajdonjel: von Halem

Oroszország (862–1780), Lengyelország (840–1777), Magyarország (900–1770) és Kína (i. e. 862–i. sz. 1735) története tankönyv formájában.

- 37 IV p 50
 Schultze, Gottfried
 Neu-augirte Welt-Beschreibung. Compendium cosmographicum.
 Frankfurt a. M.: Wust 1673. [2], 284 l. 8°
 Schultze világleírásának 6. kiadása; először: Lübeck 1648.
- 38 Lr 43
 Schweighofer, J[ohann] M[ichel]
 Abhandlung von dem Kommerz der österreichischen Staaten.
 Bécs: Hertl 1785. [10], 435 l. 8°
 A Habsburg uralom alá tartozó országok kül- és belkereskedelmét tárgyaló kézikönyv.
- 39 Lu 58
 Seipp, Christoph Ludwig
 Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen. 1–3. rész 1 kötetben.
 Frankfurt, Lipcse: [Mehler] 1793. [16], 520 l. 8°
 Úti beszámoló a fentiekben említett országokról, kevésbé azok látni-
 valóiról, mint inkább a politikai és szociális helyzetről.
- 40 IV p 17 (1)
 [Speer, Daniel]
 Ungarischer Oder Dacianischer Simplicissimus, Vostellend [1] Seinen wunderlichen Lebens-Lauff, Und Sonderliche Begebenheiten gethaner Räisen.
 S. 1. [Nürnberg?] 1683. [10], 239 l. 8°
 Grimmelshausen Simplicissimusának utánzata Magyarországon és Erdélyben játszó kalandokkal. A kötetet Thököly Imre rövid életrajza zárja.
- 41 Ls 92
 Toll, Jacob Karl
 Epistolae Itinerariae.
 Amszterdam: Halma 1700. [6], 260, 13 l. 8°
 Tulajdonjel: Appenfelder
 A duisburgi Jacob Toll történész levelei 1687-ben tett utazásáról, melynek során Magyarországra is eljutott. A leveleket Toll halála után Heinrich Christian Hennin adta ki.

- 42 V h 4° 1
 Türckische Und Ungarische Chronica.
 Nürnberg: Fürsten, Gerhard 1663. [6], 314, [6] l. 4°
 Magyar- és Törökország 1535 és 1661 közötti történetéről szóló beszámolók kompilációja 170 rézmetszettel.
- 43 Ls 16
 Tröster, Johannes
 Das Alt und Neu Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen.
 Nürnberg: Kramer 1666. [30], 480, [12] l. 8°
 Erdély történetének és jelenének bemutatása.
- 44 IV p 15
 Das Vormals so mächtige ... Verwirrte Königreich Ungarn.
 S. I. 1683. 461 l. 8°
 A 17. század második felének török harcairól.
- 45 V k 4° 1
 Wagner, Johann Christoph
 Delineatio provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici in oriente Eine Grundrichtige Beschreibung dess ganzen Aufgangs, sonderlich aber dess Hochlöblichen Königreichs Ungarn und der ganzen Türckey.
 Augsburg: Koppmayer 1684. [8], 162, 7 l. 4° 2 térkép.
 Wagner több különféle útleírásból és topográfiából összeállított kompilációjának aktualitását Bécs 1683. évi török ostroma szolgáltatta.
- 46 V d 4° 1
 [Zech, Bernhard von]
 Der Europäische Herold.
 Frankfurt; Lipcse: Hoffmann 1688. [14], 1753, 83 l. 4°
 Európa országainak enciklopédiája.

Erdei Klára
Hungarika in den westdeutschen Privatsammlungen im XVI-XVIII.
Jahrhundert
Eutin

Die wertvolle Sammlung wurde zuerst 1837 vom Grossherzog Paul Friedrich August (1783–1853), dem Nachkommen des jüngeren oldenburgischen Zweigs der Gottorfer Herzogsfamilie einem engen, gebildeten bürgerlichen Kreis im Turm seines Schlosses in Eutin zur Verfügung gestellt. Diese "Grossherzogliche öffentliche Bibliothek" hat ursprünglich drei verschiedene Privatbibliotheken in sich gefasst.

Die Stiftung ist auf die Büchersammlung des früher bekannten Historikers und Dichters, Herzogsrates Gerhard Anton von Halem (1752–1810) zurückzuführen. Diese wurde 1816 von Peter Friedrich Ludwig (1755–1829), dem Vater des Gründers gekauft. Noch in demselben Jahr hat die Anzahl der Bücher im Turm des Schlosses in Eutin neuerlich bedeutend zugenommen: der Kieler Offizier im Ruhestand August Moritz Appenfelder hat seine bibliophile Sammlung, die voll von Raritäten war, "aus inniger Verehrung" und in der Erwartung einer geringen Pensionsergänzung dem Herzog Peter Friedrich Ludwig geschenkt.

Den auch bis heute wertvollsten und für die Forscher interessantesten Teil der Bücherei hat aber 1823 Peter Friedrich Ludwig von den Lübecker Fürstenprimassen geerbt. Aus dem oldenburgischen Zweig des Gottorfer Hauses stammten seit 1586 die Bischöfe von Lübeck. Dieser Titel bedeutete natürlich seit der Einführung der Reformation die weltliche Gewalt, obwohl er die ehemaligen Kirchengüter Lübeck und Eutin in sich fasste. In der herzoglichen Familie gab es zwei besonders leidenschaftliche Büchersammler: Adolf Friedrich (1727–1771), bis 1750 Bischof in Lübeck, später König in Schweden und der im Bischofsstuhl ihm folgende Friedrich August (1711–1785).

Vermutlich ist auch die relativ grosse Anzahl der von uns gefundenen Hungarika hauptsächlich durch das osteuropäische Interesse der Herzogsfamilie zu erklären.

UJJ Annamária

Martinovics Ignác: *Harmonia naturalis**

Martinovics Ignác eme filozófiai műve most először kerül magyar nyelven az olvasó kezébe. A kiadásunkban olvasható filozófiai munkát – *Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata* – 1783-ban írta Martinovics. Ez az év Martinovics életében kedvezően alakult, hiszen II. József kinevezte a természettan professzorává a lemergi főiskolára, mely hamarosan egyetemmé alakult. Ekkor végleg szakított rendjével: kihasználva József császár könnyítéseit, egyszerű bejelentéssel kilépett a ferences rendből, és világi pappá vált. Ebben az időben adta ki a leideni Akadémia pályázatára készített filozófiai tanulmányát, melyben az idealista filozófia hívének mutatkozik, ugyanakkor nagy tájékozottságot árul el a – főleg francia – materialista irodalomban is. Pályamunkájával a jutalmat ugyan nem nyerte el, de mecénást tudott szerezni műve kiadásához. Ez nem az első filozófiai írása, mert 1781-ben már megjelent a *Philosophische Schriften*, s ezt csak követte a magyar fordításban most először megjelenő *Dissertatio*. Munkájának kinyomtatását Petrus Bielanski lemergi görög katolikus püspök támogatta.

---

* A latin szöveget sajtó alá rendezte **Karácsonyi Béla**

DISSERTATIO
de
HARMONIA NATVRALI
INTER BONITATEM DIVINAM
et
MALA CREATA

ad celeberrimam Hollandiae Academiam
Leidensem transmissa et nunc primvm
elvcvbrata ab

IGNATIO DOMINICO MARTINOVICS

Min. Obs.
S. Theologiae ac AA. LL. et Philosophiae Doctore, Eruditae
Scientiarum Societatis Harlemensis
membro honorario.

Anno M.DCC.LXXXIII.

Leopoli

Typis Thomae Piller, Archi-Episcopalis
Typographi.

ÉRTEKEZÉS
a
TERMÉSZETES ÖSSZHANGRÓL
ISTEN JÓSÁGA

és
A TEREMTETT ROSSZ
közt

A nagy hírű Leydeni Holland Akadémiához
benyújtotta és most első ízben
kiadja

MARTINOVICS IGNÁC DOMOKOS

obszerváns minorita szerzetes,
a szent teológia, a szabad tudományok és a filozófia doktora,
a Haarlemi Tudományos Társaság
tiszteleti tagja.

1783

Lemberg

Thomas Piller érseki nyomdász
betűivel

ILLVSTRISSIMO

ac

REVERENDISSIMO DOMINO

DOMINO

PETRO BIELANSKI

Dei et Apostolicae

Sedis gratia

Graeci Ritvs Vniti

EPISCOPO LEOPOLIENSI,

Haliciensi et Camenecensi

Podoliae,

MAECENATI

mvnificentissimo.

PETRUS BIELANSKI
FŐTISZTELENDŐ ÚRNAK

Isten és az Apostoli Szék kegyelméből

a lemergi,

halicsi és kamenyec-podolszki

görög egyesült rítusú egyházmegye

püspökének,

a bőkezű

M E C É N Á S N A K .

ILLVSTRISIME
ac
REVERENDISIME PRAESVL,

MAECENAS
GRATIOSISIME!

Elucubrationem hanc Metaphysicam, nuper in Celeberrima Hollandiae Academia probatam, qua harmoniam naturalem inter bonitatem diuinam et mala creata ostendere adnissus sum, hic Tibi, Illvstrissime Praesvl, inscriptam atque oblatam vides. Per Tvam profecto munificentiam obtinui, vt meditationes meae philosophicae Hollandis communicatae et hic orbi erudito innotescerent, qua in re egregiam colendi omnes literarios progressus voluntatem Tuam palam fecisti, quamue ego a tempore, quo mihi amicitiam Tuam tum sermonibus, tum euidentissimis amicitiae signis porrexisti, optime perspexi, atque sic vltro conclusi: Te esse vnum e praecipuis Literarum cultoribus et disciplinae ecclesiasticae promotoribus.

Inter alia olim Augustae Matris nostrae Mariae Theresiae superis adscriptae immortalitatis monumenta et hoc iure esse potest, quod postquam in Canonicatu plurium annorum transactam vitae Tuae integritatem, regendi Ecclesiam in hisce Galiciae et Lodomeriae Regnis dexteritatem et amorem in Patriam et Principem Tibi congenita quasi esse Excelsum dictorum Regnorum Gubernium Eidem Sede hac Episcopali, in qua es, vacante significasset: Te promptissima voluntate primum e seculari Clero sanctissimi ac antiquissimi Orientalis Ritus Graeci, indissolubili pacis vinculo Ecclesiae Catholicae vniti, Episcopum renuntiauerit; enimvero in Te scopum suum Eadem Augusta Mater adsecuta est cumulatissime, cuius voluntati iam ab initio sanctissimi Regiminis Tui satisfecisti, gregem nempe Tvum vniuersum praesentia Tva paterna salutasti, cum eodem in sacris Deo altissimo oblati communicasti, eius Pastoribus, quomodo oporteat eos regere Ecclesiam Dei, leges saluberrimas proposuisti, ac omnem Tvae Dioeceseos disciplinam fere collapsam sancte restituisti, totumque Te Deo et altissimo Monarchae nostro Iosepho II. Rom. Imp. iam consecrasti.

FÖTISZTELENDŐ PÜSPÖK ÚR,

KEGYES PÁRTFOGÓM!

Ön előtt fekszik, Főtisztelendő Főpap, az Önnek ajánlott s a híres Holland Akadémia által minap elfogadott szerény metafizikai próbálkozás, mellyel az Isten jósága és a teremtett rossz közti természetes összhangot törekedtem kimutatni. Kétségkívül az Ön bőkezősége tette lehetővé nékem, hogy a hollandok számára hozzáférhetővé tett filozófiai elmélkedéseim az itteni tudományosság előtt is ismeretessé váljanak; ezzel Ön tanújelét adta azonos szándékának, hogy minden tudományos haladást fel kíván karolni; amióta irántam érzett barátságát mind szóban, mind kézzelfogható jelekkel kifejezésre juttatta, ezen szándékát tökéletesen megértettem, és magától értetődően arra a következtetésre jutottam, hogy Ön egyike a tudomány kiváló művelőinek és az egyházi fegyelem megszilárdítóinak.

Néhai Felsőleges Anyánk, az Istenben boldogult Mária Terézia halhatatlanságának egyéb tanúbizonyságai közt joggal szerepelhet az is, hogy amikor az Ön sokévi kanonoskodása után Galícia és Lodoméria magas kormányzótestülete az Ön jelenlegi püspökségének megüresedésekor jelezte Neki az Ön addigi életének feddhetetlenségét, ügyességét az említett országok egyházának kormányzásában, valamint a haza és az uralkodó iránti szeretetét (melyek Önnek szinte veleszületett tulajdonságai), Önt a katolikus egyházzal felbonthatatlan békekötélék révén egyesült ősi görög-keleti szertartású Szentegyház világi papságából annak első püspökévé készséges hajlandósággal kinevezte; és valóban, a Felsőleges Anya a legteljesebb mértékben elérte célját az Ön személyével kapcsolatban, mert Ön már feddhetetlen kormányzatának kezdetétől fogva érvényesítette az Ő akaratát, amikor egész nyáját atyai segítségével üdvösségre vezérelte, vele együtt áldozott a magasságos Úristennek bemutatott szertartásokon, üdvös elvárásokat szabott lelkipásztorai elé, hogy miképpen kell kormányozniok Isten Egyházát; egyházmegyéje szinte teljesen lezüllött fegyelmét jámborul tökéletesen helyreállította, s Önmagát immár teljességgel Istennek és felsőleges uralkodónknak, II. József német-római császárnak szentelte.

Nec illud porro silentio praetereundum, quod in erigendo Cleri Tvi seminario domestico propriis Tvis subsidiis praestas, e quo edoctos in sacris Theologiae Moralis et Pastoralis scientiis ad curam animarum gerendam salubriter adplicas. Spes itaque adfulget maxima, vt per Tvos efficacissimos ac dexterrimos conatus, quos in regendo grege Christi Tibi commisso adhibes, ad cam perueniat Ecclesia Tva perfectionem et celebritatem, in qua olim positae erant orientales Ecclesiae: Ephesina sub Polycarpo et Polycrate, Affricana sub Cecilio Cypriano, Caesariensis sub Gregorio Caesariensi, Alexandrina sub immortali Nicaenae Fidei defensore Athanasio, Constantinopolitana sub Ignatio Patriarcha sanctissimo ac vigilantissimo. Tempora viuus ad illustrandam Dioecesim Tvam aptissima, quibus nempe et profanae et ecclesiasticae florent scientiae auxiliis Summi ac immortalis Principis nostri fultae, viuus, inquam, et regis in iis circumstantiis, quae sanctissimo Ritui Tvo orientali Ecclesiae Orthodoxae copulato sunt propensissimae. Age ergo viriliter, disciplinam Ecclesiae Tvae bene ceptam conserva, ac demum vt tum omnem rem literariam, tum lucubrationem hanc meam benigno animo complectaris, et felicissimus viuas, precor

Illvstrissimi nominis Tvi

Eximius Cultor

Ign. Dom. Martinouics

Azt sem szabad említés nélkül hagyni, hogy Ön élen jár tulajdon anyagi segítségével papsága püspöki szemináriumának létesítésében, ahonnan a morális teológia és a lelkipásztorkodás tudományával felvértezett papokat vezérel üdvösen a lelkek gondozására. Minden remény megvan tehát arra, hogy az Ön igen hatékony és avatott erőfeszítései révén, amelyeket Krisztus Önre bízott nyájának vezetésében kifejt, az Ön egyháza eljut ahhoz a tökéletességhez és hírnévhez, amelyben a keleti egyházak egykor leledztek: az epheszoszi Polükarposz¹ és Polükratész² alatt, az afrikai Caecilius Cyprianus,³ a caesareai Gregorius Caesariensis,⁴ az alexandriai a niceai hitvallás halhatatlan védelmezője, Athanasius,⁵ a konstantinápolyi a szent életű és éber Ignatiosz⁶ pátriárka alatt. Ön olyan korban él, amely igen kedvező egyházmegyéje felvirágoztatásához, ahol Halhatatlan Felséges Uralkodónk támogatásával virulnak a világi és egyházi tudományok; ismétlem, Ön olyan körülmények közepe tette él és kormányoz, amelyek teljes mértékben kedveznek a katolikus egyházzal egyesült keleti szertartású egyházának. Cselekedjék hát bátran, egyháza megkezdett fegyelmét őrizze meg; végül kérem, mind a tudományt, mind jelen vizsgálódásomat jóindulattal karolja fel, és éljen boldogul.

Tisztelő híve,

Martinovics Ignác Domokos

---

¹ Martinovics tévedésből teszi meg Polükarposz szmirnai püspököt az epheszoszi egyház fejének. A hagyomány szerint János evangélista tanítványa volt. Ezzel viszont aligha egyeztethető össze az a másik hagyomány, hogy Marcus Aurelius uralkodása alatt halt mártírhálál.

² Polükratész (i. u. 2. sz.) epheszoszi püspök. I. Viktor pápával keveredett heves vitába a hűvérszámítás kérdésében.

³ Caecilius Cyprianus Thascius Karthágó püspöke (i. u. 3. sz.). Tagadta az eretnekek által végzett keresztelek érvényességét, s emiatt az afrikai egyház heves összeütközésbe került a pápasággal. A keresztényüldözések során 258-ban lefejezték. Fő műve a *De catholicae ecclesiae unitate*.

⁴ Gregoriosz Thaumaturgosz a pontoszi Neokaisareia püspöke (i. u. 3. sz.). Origenész tanítványa volt. Melléknevét („Csodatévő”) a neki tulajdonított csodákról nyerte. A neve alatt számon tartott munkák többsége nem tőle származik.

⁵ Athanasziosz (i. u. 4. sz.), Szent Antal tanítványa, Alexandria püspöke. Az ariánusok ellen folytatott küzdelme miatt többször száműzték. Legtöbb munkájában szintén az ariánizmus ellen harcolt. Megírta mestere, Remete Szent Antal életrajzát. Nagy szerepet játszott a niceai zsinat (325) Areioszt elítélő döntéseinek meghozatalában.

⁶ Ignatiosz konstantinápolyi pátriárka (9. század), a szentképek tiszteletének híve. Mivel Theodóra császárné zsinati választás nélkül nevezte ki főpappá, ellenfelei hevesen támadták, és vele szemben Phótioszt támogatták. Ennek ellenére éppen Phótiosz volt az, aki szentté avatatta.

Praefatio

Communis in omnem rem literariam amor mihi ab ineunte aetate veluti innatus et peculiare studium innotescendi cum celeberrima Hollandiae Academia Leidensi me penitus conuicit, vt lectis Hollandicis Gallico sermone exaratis Ephemeridibus (vbi pro praefixo proemio elaborandum proponebatur sequens Problema: *Qua via et ratione optime explicari potest mala huius mundi creata non esse contra bonitatem diuinam*) de eodem Problemate edissererem.

Verum cum ipsam viam ad soluendam Problematis difficultatem aptam adcuratius inuestigarem, contrariasque eidem tum Epicureorum, tum potissimum Baylii ratiocinationes sedulo expenderem: vidi sane illam talem esse, quam omnes hactenus Metaphysici non nisi negatiuis, vt aiunt, argumentis resolverunt, quippe non ostenderunt vnquam quomodo conciliari debeat bonitas diuina cum malis creatis, sed his e. g. *Permissio mali metaphysici*, item *mali physici et moralis non pugnant cum bonitate diuina* etc. vel similibus propositionibus rem totam absoluerunt, ideo cepi ardentius meditari ac viam, quae ad directam huius Problematis solutionem magis accederet, perquirere; hoc dum praestarem, obtulit sese mihi methodus analytica mihi a pluribus annis, quibus seueriores Matheseos excolo disciplinas, familiaris, ope cuius dum examinarem fundamentales et generales de Deo, eius bonitate et omnipotentia positiones, vel inuitus in eas, quibus continetur isthaec lucubratio, incidi veritates, quas cum ordine naturali disponerem, obtinui veram harmoniam naturalem inter bonitatem diuinam et mala creata, vtvv admodum abstractam, in qua nempe omnis Metaphysica serio exercetur, quod vitare non potui, cum ipsa materia de se sit multum abstracta et sublimis.

Előszó

A tudomány egésze iránti, mintegy velem született általános szeretetem és egyéni törekvésem a Hollandia híres Leydeni Akadémiájával való megismerkedésre arra vett rá, hogy elolvasva a francia nyelven megjelent Holland Naplót (ahol kitűzött pályadíj mellett kidolgozásra ajánlották a következő problémát: *Hogyan és mi módon lehet legjobban kifejteni, hogy e világ teremtett gonoszága nincs ellentétben az isteni jósággal*), az említett problémáról értekeztem.

Ámde midőn alaposabban megvizsgáltam a nehéz probléma megoldásához vezető célszerű utat, és gondosan mérlegettem az epikureusok, főképpen pedig Bayle¹ célhoz egyáltalán nem vezető okoskodásait, beláttam, hogy a nehézség olyan természetű, amelyet az összes eddigi metafizikusok csak úgynevezett negatív érvekkel oldottak meg, ugyanis soha nem mutatták ki, hogyan egyeztethető össze Isten jósága a teremtett rosszal, hanem pl. oly módon, hogy a *metafizikai rossz eltűrése*, vagy a *fizikai és erkölcsi rossz megenyegedése nincs ellentétben Isten jóságával*, és ehhez hasonló állításokkal intézték el az egész kérdést; ezért fokozottan kezdtem gondolkodni és keresni azt az utat, amely közvetlenebbül és közelebb vezethet a probléma megoldásához; a bizonyítás során önként kínálkozott számomra az analitikus módszer, amelyet sok éve jól ismerek, azóta, hogy a matematika nehezebb ágazataival foglalkozom; midőn ennek segítségével megvizsgáltam az Istennel, az Ő jóságával és mindenhatóságával kapcsolatos alapvető és általános állításokat, szinte önkéntelenül bukkantam rá azokra az igazságokra, amelyeken jelen értekezésem alapszik; amikor ezeket az igazságokat természetes rendjükbe szedtem, eljutottam az Isten jósága és a teremtett rossz közti valódi természetes, bár igen absztrakt összhanghoz, amely komoly próbára teszi az egész metafizikát, de nem kerülhettem meg, jóllehet a téma önmagában is igen elvont és nehéz.

---

¹ Bayle, Pierre holland filozófus és történész, Descartes híve (1647–1706). Egy rövid időre katolizált, de gyorsan visszatért a kálvini egyház kebelébe. A hit és a tudás kibékíthetetlen ellentétét hirdette: mivel a hit állításai ellenkeznek az ésszel, a vallás felesleges. A felvilágosodás előfutárának tekinthető. Fő munkái a *Système de la philosophie* (1737) és a *Dictionnaire historique et critique* I–II., Rotterdam, 1695–1697 és utána számos kiadásban. A katolikus egyház Bayle valamennyi munkáját indexre tette.

Sane si Mathematici curuarum ordinum altiorum proprietates sine abstracta analysi ostendere nequeunt, imo vero optime eas eruunt per analysim; potiori iure ego de altissima Dei bonitate, omnipotentia et rebus creatis per abstractas notiones scribere potui, imo et debui, vt ad veritatem magis accederem, et nemo est, qui ignoret esse fere impossibile connectere diuinam bonitatem cum qualitate e. g. hominis optimi et tamen miseri, egeni ac forte raro in malum morale lapsi et tamen aeternum infelicis etc.; haec et similia, quae in methodo synthetica non occurrere nequeunt, difficillimos et obscuros habent explicatus, ac notionem in nobis de harmonia inter bonitatem diuinam et mala creata semper negatiuam, etiamsi optime exponantur, pariunt.

Obtenta haec harmonia naturalis inter bonitatem diuinam et mala huius mundi creata his fere continetur principiis: posui quippe, vt debui, Deum existere, esse infinite bonum, ac demum res Deo inferiores esse possibles demonstrari. Et cum inter alias diuinas perfectiones sit etiam omnipotentia, ex hac et simul natura entium contingentium huius mundi erui mundum hunc in tempore a Deo fuisse creatum. Spectaui rursus bonitatem diuinam relate ad hunc mundum creatum veluti quoddam fundamentum eiusdem, ex quo finem mundi primarium esse felicitatem creaturarum rationalium naturaliter erui. Ostendi etiam euidenter 1mo per felicitatem dictam exprimi valorem totius collectionis rerum huius mundi creatarum, in quo sunt bona et mala, 2do valorem bonorum creatorum esse positium, malorum negatiuum, ac hunc a valore bonorum excedi, totam proinde collectionem rerum creatarum esse quoddam residuum bonorum, seu (vt ego adpellauit) bonitatem depuratum. Atque ex his omnibus sic conclusi: felicitas pro fine huius mundi statuta perfectam harmoniam habet cum collectione tota rerum creatarum, vtpote quae est residuum bonorum seu bonitas quaedam depurata; sed felicitas haec perfectam harmoniam habet cum bonitate diuina: itaque et collectio tota rerum creatarum seu bona et mala huius mundi perfectam harmoniam habent cum bonitate diuina. Huic ratiocinationi, quae rigori metaphysico-mathematico alligata est, plures subin adnexui positiones, quae ad pleniorum systematis explicatum conducunt.

Ha a matematikusok a magasabb rendű görbék sajátosságait elvont elemzés nélkül képtelenek kimutatni, viszont analízis révén igen jól ki tudják azokat következtetni, akkor én még nagyobb joggal írhattam Isten felséges jóságáról, mindenhatóságáról és a teremtett dolgokról absztrakt fogalmak segítségével, sőt, így kellett tennem, hogy közelebb jussak az igazsághoz; mindenki tudja, hogy szinte lehetetlen összekapcsolni Isten jóságát például a legderekabb ember milyenségével, aki mindazonáltal nyomorult, szűkölködő, és ha netán csak ritkán sülyyed az erkölcsi rosszba, mégis örökké szerencsétlen stb.; az ilyen és hasonló ellentéteknek, amelyek a szintetikus módszerben feltétlenül előjönnek, igen nehéz és nem világos a magyarázata, és mindig negatív fogalmat hoznak bennünk létre az isteni jóság és a teremtett rossz közti összhangról még akkor is, ha a legjobban fejtjük ki őket.

Az Isten jósága és az e világi teremtett rossz közötti természetes harmonia kimutatása nagyjából az alábbi elveken alapszik: szükségszerűként feltételeztem, hogy Isten létezik, hogy végtelenül jó, és végül rámutattam arra, hogy létezhetnek Istennél alacsonyabb rendű dolgok is. És mivel Isten egyéb tökéletességei közt szerepel a mindenhatósága is, ebből, valamint e világ nem szükségszerű létezőinek természetéből arra következtettem, hogy e világot Isten az időben teremtette. Ezután Isten jóságát e teremtett világ iránt úgy tekintettem, mint e világ bizonyos alapját, amiből arra a természetes következtetésre jutottam, hogy a világ elsődleges célja az értelmes teremtmények boldogsága. Világosan kimutattam, hogy először: az említett boldogságban e világ teremtményei összességének értéke jut kifejezésre, amely világban van jó és rossz; másodsor: a jó teremtmények értéke pozitív, a rosszaké negatív, és a jók értéke meghaladja a rosszakét, tehát a teremtett dolgok összességének különbsége pozitív, vagyis – mint én nevezem – salaktól megtisztított jóság. Mindebből azt a következtetést vontam le, hogy a jelen világ céljául kitűzött boldogság tökéletes összhangban van a teremtett dolgok összességével, és nem más, mint egy maradék jóság, vagyis egy salaktalan jóság; ámde ez a boldogság tökéletes harmóniában van Isten jóságával, következésképp a teremtett dolgok összessége is, vagyis az e világban meglévő jó és rossz tökéletes összhangban van az isteni jósággal. Ezen érveléshez azután, amely szigorú metafizikai–matematikai szabályokhoz kapcsolódik, több állítást fűztem: ezek a rendszer teljesebb kifejtéséhez vezetnek.

Qui nexum huius systematis diligenter examinaverit, videbit hanc vnicam et optimam esse viam ad ostendendum, quod mala huius mundi non sint contra bonitatem diuinam; at videbit etiam fundamentum totius huius systematis esse Dei existentiam, quam tamen ego nullis penitus nouis argumentis demonstraui, ne extra scopum problematis propositi excurrere videar. Metaphysicis itaque omnibus, ad quos talem fundamentalem positionem firmare pertinet, suadeo, vt sese in probanda Dei existentia sedulo exercent, et sic modernis potissimum Atheis, qui notam existentiam Dei risu excipiunt, et conuellere sibi videntur (a), plene occurrant. Ceterum an problema propositum bene resolverim, aut saltem ad resolutionem eiusdem propius accesserim, iudicent celeberrimae Hollandiae Academiae Leidensis aequi rerum aestimatores et critici.

Dabam Leopoli M.DCC.LXXXIII.

(a) Le Bon-sens, ou Idées naturelles opposées aux-Idées surnaturelles. A Londres M.DCC.LXXIV. Item M. Mirabaud et Pensées Philos., Lettre des aueugles, et demum Mylord Bolingbroke dans ses oeuvres posthumes aliique.

Aki ezt a kapcsolatrendszert gondosan megvizsgálja, észre fogja venni, hogy ez az egyedüli és legjobb út annak igazolásához, hogy az e világban létező rossz nincs ellentétben az isteni jósággal; de látni fogja azt is, hogy ennek az egész rendszernek az alapja Isten létezése, amit azonban egyáltalán nem bizonyítottam új érvekkel, elkerülendő még a látszatát is annak, hogy túllépek a kitűzött probléma határait. Azt tanácsolom tehát mindenkinek, aki metafizikával foglalkozik, és feladata, hogy ezt az alapvető állítást alátámassza: buzgón gyakorolják magukat Isten létének igazolásában, és így vegyék fel a sikeres küzdelmet elsősorban a modern ateistákkal, akik Isten létének elfogadásán nevetnek, és abban tetszelegnek, hogy azt megingatják (a). Egyébként, hogy a kitűzött problémát jól oldottam-e meg, illetve legalább közelebb jutottam-e annak megoldásához, azt bírálják el a híres Leydeni Holland Akadémia tárgyilagos szakemberei és kritikusai.

Lemberg, 1783.

(a) E jegyzetben Martinovics több munkára hivatkozik. Az első a *Le bon sens, ou idées naturelles opposées aux idées surnaturelles, par l'auteur du Système de la nature*, melynek első kiadása Londonban jelent meg 1772-ben. A mű szerzője Paul-Henri Dietrich Holbach (1723–1789) német báró, aki azonban élete nagy részét Franciaországban töltötte. Az enciklopédisták materialista-ateista csoportjának egyik vezetője. Számos munkáját álneven adta ki. Így például fő műve, a *Système de la nature, ou des lois du monde physique et du monde moral*, melyet az akkor már halott Mirabeaud neve alatt adott ki (London, 1770).

Mirabeaud, Jean-Baptiste de (1675–1760), akinek a nevét Martinovics következetesen Mirabeau-nak írja, a Francia Akadémia titkára, ateista filozófiai munkákat fordított franciára, és adott ki. Művei: *Sentiments des philosophes sur la nature de l'âme*, 1743 és 1770; *Le Monde, son origine et son antiquité*, London és Párizs, 1751. A Mirabeaud-ra történő Martinovics-hivatkozások mindíg Holbach említett két művének valamelyikére vonatkoznak.

A *Pensées philosophiques* (La Haye, 1746) Diderot (1713–1784) név nélkül megjelent munkája. Martinovics által emlegetett másik műve a szintén név nélkül kiadott *Lettre sur les aueugles, a l'usage de ceux qui voyent*, London, 1749.

Bolinbroke, Henry St. John angol politikus és deista filozófus (1678–1751) Locke tanítványának tekintette magát. Nagy hatással volt a francia felvilágosodásra, különösen Voltaire-re. Összegyűjtött munkái halála után, 1753–1754-ben Londonban jelentek meg 5 kötetben (2. kiadás 1778).

DISSERTATIO de HARMONIA NATVRALI
inter BONITATEM DIVINAM et MALA CREATA

§. I.

Devm existere demonstratur argumento metaphysico. Existit aliquod ens a tota aeternitate, alias omnia huius mundi entia contingentia sine causa efficiente ex nihilo produissent, vel se ipsa, vel mutuo se produissent, quae omnia absurda esse et notis cultae Ontologiae principiis contraria nemo non videt. Porro si aliquod ens a tota aeternitate existit, tum etiam existit aliquod ens a tota aeternitate non pendens ab alio in existendo; ponatur enim illud pendere ab alio, tum rursus hoc aliud pendebit ab alio, vel non? Si primum: in promptu habetur progressus in infinitum, qui tamen secum ipso pugnat, vt docet Cosmologia; si alterum: tunc hoc ipso, quod aliquod ens existat a tota aeternitate, est independens ab alio (a): at ens non pendens ab alio in existendo est a nemine, sed a se ipso, et rursus: ens a se ipso existens est ens necessarium, hoc autem adpellamus Devm; existit itaque Devs.

(a) Cf. Celeb. Clarkium Trait. de l'exist. et des attribut. de Dieu T. I. ch. 2., 3., 4.

Értekezés a természetes összhangról

Isten jósága és a teremtett rossz között

I.

Isten létezésének bizonyítása metafizikai érvel. Létezik egy öröktől fogva létező, mert különben e világ összes nem szükségszerű létezői vagy létrehozó ok nélkül a semmiből keletkeztek volna, vagy önmaguktól keletkeztek volna, vagy egymást hozták volna létre; mindenki előtt nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak mind lehetetlenek, és ellentétben állnak a tudományos lételmélet közismert elveivel. Tovább: ha valamely létező öröktől fogva van, akkor van egyszersmind egy olyan létező, amelynek léte kezdettől fogva nem függ mástól; mert ha feltesszük, hogy függ egy másiktól, akkor ez a másik szintén vagy függeni fog egy következőtől, vagy nem. Ha igen, akkor egy végtelen folyamattal van dolgunk, ami azonban önellentmondás, mint azt a kozmológia tanítja; ha nem, akkor abból következően, hogy öröktől fogva létező, mástól függetlenül létezik (a): ámde a létében mástól független létező csak önmagától létezik; továbbá az önmagától létező szükségszerű létező: Őt nevezzük Istennek, Isten tehát van.

(a) Samuel Clarke (1675–1729) anglikán lelkész, filozófus; hivatkozott munkája: *A demonstration of the being and attributes of God*, London, 1705; francia fordítása: *De l'existence et des attributs de Dieu: des devoirs de la religion naturelle et de la vérité de la religion chrétienne ... traduits de l'Anglois par M. Ricotier*, I–II., Amsterdam, 1717.

§. II.

Idem ostenditur argumento physico. Si vniuersum hoc paulo adcuratius contemplemur, eius structuram, miram partium dispositionem et ordinem quasi subito excitati miramur; et dum curiositate natiua compulsi in causam inquirimus, duae ad eam inuestigandam nobis, si a praeiudiciis liberi simus, viae relinquuntur: dicendum nempe restat aut naturam seu substantiam vniuersi fuisse adeo actiuam, vt haec omnia ab aeterno sibi velut ingenita possederit, aut demum existere debere causam aliquam distinctam ab hoc vniuerso, quae tam nobilem in tempore effectum produxerit; si primum dicamus, iam inuiti etiam in absurda prolabemur, cogemur quippe illam substantiam adpellare aeternam, necessariam, independentem, infinita sapientia et consilio praeditam, adeoque perfectissimam, et simul cum eius partes, nempe entia mundi videamus continuis mutationibus obnoxia, malis tam physicis, quam moralibus circumsepta, dicere necessitabimur partes huius substantiae adeoque et totum, ipsam nempe substantiam esse innumeris imperfectionibus adfectam (a), atque cum haec mutuo pugnent cum prioribus, et pugnantia vni substantiae attribuere sit contra primum humanae cognitionis principium, ab vltiori hac in via progressu desistere cogemur, et quoniam adhuc semper causa huius tam mirabilis mundi machinae quaerenda restat, viam secundam vtpote secluso omni alio vero aditu eligemus, dicemusque dari et existere debere causam aliquam ab hoc vniuerso distinctam, ab omni aeternitate existentem seu aeternam, independentem, necessariam, sapientem etc., dignam nempe, quae sit creatrix tanti effectus, id est huius mundi, atque sic ego, qui a pluribus annis omnia praeiudicia deposui, et ex aequo respexi, vt veritatem inuenirem, Atheismum, Libertinismum, Naturalismum, Iudaismum, Gentilismum, Mahometanismum et Christianismum, Dei existentiam erui ex contemplatione huius vniuersi, in eaque adeo firmus persisto, vt a me ipso oppositum si velim impetrare, nequeam. Qui timidius ante me ratiocinati sunt, vel ex particularibus mundi rebus Dei existentiam detexerunt. Ita Cicero ex motu syderum necessitatem Dei agnouit, dum his verbis Cleantem affatus est (b): „*Audi aequalitatem motus, conuersionem Coeli, Solis, Lunae, siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulcritudinem, ordinem, quarum rerum adspectus ipse satis indicaret non esse ea fortuita.*“

II.

Ugyancsak a fenti tétel bizonyítása fizikai érvel. Ha egy kissé alaposabban szemügyre vesszük vil gegyetemünket, döbbsenten el mulunk szerkezetén: és amikor természetes kíváncsiságtól ösztönözve keressük előidézójét, számunkra két út kínálkozik, ha nincsenek előítéleteink: vagy azt kell mondanunk, hogy a világegység természeté, illetve szubsztanciája annyira aktív volt, hogy mindeme természetes tulajdonságaival öröktől fogva rendelkezett, vagy hogy léteznie kell valamilyen oknak, amely elkülönült ettől az univerzumtól, s ezt a nagyszerű alkotást létrehozta az időben; ha az elsőt állítjuk, akaratunk ellenére is abszurditáshoz jutunk: kénytelenek vagyunk ugyanis ezt a szubsztanciát örökkévalónak, szükségszerűnek, függetlennek, végtelen bölcsességgel és belátással megáldottnak nevezni, mi több, a legtökéletesebbnek; ugyanakkor, mivel látjuk, hogy részei – vagyis a világban létező dolgok – szüntelen változásoknak vannak kitéve, fizikai és erkölcsi bajok környékezik őket, kénytelenek leszünk azt mondani, hogy ennek a szubsztanciának a részei, sőt maga az egész világegység, tehát maga az egész szubsztancia számtalan tökéletlenségben szenved (a), és mivel ez utóbbi tulajdonságok kölcsönös ellentmondásban vannak az előbbiekkal, és mivel ellentmondásos tulajdonságokat tulajdonítani egyazon szubsztanciának ellentétes az emberi megismerés elsődleges alapelvével, ezen az úton nem haladhatunk tovább; minthogy azonban még mindig keresnünk kell e csodás világ gépezetének létrehozóját, a második utat fogjuk választani kizárva minden más valós megközelítést, és azt fogjuk állítani, hogy adva van és szükségképpen létezik valamilyen ok, amely független e világegységtől, öröktől fogva létezik, azaz örökkévaló, önálló, szükségszerű, bölcs stb., tehát méltó arra, hogy e hatalmas alkotás, azaz világunk létrehozója legyen; így hát én, aki sok éve minden előítéletet félretettem, és az igazság feltárása érdekében tárgyilagosan átvizsgáltam az ateizmust, a liberalizmust, a természeti, a zsidó, a pogány, a mohamedán és a keresztény vallást, e világegység szemléléséből Isten létezésére következtettem, s emellett oly szilárdan kitartok, hogy még ha akarnám sem tudnám az ellenkezőjéről meggyőzni magam. Akik előttem óvatosabban okoskodtak, még a világ részjelenségeiből is Isten létezését olvasták ki. Így pl. Cicero a csillagok járásából ismerte fel Isten létének szükségességét, midőn ily szavakkal szőlt Cleanteshez (b): *Figyeld meg az egyenletes mozgást, az ég, a Nap, a Hold körforgását, az összes csillag különbözőségét, változatosságát, szépségét, rendjét; már ezek látványa is kellően jelezheti, hogy nem véletlenül keletkeztek.*

Vt si quis in domum aliquam, aut in gymnasium, aut forum venerit, cum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare: sed esse aliquem, qui intelligat, qui praesit, et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil vquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuatur necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari!'. In eandem opinionem incidit Celeb. Newtonus ex motu Cometa- rum (c): „Dum Cometae — inquit — mouentur in orbitis valde excentricis vndique et quoquo modo versum in omnes partes coeli, vtique nullo modo fieri potuit, vt coeco fato tribuendum sit, quod planetae in orbibus concentricis motu consimili ferantur omnes. Tam miram vniuersitatem in planetarum systemate necessario fatendum est intelligentia et consilio fuisse factam.” Idem eruit Carol. Drelincurtius ex fetus humani formatione, nutritione etc., Christoph. Sturmius ex oculo, Andr. Schmidius ex aure, Georg. Albert. Hambergerus ex inspectione cordis, Christian. Donatus ex manu humana, Wilhelmus Feurlingus ex loquela hominis, Gerardus Meierus ex pluuiis, Philippus Leutwein ex niue, Henric. Van Seelen ex tonitru (d).

Olyan ez, mint ha valaki belép egy házba, egy tornacsarnokba, vagy a fórum-ra megy: látva az egésznek a tervszerűségét, arányosságát, rendezettségét, nem vélekedhet úgy, hogy ezek ok nélkül jöttek létre, hanem van egy értelmes lény, aki irányít, akinek engedelmességek; mi több, el kell ismernie e rengeteg hatalmas jelenség óriási mozgásával, tömérdek kölcsönhatásával és rendezettségével kapcsolatban, amelyekről híven vall a mérhetetlen, végtelen idő, hogy a természet e hatalmas mozgásait egy értelem igazgatja. Ugyanerre a véleményre jutott a nagy hírű Newton az üstökösök mozgása alapján (c): *Míg az üstökösök – mondja – mindig igen excentrikus pályán mozognak szer- te az égen, addig semmiképp sem lehet a vak véletlennek tulajdonítani, hogy a bolygók valamennyien tökéletesen hasonló mozgással körpályákon halad- nak. Szükségképpen el kell ismernünk tehát, hogy a bolygók rendszerében meglévő ezen csodálatos egyöntetűséget értelem és szándék hozta létre.* Ugyanerre a következtetésre jutott Charles Drelincourt¹ az emberi magzat fejlődése, táplálkozása stb. alapján, Christoph Sturm² a szem, Adam Schmidt³ a fül, Georg Hamberger⁴ a szív vizsgálatában, Christianus Donatus⁵ az emberi kéz, Jacob Wilhelm Feuerlein⁶ az emberi beszéd alapján, Gerard Meier⁷ az eső, Philipp Leutwein⁸ a hó, Henrich von Seelen (d) a mennydör- gés vizsgálatával.

---

¹ Charles Drelincourt (1663–1697) francia orvos, a leideni egyetem tanára, majd Orániai Vilmos háziorvosa. Hivatkozott műve valószínűleg az *Experimenta anatomica, quibus adiecta sunt plurima curiosa super semine virili, foemineis ovis, utero uterique tubis atque foetu* (Leiden, 1684), de számos egyéb munkát is írt a magzatfejlődésről.

² Johannes Christophorus Sturm (1635–1703) német matematikus és fizikus. Hivatkozott műve: *Dissertatio visionis sensum nobilissimum ex obscurae camerae tenebris illustrans, quam ... defendet J. G. Doppelmayer*, 1699.

³ Johannes Ándreas Schmidt: *Dissertatio epistolica de peristolica, de periosteo ossiculorum auditus eiusque vasculis*, Leiden, 1719.

⁴ Georg Albert Hamberger (1662–1716) jénai egyetemi tanár, matematikus, fizikus és orvos. Értekezéseit 1708-ban Jénában adták ki.

⁵ Christianus Donatus főbb művei: *Ars syllogistica* (Wittenberg, 1683); *Metaphysica usualis* (uo. 1697); *Institutiones pneumaticae* (uo. 1703).

⁶ Jacob Wilhelm Feuerlein (1689–1766) német teológus és filozófus, a göttingeni egyetem tanára. Művei: *Regulae bene disputandi* (Nürnberg, 1715); *Medicina intellectus sive logica* (Nürnberg, 1715).

⁷ Gerardus Meyer nevű szerzőtől csak az alábbi munkát találtuk: *Psychologia, sive Disputatio de anima rationali*, Hamburg, 1683.

⁸ Christian Philipp Leutwein művei: *Thesium miscellaneorum semicenturia* (Altdorph, 1673); *Evangelischer Wortkern: Christliche Schnee-Betrachtung* (Nürnberg, 1693).

His accenseri possunt Fenelonius, Neuwentitius, Reaumurius, Rayum (e), Balletius (f) ac demum Vincent. Moniglia (g) aliique plures. Iniuriam itaque facit nobis Autor operis (h), dum inquit: „*Les hommes, pour la pl(upart, n'examinent rien: ils se laissent aveuglément conduire par la coutume et l'autorité: leurs opinions religieuses sont sur-tout celles, qu'ils ont moins le courage et la capacité d'examiner; comme ils n'y comprennent rien, ils sont forcés de se taire, ou du moins ils sont bien(ot, au bout de leurs raisonnements. Demandez à tout homme du peuple, s'il croit en Dieu? Il sera tout surpris que vous puissiez en douter. Demandez lui ensuite ce qu'il entend par le mot Dieu, vous le jetterez dans le plus grand embarras; vous vous appercevrez sur le champ qu'il est incapable d'attacher aucune idée réelle à ce mot qu'il repete sans cesse: il vous dira que Dieu est Dieu, et vous trouverez qu'il ne sait in ce qu'il en pense, ni les motifs qu'il a d'y croire.*” Enimvero sunt erantque plurimi, qui omni tempore examinarunt existentiam Dei per meros effectus naturales sine omni coecitate et autoritate, qui etsi imaginem veram Dei efformare numquam poterant, euidentem tamen existentiae Dei notionem obtinuerunt.

(a) Opinionem hanc sequutus est Bened. Spinoza Ethic. c. I. prop. 16. et Ioan. Tollandus in libro edit. anno 1720 Pantheisticon; priorem confutarunt Henricus Morus in subuersione columnarum atheismi Spinoziani, Huetius in Demonstr. Euang., Iaquelotus Dissertations sur l'existence de Dieu, Witichius in Anti-Spinosa, Francis. Lamy Le nouuel atheisme renuers.,. Posteriorem vicit Cl. Clarkius op. cit.

Hozzájuk sorolható Fénelon¹, Nieuwentyt², Reaumur³, Ray (e), Ballet (f), Moniglia (g) és sokan mások. Sértő tehát ránk nézve, amikor egy bizonyos mű szerzője (h) ezt mondja: *Az emberek többsége nem vizsgál meg semmit, hagyják, hogy a szokás és a hatalom vakon vezesse őket: vallási nézeteik olyanok, hogy sem bátorságuk, sem képességük nincs a vizsgálódáshoz; mivel nem értenek meg semmit, ezért inkább hallgatásra kényszerülnek, vagy legalábbis hamar végére jutnak az okoskodásuknak. Kérdezzen meg egy átlagembert, hisz-e Istenben? Nagyon meg fog lepődni, hogy Ön ebben kételkedhet. Kérdezze meg aztán, hogy mit ért az Isten szó alatt, s a legnagyobb zavarba fogja hozni; azonnal észre fogja venni, hogy az illető képtelen reális elképzelést hozzákapcsolni ehhez a szóhoz, amelyet szüntelenül emleget: azt fogja Önnek mondani, hogy az Isten Isten, mire Ön rájön, hogy azt sem tudja, mit gondol Istenről, s miért hisz Benne.* Tényleg igen sokan vannak és voltak olyanok, akik Isten létezését mindenkor pusztán természet hatások alapján vizsgálták, minden elvakultság és tekintélytiszteltet nélkül, és habár valós képet nem tudtak sohasem kialakítani Istenről, mégis világos fogalmuk volt Isten létezéséről.

(a) Ezt a nézetet osztotta Spinoza (Ethica I. fej. 16. tétel) és Toland 1720-ban megjelent Pantheisticon c. művében; Spinozát cáfolták: Henry More a spinózai istentagadás oszlopainak ledöntésével, Huetius a Demonstratio evangelica-ban, Jaquetot a Dissertations sur l'existence de Dieu-ben, Christoph Wittich az Anti-Spinozában, François Lamy a Le nouvel athéisme renversé-ben. Tollandot Clarke cáfolta említett művében.

Spinoza hivatkozott műve, a halála után kiadott Ethica more geometrico demonstrata, az Opera posthuma-ban jelent meg (Amszterdam, 1677).

John Toland (1670–1722) szabadgondolkodó angol filozófus. Utolsó munkája volt a Pantheisticon (1720), melynek kiadási helyeül szellemesen Cosmopolist jelölte meg.

Henry More (1614–1687) angol filozófus és költő. Levelezett és vitakozott Descartes-tal. Összes művei (Opera omnia I–III.) Londonban jelentek meg (1674–1679). Angolul írt műveit maga fordította latinra: Opera theologica, anglice quidem primitus scripta, nunc vero per autorem latine reddita, London, 1675.

Pierre-Daniel Huet (1630–1721) püspök, a francia Akadémia tagja. A Demonstratio evangelica Párizsban jelent meg, 1679-ben.

Isaac Jaquetot (1647–1708) francia teológus, lelkész La Haye-ben, majd Berlinben. Hivatkozott műve: Dissertations sur l'existence de Dieu ou l'on démontre cette vérité par l'histoire universelle de la première antiquité du monde, par la réfutation du système d'Epicure et de Spinoza, par les caractères de divinité qui se remarquent dans la religion des Juifs et dans l'établissement du christianisme, La Haye, 1697 és 3 kötetben Párizs, 1744.

Christopher Wittich (1625–1687) német református teológus és filozófus német és holland egyetemeken tanított, megpróbálta összeegyeztetni a karteziánizmust az ortodox kereszténységgel. Az Anti-Spinoza halála után, 1690-ben jelent meg Amszterdamban.

François de Lamy francia teológus és filozófus, bencés szerzetes; a Le nouvel athéisme renversé Párizsban jelent meg 1696-ban.

¹ François Fénelon de Salignac de la Mothe (1651–1715) katolikus író, Cambrai érseke, a híres Les aventures de Télémaque szerzője. Martinovics elsősorban a Démonstration de l'existence de Dieu tirée de l'Art de la Nature (Párizs és Amszterdam, 1713; Amszterdam, 1715, 1721, 1726, 1738; Jéna 1732, 1738 stb.)

² Bernard Nieuwentyt (1654–1718) holland matematikus. Vonatkozó munkáját, mely eredetileg hollandul jelent meg (Amszterdam, 1715, 1720, 1727) lefordították többször is németre, angolra és franciára. Martinovics franciául olvashatta: L'Existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature, en trois parties, ou l'on traite de la structure du corps de l'homme, des éléments, des astres et de leurs divers effets (Párizs, 1725; Amszterdam, 1727, 1728, 1760).

³ René-Antoine Ferchault de Reaumur (1683–1757) francia természettudós, akadémikus. Nem tudjuk, hogy Martinovics melyik munkájára gondolhatott.

- (b) L. II. Nat. Deorum c. 5.
- (c) Opt. Q. XIII.
- (d) Cf. Astrolog. Derhami ab Albert. Fabricio edit. Hamburgi An. M.DCC.XXXII.
- (e) De exist. Dei demonstr. per creat.
- (f) L'existence de Dieu démontrée par les merueilles de la nature.
- (g) Dissertazione contra i materialisti et altri increduli.
- (h) Le Bon-Sens cit. §. 122. p. 151.

(b) Martinovics itt igen felületesen jár el: Cicero az idézett helyen Quintus Lucilius Balbus, a sztoikus meggyőződésű szónok szájába adja Kleanthész véleményét arról, hogy az emberek miből ismerhetik fel az istenek létezését. Az idézet elején szereplő *Audi* szó Cicerónál nem fordul elő. Kleanthész (i. e. 331–232) Zénón tanítványa és utóda a sztoikus iskola élén. A világegyetemet eleven lénynek tekintette, melynek szíve a Nap, lelke pedig az istenség.

(c) Newtonnak az optika tárgyköréből latinul tartott előadásai Londonban (1729) és Padovában (1773) jelentek meg.

(d) Johann Heinrich von Seelen (1688–1762) holland eredetű családból származó német filozófus és teológus. A hivatkozott kiadvány William Derham (1657–1735) angol természettudós műve, az *Astro-Theologia: Himmlisches Vergnügen an Gott* (Frankfurt, 1728, majd 1732 és 1739). Az 1732-es kiadással kapcsolatban említett Johann Albert Fabricius (1668–1736) neves német bibliográfus és irodalomtörténész. Fő művei: *Bibliotheca Graeca* (14 kötet, Hamburg, 1705–1728); *Bibliotheca Latina* (3 kötetben, Hamburg, 1697–1728); *Bibliotheca Latina mediae et infimae latinitatis* (6 kötet, Hamburg, 1734–1736).

(e) John Ray (Wray) angol zoológus és botanikus (1628–1704). Hivatkozott műve: *L'existence et la sagesse de Dieu, démontrée dans les oeuvres de création* (Utrecht, 1714 és 1723). A mű angol eredetije 1691-től több kiadásban látott napvilágot.

(f) François Ballet (1702–1762) számos vallásos munkát írt, de ilyen címűt nem találtunk. Elképzelhető viszont, hogy Nieuwentyt művének alább, a 10. jegyzetben említett francia fordításáról van szó.

(g) Tommaso-Vincenzo Moniglia (1686–1767) olasz teológus. Ide vágó művei: *Contro i materialisti e altri increduli I–II.* (Padova, 1750); *Osservazioni critico-philosophiche contro i materialisti* (Lucca, 1760).

(h) Lásd az Előszó (a) jegyzetét.

§. III.

Idem demonstratur argumento morali. Si historiis probatissimis omnem penitus fidem negare vel in dubium vocare non velimus, adseramus oportet unanimum fuisse omni aetate non Philosophorum solum, sed et nationum tam veterum, quam recentiorum de Dei existentia consensionem.

Agnouerunt sane Philosophi: Trismegistus (a), Thales Milesius (b), Anaxagoras (c), Aristoteles (d), Socrates (e), Plato (f), Zeno Stoicus (g), Pythagoras (h), Zeno Eleates (i), item Leucippus, Democritus, Epicurus et alii innumeri. Cognouerunt Deum veteres nationes: praeter Hebraeos Chaldaei apud Eusebium (j), Persae, Arabes, Aegyptii, Indi, Getae, Galli, Germani, Graeci et Romani; apud hos omnes viguisse opinionem de Dei existentia egregie scribit Plutarchus (k): „*Si terras obeas, inuenire potes vrbes muris, literis, Regibus, domibus, operibus, numismate carentes; ... urbem vero templis Diisque destitutam, quae precibus, iureiurando, oraculis non vtatur, non bonorum causa sacrificet, non mala sacris auertere nitatur, nemo vmquam vidit.* Similia habet Cicero (l) et alii.

Idem professi sunt recentiores Tartari et Somoiedae ad oceanum glaciale situm, Islandi, Graelandi, Americani Septentrionales, Missipenses, Canadianenses, Mexicani, Peruuiani, Huttentotti, Brasillii, Caffari, Chilenses, Chineses, Tunchinenses, Iapones etc. (m)

III.

Ugyancsak a fenti tétel bizonyítása morális érvel. Ha a legkiválóbb történeti munkáktól nem akarunk teljességgel minden hitelességet megtagadni vagy megbízhatós gukat kétségbe vonni, ki kell jelentenünk, hogy minden időben tökéletes egyetértés volt Isten létezését illetően nemcsak a filozófusok, hanem a régi és új népek között is.

Ezt vallották olyan filozófusok, mint Hermész Triszmegisztos (a), a mítoszsi Thalész (b), Anaxagorasz (c), Arisztotelész (d), Szókratész (e), Platón (f), a sztoikus Zénón (g), Püthagorasz (h), az eleai Zénón (i), továbbá Leukipposz¹, Démokritosz², Epikurosz³ és sokan mások. Ismerték Istent a régi népek: a zsidókon kívül – Euszébiosz (j) szerint – a káldeusok, a perzsák, az arabok, az egyiptomiak, az indiaiak, a géták, a gallok, a germánok, a görögök és a rómaiak: helyesen írja Plutarkhosz (k), hogy mindezen népek erősen hittek Isten létezésében. „*Ha bejárja az ember a világot, találhat olyan városokat, amelyekben nincsenek falak, tudományok, uralkodók, házak, épületek, nincs pénz; ... de olyan várost soha senki nem látott, amelyben nincsenek templomok, és nem tisztelnek isteneket, ahol nem imádkoznak, nem tesznek fogadalmat, nem kérnek jóslatot, nem mutatnak be áldozatot a boldogulás érdekében, nem próbálják a bajokat vallásos szertartásokkal távol tartani ...*” Ezt mondja Cicero (l) és mások is.

Ugyanezt vallják Istenről a mai tatárok, a jeges óceán mellett lakó szamojédek, az izlandiak, grönlandiak, észak-amerikaiak, a Mississippi mellett lakók, a kanadaiak, mexikóiak, peruiak, hottentották, brazilok, kafferek, chileiek, kínaiak, észak-vietnamiak, japánok stb. (m)

---

¹ Leukipposz (Kr. e. 5. század) az atomok elméletének egyik megalapozója, Démokritosz tanítómestere. Isten létével nem foglalkozott.

² A materialista Démokritosz (Kr. e. 5–4. század) nevető filozófusnak nevezik, mert a vidámságot a bölcsesség egyik megnyilvánulásának tekintette.

³ Epikurosz (341–270) természet- és erkölcsfilozófus. Athénban nyitott filozófiai iskolát, melynek növendékei Epikurosz házában éltek szerény körülmények között. Nők és rabszolgák is voltak köztük. Azt hirdette, hogy a világ véletlenül jött létre, tagadta az isteni gondviselést. Művei nagyrészt elvesztek. Tanítása szerint az élet fő célja a boldogság. A lélek éppúgy atomokból áll, mint a test, s vele együtt pusztul el. Istenek léteznek ugyan, de a világgal mit sem törődve élnek gondtalan életüket.

- (a) In Pimandro c. 3.
- (b) Apud Laert. de Vit. Phil. l. I. segm. 35.
- (c) In Phaedon, apud Platonem.
- (d) De anim. l. I. c. 2.
- (e) In Phaedon.
- (f) Laert. op. cit. l. V. segm. 32.
- (g) Laert. l. 7. segm. 135.
- (h) Arist. Vit. Pyth. c. 30 n. 174.
- (i) Physic. l. I. c. 2., 3.
- (j) Praep. euang. l. 4. c. 5.
- (k) Contra Colotan. Epicur. p. 1125.
- (l) QQ. Tuscul. l. I. c. 13.
- (m) Vid. Histoire de voyages. Rochefort Histoire Morale des Antilles. Relation des Caraïbes du Sr. de la Borde. Ioan. Dos Santos Hist. de l'Ethiop. orient. P. Tachard Voyage de Siam. Du Halde Description de la Chine. P. Gillet Journal du Voyage dans la Goyane.

(a) Hermész Triszmegisztoz (az egyiptomi Thot isten) a Corpus Hermeticum című ókori gyűjtemény mesés szerzője; a munka ránk maradt része 18 értekezésből áll, legnevezetesebb az első, a Poimandresz: egyes kiadások ezt az egész munka címének tekintették, pl. az 1630-as kölni kiadás.

(b) Thalész (Kr. e. 6. század) görög filozófus, a hét bölcs egyike. Diogenész Laertiosz (Kr. u. 3. század) egy gyűjteményt állított össze régi filozófusok életéről és tanításaiból. A 18. században számos bilingvis kiadása jelent meg (pl. a Longolius-féle, Könighshofen, 1739).

(c) Anaxagorasz (Kr. e. 5. század) görög természetfilozófus. Martinovics hivatkozása Plátón Phaidón c. dialógusára nem pontos, hiszen Anaxagorasz az istenek létéről nem nyilatkozott. A Phaidónban (46. fejezet, 97 c) Plátón Anaxagorasz azon véleményére hivatkozik, hogy az értelem rendezte el a világot, ő mindennek az indítóoka: valószínűleg ezt tekintette Martinovics istenbizonyítéknak. Egyébként az Anaxagorasz-fragmentumokból Pauler Ákos (Anaxagorasz istenbizonyítéka, Bp., 1926. Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok köréből II. 10) próbálta kiolvasni ugyanazt, amit Martinovics a Plátón-szövegekből.

(d) A hivatkozás téves, Arisztotelész a De anima I. 3-ban (407 b) tesz említést az istenségről.

(e) Vö. Phaidón 55–56. fejezet (106 d–e).

(f) Diogenész Laertiosz itt Arisztotelészről mondja, hogy Plátónhoz hasonlóan Istent testetlennek és mozdulatlanul képzelte el.

(g) Az idézett hely végén arról történik említés, hogy Isten egy, azonos az Értelemmel, Sorssal, Zeusszal, de számos más néven is nevezik.

(h) Arisztotelésznek nem maradt fenn Püthagorasz életéről frott munkája. Diogenész Laertiosz említi ezt a művet (VIII. 34), de azzal kapcsolatban, hogy Püthagorasz óvott a bab, az ételhulladékok, a fehér kakas és a hal fogyasztásától. Nagy valószínűséggel megkockáztatható az a feltevés, hogy Martinovics itt Iamblikhosz (Kr. u. 4. század) De vita Pythagorica című művére gondolt, amelynek ugyanilyen számú fejezetében valóban szó esik Püthagorasz istenfelfogásáról.

(i) Zénón (Kr. e. 5. század) Parmenidész tanítványa volt. Martinovics hivatkozása Arisztotelész Physica c. művére téves, az említett fejezetekben nincs utalás Zénónra.

(j) Euszébiosz (265–339) egyházatyja, a palesztinai Caesarea püspöke. Írt történeti, egyháztörténeti munkákat; görögül írt apologetikus munkája a Praeparatio evangelica és folytatása, a Demonstratio evangelica. Megjelentek több bilingvis kiadásban (pl. Párizs, 1628 stb.).

(k) Plutarkhosz (50–120) platonista görög filozófus és biográfus, élete végén a delphoi szentély papja. Állítólag 227 munkát írt, ezeknek mintegy a fele maradt ránk. Fő műve a Párhuzamos életrajzok; Adversus Colotem c. művének azt a kiadását, amelynek oldalszámára Martinovics hivatkozik, nem találtuk: az idézet a munka 47. fejezetéből származik. Kólótész (Kr. e. 4. század) Epikurosz tanítványa volt.

(l) Vö. Tusc. disp. 1, 13, 30: „Nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit inmanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio ...”

(m) A jegyzetben idézett összefoglaló munka: Histoire Générale des Voyages par Mer et par Terre, qui ont été publiés jusque'à présent dans les différentes Langues de toutes les Nations, 9 kötetben, Párizs, 1746–1750; Haye, 1747–1749; 30 kötetben Párizs, 1747–1750; 32 kötetben Drezda, 1747–1750.

Rochefort, César de: Histoire Naturelle et Morale des Isles Antilles en Amérique, Rotterdam, 1658 és 1665; Párizs, 1666; Lyon, 1667.

De la Borde: Relation de l'origine, moeurs, coutumes, religion, guerres et voyages des Caraïbes c. munkája egy angolból fordított kiadványban jelent meg: Recueil de divers voyages, faits en Afrique et en Amérique, qui n'ont point encore été publiés ... avec des Traités curieux touchant la haute Éthiopie, le débordement du Nil, la mer Rouge et le prêtre Jean (par Richard Lignon, De La Borde et le P. Tellez, jésuite, le tout traduit de l'anglais et publié par les soins de Henri Justel), Párizs, 1674. Újabb kiadása uo. 1684.

Santos, João dos (†1622) portugál dominikánus szerzetes. Ethiopie orientale (Évora, 1609) c. művét Gaëtan Charpy (†1683) francia theatinus szerzetes adta ki franciául: Histoire de l'Éthiopie orientale, trad. du portugais de Jean de Santo dominicain, Párizs, 1684; uo. 1688.

Tachard, Gui (1650–1712) francia jezsuita misszionárius. Művei: Voyage de Siam des PP. Jésuites avec leurs observations astronomiques et leurs remarques de physique, de géographie, d'hydrographie et d'histoire, Párizs, 1686; Amszterdam, 1688; Second voyage de Siam, Párizs, 1689.

Halde, Jean-Baptiste de (1674–1743) francia jezsuita földrajztudós. Műve: Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise, 4 kötetben, Párizs, 1735; Amszterdam, 1736; La Haye, 1736–1737; bővített, 18 kötetes kiadása 1731 és 1735.

P. Gillet Journal du voyage dans la Goyane c. munkáját nem találtuk, lehetséges, hogy valame-lyik gyűjteményes kötetben jelent meg.

§. IV.

Continuatur idem. Conantur quidem Baylius et Marchio d'Argens adducere quasdam nationes omni supremi Numinis notione exutas et ex hoc inferre opinionem de Dei existentia non esse ita vniuersalem, vt nos praetendimus (§. praec.); at postquam his neruoso omni argumentorum adparatu respondissent Philosophi omnino celeberrimi (a), autor operis Le Bon-Sens ad alias sese conuertit vias in neganda Dei existentia, praescindit quippe ab eo, an sit opinio de eadem existentia Dei vniuersalis, et solum nihil concludi posse pro eadem reapse adserenda, etiamsi ponatur esse vniuersalis, ita ratiocinatur (b): „*On croit fermer la bouche à ceux qui nient l'existence d'un Dieu, en leur disant que tous les hommes, dans tous les siècles, dans tous les pays ont reconnu l'empire d'une Divinité, quelconque: qu'il n'est point de peuple sur la terre qui n'ait eu la croyance d'un (être invisible et puissant, dont il a fait l'objet de son culte et de sa vénération: enfin qu'il n'est pas de nation, si sauvage qu'on la suppose, qui ne soit persuadée de l'existence de quelque intelligence supérieure à la nature humaine. Mais la croyance de tous les hommes peut-elle changer une erreur en vérité?*” Deinde paulo post subdit: „*Il fut un temps ou tous les hommes ont cru que le soleil tournoit au-tour de la terre, tandis que celle-ci demeueroit immobile au centre de tout le système du monde, il n'y a gueres plus de deux siècles que cette erreur est détruite. Il fut un temps ou personne ne vouloit croire l'existence des Antipodes, et ou l'on persecutoit ceux qui avoient la témérité de la soutenir; aujourd'hui nul homme instruit n'ose plus en douter*”. Verum frustra autor citati operis his paritatibus vtitur, quod enim opinio de existentia Dei sit vniuersalis, id non aliunde, quam ex ipsa naturae rationalis propensione fluit; quod autem communis fuerit Philosophorum opinio de motu circa tellurem Solis, id non ex communi naturae sensu, sed ex defectu verorum philosophandi principiorum, quo antiqui vsque ad tempora Copernici et Newtoni laborabant, proueniebat; similis quoque defectus, puta non exulta tantum siue Astronomia, siue ars nauigandi (c) erant in caussa, quod nemo credere nec adserere voluerit Antipodas existere.

IV.

Folytatás. Bayle és d'Argens márki megpróbál felsorolni néhány olyan népet, amelyek egyáltalán nem ismerik a legfelsőbb lény fogalmát, és ebből próbálnak arra következtetni, hogy az Isten létét valló nézet nem olyan általános, mint azt mi állítjuk (előző fej.), de miután nekik megfeleltek a leghíresebb filozófusok (a) az érvek teljes és hatékony fegyverzetével, a *Le Bon Sens* szerzője, Isten létének a tagadásában más eszközökhöz folyamodik, amennyiben elválasztja azt attól, hogy általános-e az Isten létét valló nézet, és a következőképpen érvel amellett, hogy még ha feltételeznénk is e nézet egyetemességét, abból még egyáltalán nem lehet következtetni annak bizonyossággként való elfogadására (b): „*Úgy hiszik, elhallgattathatják azokat, akik tagadják Isten létezését, ha azt mondják nekik, hogy mindenkor mindennütt mindenki elismerte valamilyen istenség uralmát; nincsen olyan nép a földön, amely ne hitt volna egy láthatatlan és hatalmas lényben, akit vallásos tisztelete tárgyává tett, s végül nincsen egyetlen olyan nép sem, tartsák bármennyire vadnak is, amely ne lenne meggyőződve egy olyan értelem létezéséről, amely magasabbrendű az emberi természetnél, de vajon az, hogy mindenki hisz benne, igazsággá változtathat-e egy tévedést?*” Nem sokkal alább hozzáfűzi: „*Volt olyan időszak, amikor mindenki azt hitte, hogy a Nap kering a Föld körül, miközben ez utóbbi mozdulatlan marad a világmindenség középpontjában; alig több mint kétszáz éve annak, hogy e tévedést szétzúzták. Volt olyan idő, amikor senki sem akarta elhinni, hogy a Föld túlsó oldalán is élnek emberek, és üldözték azokat, akik voltak olyan vakmerőek, hogy ezt állítsák; ma viszont egyetlen művelt ember sem veszi magának a bátorságot, hogy kételkedjék benne.*” Ámde az idézett mű szerzője hiába használja ezeket az analógiákat, mert az, hogy az Isten létéről alkotott vélemény egyetemes, az nem másból fakad, mint abból, hogy szívesen feltételezünk egy észszerűen elrendezett természetet; az a tény pedig, hogy a filozófusok azonos véleménye szerint a Nap forgott a Föld körül, az nem a természetről alkotott közfelfogásból eredt, hanem a gondolkodás helyes alapelveinek ama fogyatékoságából, amelyben az ókoriak egészen Kopernikusz és Newton idejéig szenvedtek; és hasonló fogyatékoság, tudniillik a csillagászat és a hajózás (c) tudományának a kezdetlegessége okozta, hogy senki nem akarta elhinni vagy elfogadni, hogy a Föld túlsó felén is élnek emberek.

Et vero res certissima est in huiusmodi detectionibus nullum haberi locum pro sensu communi naturae, sed industria et studium ac solida scientiarum mathematicarum principia in his sunt consulenda, quae et figuram telluris (d) et plura alia vtilia determinabant non sine maximo artis nauticae commodo, societatis humanae commercio ac totius rei literariae incremento.

(a) Cf. Grotius De ver. Rel. chr. L. I. et Cl. Storchenau Lib. IV. Theol. Nat. c. 4. De Exist. Dei Moral. Demonstr. p. 26. edit. Vindob.

(b) S. 119. p. 145 et 146.

(c) Rem Nauticam egregio successu prosecutus est immortalis Americae inuentor Christoph. Columbus anno 1492.

(d) Vid. de la Condamine Mesure des trois premiers degrés du Meridien, Paris, 1751. Bouguer La Figure de la Terre, Paris, 1749. Boscovich et le Maire De Expedition. Litter. per Pontificiam ditionem, Romae, 1755. Don George Iuan et Don Ulloa Voyage de l'Amerique, Tom. II. obseruations Astronomiques, Amsterdam. Maupertius Figure de la Terre déterminée par les obseruations faites par ordre du Roy au Cercle Polaire, Paris, 1738. Liesganig Dimens. Grad. Merid. Vienn. Ibid. 1770.

Teljességgel bizonyos, hogy az efféle felfedezésekben nincs helye a természetről vallott közfelfogásnak, tudományos kérdésekben kizárólag a szorgalomra, a kutatásra és a matematikai tudományok szilárd alapelveire kell támaszkodni; ezek állapították meg a Föld alakját (d) és számos egyéb hasznos felismerést a hajózástudomány igen nagy hasznára, a társadalmi kapcsolatok és az egész tudomány javára.

(a) A jegyzetben hivatkozott munkák: Hugo de Groot (Grotius) (1583–1645): *De veritate religionis Christianae*, Leiden 1627 és utána számtalan kiadásban.

Storchenau, Sigismund von (1731–1798) jezsuita, a bécsi egyetemen a filozófia tanára. *Tractatus de religione et theologia naturali desumptus c. munkája* Martinovics e műve után 1786-ban jelent meg, így hát *Institutionum metaphysicarum IV partes* (Bécs, 1771 és 1776) c. kiadványára gondolhatunk. Ezt támasztja alá, hogy a VIII., XIV., XVI., XLII. és XLIV. fejezetben is e művére hivatkozik.

(b) Lásd az Előszó (a) jegyzetét!

(c) Martinovics jegyzetének fordítása: A hajózás tudományát igen eredményesen művelte Amerika halhatatlan felfedezője (1492), Kolumbusz Kristóf.

(d) La Condamine, Charles-Marie de (1701–1774) francia utazó és matematikus, a Francia Akadémia tagja. Idézett műve: *Mesure des trois premiers Degrés du Meridien dans l'hémisphère austral*, Paris, 1751. Bouguer, Pierre (1698–1658) francia matematikus és fizikus. Hivatkozott munkája: *Figure de la Terre, déterminée par les observations de la Condamine et Bouguer*, Paris 1749.

Boscovich, Ruggero Giuseppe (1711–1787) olasz jezsuita matematikus és természettudós, az Angol Királyi Társaság tagja. Az említett mű: *De litteraria expeditione per Pontificiam ditionem ad dimetriendos duos meridianii gradus a PP. Maire et Boschovich*, Roma 1755. Társ-szerzője

Maire, Christophe (†1760) angol matematikus, jezsuita.

Voyage historique de l'Amérique méridionale fait par Ordre du Roi d'Espagne, par Don George Juan et par Anton d'Ulloa I–II, Amsterdam 1752.

Maupertuis, Pierre-Louis-Moreau de (1698–1759) francia filozófus és földmérő. A hivatkozott munka: *Figure de la Terre, déterminée par les observations de Messrs. de Maupertuis, Clairaut, Camus, le Monnier et de l'Abbé Outhier, faits par ordre du Roi*. Amsterdam és Párizs 1738 és 1752. A társszerzőkkel kapcsolatban:

Clairaut, Alexis Claude (1713–1765) francia matematikus. Fő műve az *Éléments de géométrie*, 1741;

Camus, Charles-Étienne-Louis (1699–1768) francia matematikus és csillagász;

Le Monnier, Pierre Charles (1715–1799) francia csillagász;

Outhier, Réginald (1694–1774) francia pap, csillagász.

Liesganig, Joseph (1719–1799) osztrák matematikus és csillagász, jezsuita. A grazi egyetemen matematikát oktatott. Tanított Linzben és Kassán is. Munkája: *Dimensio graduum meridiana Viennensis et Hungarici*, Bécs, 1770.

§. V.

Deus est infinite absolute bonus. Bonitas diuina est stabilis voluntas perfectiones essentiae Dei proprias retinendi; at huiusmodi voluntas in Deo esse debet, nam alias posset Deus nolle suas perfectiones, et quidem vel illas rationabiliter nollet, vel non; si primum: in Deo essent perfectiones malae, vtpote quas rationabiliter Deus posset auersari et cupere, vt in eo non sint; sed ex se repugnant perfectiones malae, vt consideranti patet; itaque illas nequit rationabiliter nolle seu auersari. Si secundum: iam aliquid Deus cuperet aduersum rectae rationi, consilio et sapientiae suae, esset proinde insipiens et non Deus: itaque inest Deo voluntas stabilis perfectiones essentiae suae proprias retinendi. Haec porro voluntas 1mo esse debet infinite efficax, alias per aliquam passionem finitam posset impediri, suspendi aut etiam in oppositum detorqueri, quod sine iactura diuinae perfectionis admitti nequit; 2do est conceptibilis in Deo sine adminiculo alterius alicuius entis, seu bonitas diuina infinite efficax et propensa suis perfectionibus non est relatiua: itaque Deus est infinite absolute bonus.

V.

Isten abszolúte végtelenül jó. Isten jósága abban a szilárd elhatározásban rejlik, hogy lényének sajátos tökéletességét megtartsa; egy ilyen törekvésnek meg kell lennie Istenben, mert különben lehetséges volna, hogy Isten nem kívánja a maga tökéletességét: vagy ésszerűen nem akarja őket, vagy ésszerűtlenül; az első esetben Istenben volnának olyan rossz tökéletességek, amelyeket Isten ésszerűen helytelenítene, és azt akarná, hogy ezek ne legyenek meg benne; ámde ha utánagondolunk, nyilvánvaló lesz, hogy a rossz tökéletesség önellentmond s, tehát ezeket ésszerűen Isten nem tudja sem nem akarni, sem helyteleníteni. A második esetben, ha Isten valami ésszerűtlent, megfontolt-ságával és bölcsességével ellentétet akarna, akkor nem volna bölcs, és nem volna Isten: következésképpen Istennek szilárd szándéka, hogy lényének sajátos tökéletességeit megtartsa. Ezen szándéknak először is határtalanul hatékonynak kell lennie, mert különben valamilyen véges behatás gátolhatná, megszüntethetné, sőt ellenkezőre fordíthatná, ami elfogadhatatlan az isteni tökéletesség sérelme nélkül; másodsorban egy másik lény segítsége nélkül születik meg Istenben ez az akarat, vagyis a végtelenül hatékony isteni jóság és a Maga tökéletességéhez való ragaszkodása nem relatív: tehát Isten abszolúte végtelenül jó.

§. VI.

Deus est infinite relatiue bonus. Bonitas diuina relatiua est stabilis voluntas perfectiones proportionatas entibus possibilibus conferendi; sed hac voluntate Deus gaudet, enimvero cum Deus velle debeat suas perfectiones (§. praec.), debet velle etiam suam magnificentiam seu gloriam externam tamquam praecipuam e suis perfectionibus, haec porro non elucet, nisi efficaciter velit conferre entibus possibilibus perfectiones proportionatas. Sane Rex, qui subditis in sua Ciuitate nulla praestat bona, aut qui amouere nititur, et reapse amouet e. g. commercia veluti vitae humanae sustentacula, qui omnem vtilia faciendi libertatem subditis adimit, qui exactiones excessiuas studio inpediendi diuitias eorundem postulat et praetendit, vtique non manifestat dictus iste Rex magnificentiam seu gloriam suam, nempe bonus et Ciuitati proficiuus dici non potest; ita magnificentia Dei esset nulla, nisi creaturis voluntate efficaci conferendi perfectiones proportionatas polleret. Imo vel ex hoc patet, quantus nexus sit diuinae bonitatis absolutae cum relatiua, puta negata hac tollitur et illa a Deo, sed Deus praeditus est bonitate absoluta (cit.): itaque et relatiua; porro haec perfectio sine iactura essentiae diuinae et vera notione Dei, quae resultat ex idea entis necessarii minor reliquis dici nequit, seu perfectio haec sicut reliquae Dei perfectiones infinita esse debet: quare Deus est infinite relatiue bonus.

VI.

Isten relatíve végtelenül jó. Isten relatív jósága abban a szilárd elhatározásban rejlik, hogy az esetleges lényekre velük arányos tökéletességeket ruházzon; ezen elhatározásban Isten örömét leli, ugyanis amikor Isten szükségszerűen akarja a maga tökéletességeit (ld. előző fej.), akarnia kell a Maga fenségét, kifelé megnyilvánuló dicsőségét is, amely mintegy legelső a tökéletességei között; e dicsőség viszont csak akkor válik láthatóvá, ha az esetleges lényekre velük arányos tökéletességeket akar sikeresen ráruházni. Nyilván az az uralkodó, aki országában alattvalóinak semmi jót nem nyújt, aki arra törekszik, hogy megszüntesse és meg is szünteti pl. a kereskedelmet, az emberi élet fenntartóját, aki alattvalóitól elveszi a hasznos cselekvés minden szabadságát, mértéktelen adókat követel és vet ki, hogy meggátolja gazdagodásukat, semmiképp sem mutatja ki nagyságát és dicsőségét, tehát az ilyen uralkodó aligha nevezhető jó és az államra hasznos uralkodónak; így Isten fensége sem érne semmit, ha nem volna meg benne bőségesen a hatékony akarat arra, hogy teremtményeire arányos tökéletességeket ruházzon. Ebből is világos, mennyire elválaszthatatlan Isten abszolút jósága relatív jóságától, hiszen ha ez utóbbit elvitatjuk Istentől, megvonjuk Tőle az abszolút jóságot is; ámde Isten abszolút jósággal rendelkezik (ld. fentebb), tehát rendelkezik relatív jósággal is; továbbá: a szükségszerű létező fogalmából következően Isten tökéletes jósága nem lehet kisebb egyéb tökéletességeinél az Ő lényének és valódi fogalmának sérelme nélkül; Istennek ezen tökéletessége tehát szükségképpen ugyanolyan végtelen, mint más tökéletességei: Isten tehát relatíve is végtelenül jó.

S. VII.

Vera notio bonitatis diuinae relatiuae in quo consistat, exponitur. Magnificencia Dei perfecte commensuratur bonitati diuinae relatiuae, id est tantum est Deus bonus entibus possibilibus, quantum necesse habet vi suae infinitae perfectionis velle suam magnificentiam; at haec necessitas volendi propriam magnificentiam vtique non pendet a determinato numero entium perficiendorum, alias non foret infinita, quippe in hypothesi, quod magnificentia Dei pendeat a determinato numero entium perficiendorum, dici deberet: manifestata est magnificentia Dei, seu ostensa est perfecta propensio Dei erga suam magnificentiam, quia Deus contulit entibus possibilibus e. g. numero mille perfectiones illis proportionatas in productione eorundem, id est ex numero finito entium perfectionibus ornatorum resultaret magnificentia infinita Dei, quod est absurdum; imo etiam ratio numquam reddi posset in hac hypothesi, cur ex numero mille, et non bis mille etc. dictorum entium magnificentia Dei adpareat. Porro eadem illa necessitas volendi propriam magnificentiam in Deo non etiam pendet a numero infinito entium perficiendorum, alias non esset infinita magnificentia, nisi existeret infinita entium collectio perfectionibus a Deo ornata, quod aequè absurdum est; nam dum vellet Deus manifestare suam magnificentiam, vellet in hoc casu producere collectionem infinitam seu sibi infinitate aequalem, quae repugnat, id est vellet id, quod facere non posset, esset proinde insipiens et consilii expers, non foret in illo voluntatis et potentiae consensio, et cum variorum in vno consensus sit perfectio (a), perfectione Deus quoque careret: quare Deus perfecte magnificentiam suam vult, si generatim non spectato numero siue finito, siue infinito perfectiones proportionatas entibus efficaciter conferre velit, nempe Deus gaudet bonitate infinita relatiua sine vlla defectus suspitione siue vni, siue pluribus, siue omnibus possibilibus entibus perfectiones proportionatas reapse conferat. Hanc bonitatem Deus sapienter administrat, quoties naturam, proprietates et actiones entium ita ordinat, vt proportionata sint fini creationis praefixo, qui finis si et bonus sit et simul talis, qui ex oppositarum rerum productione resultat, verum erit, quod Deus suam bonitatem relatiuam non solum tunc, cum rigorose agit, sapienter administret, sed etiam cum Katabasi Graece: hoc est condescensione vtitur, seu Deus est bonus creaturis, et quando iustus est, et quando misericors.

VII.

Isten relatív jósága helyes fogalmának kifejtése. Isten fensége tökéletesen arányos Isten relatív jóságával, vagyis Isten annyira jó teremtményeihez, amennyire szükségesnek tartja végtelen tökéletessége folytán fenségét akarni; ámde tulajdon fenségének ezen szükségszerű akarása semmiképp sem függ a tökéletesítendő lények meghatározott számától, mert különben nem volna végtelen, hiszen ha feltételezzük, hogy Isten fensége a tökéletesítendő teremtmények egy meghatározott számától függ, akkor azt kellene mondanunk, hogy megnyilvánult és megmutatkozott Isten fensége és tökéletes hajlandósága tulajdon nagysága iránt, mivel teremtményeire pl. pontosan ezernyi, hozzájuk arányosan mért tökéletes tulajdonságot ruházott teremtésükkor, azaz a tökéletességekkel felruházott teremtmények véges számából következnek Isten végtelen fensége, ami lehetetlenség; sőt, eme feltételezés esetén sohasem lehetne megmagyarázni, hogy az említett teremtményeknek miért ezres és miért nem kétezres stb. mennyiségéből tűnik ki Isten fensége: továbbá tulajdon fenségének ugyanezen szükségszerű akarása nem függ a tökéletesítendő lények végtelen számától sem, hiszen ez esetben Isten végtelen fensége csak akkor létezhetne, ha létezne az Istentől tökéletességgel felékesített létezők végtelen halmaza, ami ugyanúgy lehetetlen; mert ha Isten tulajdon fenségét ki akarná nyilvánítani, ez esetben egy végtelen halmazt, azaz végtelenség szempontjából önmagával egyenlő halmazt akarna teremteni, ami önellentmond s, hiszen olyasmit akarna, amire nem képes, tehát nem volna bölcs és előrelátó, nem volna meg Benne az akarat és képesség összhangja, s mivel a tökéletesség a különböző tulajdonságok összhangját jelenti egyazon lényen belül (a), Isten nem volna tökéletes; ezért Isten tökéletesen kívánja tulajdon fenségét, amikor tekintet nélkül végtelen vagy véges számokra arányos tökéletességet akar a teremtményekre hatásosan ráruházni, mivel Isten végtelen relatív jósága folytán örül annak, hogy kétségkívül hiánytalanul és valóban ráruházza az arányos tökéletességet mind az egyes, mind a több, mind az összes teremtményre. Ezt a jóságot Isten bölcsen gyakorolja, valahányszor a teremtmények természetét, tulajdonságait és tevékenységeit úgy rendezi el, hogy arányosak legyenek a teremtés eleve kitűzött céljával; ha ez a cél jó is, és ugyanakkor olyan is, amely ellentétes dolgok teremtéséből következik, akkor az is igaz, hogy Isten a maga relatív jóságát nemcsak akkor gyakorolja bölcsen, amikor szigorúan jár el, hanem akkor is, amikor görög szóval katabasziszt gyakorol, azaz leereszkedik; vagyis Isten jó a teremtményeihez akkor is, amikor igazságos, és akkor is, amikor irgalmas.

Iam finem talem, qui et bonus sit, et ex oppositarum rerum creatione resultet, existere euidenti ostendam argumento: itaque Deus relative bonus est, quia iustus et quia misericors, quae duo quidem inuicem opponuntur, sed in ordine ad finem creatis entibus praefixum optime cohaerent. Ex his et notio diuinae bonitatis relatiuae genuina adparet, et ratiocinatio Auctoris Le Bon-Sens (b) conuellit, ubi haec inter alia habet: „... rien n'est plus evident et plus démontré, qu'un (etre ne peut rassembler des qualités aussi disparates, aussi contradictoires, aussi inconciliables, que celles que tout les religions de la terre assignent à la Divinité” etc.

(a) Cf. Syst. Vniuers. Phil. a me editi part. II. §. III. edit. Essek, 1781.

(b) §. 109. p. 132.

Nyilvánvaló érveléssel fogom bemutatni, hogy létezik olyan cél, amely jó is, és ugyanakkor ellentétes dolgok teremtéséből következik: tehát Isten relatíve jó, amennyiben igazságos, és amennyiben irgalmas; e két dolog ugyan ellentétes egymással, de a teremtmények elé kitűzött cél szempontjából nagyon is összefüggnek. A fentiek alapján egyrészt nyilvánvaló a relatív isteni jóság fogalma, másrészt összeomlik a Le Bon Sens (b) szerzőjének érvelése, mellyel többek közt ezt mondja: „... Mindennél nyilvánvalóbb és bizonyítottabb, hogy egyazon lény nem rendelkezhet egymástól annyira eltérő, ellentmondó, összeférhetetlen tulajdonságokkal, mint amelyeneket a Föld minden vallása az Istenségnek tulajdonít” stb.

(a) Martinovics 1781-ben Eszéken kiadott *Systema Vniuersae Philosophiae Desvmtvm ex Praelectionibus iuxta normam Regiae ac Celeberrimae Vniuersitatis Bvdensis Factis* című, 3 részből álló munkája szintén a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának gondozásában fog megjelenni bilingvis kiadásban.

(b) Lásd az Előszó (a) jegyzetét!

§. VIII.

Sunt erantque res plurimae Deo inferiores possibles. Agendum hic esset de possibilitate tum interna, quam externa, sed equidem notior est illa hodiernis Philosophis, quam ut de illa nescio quas statuam positiones (a), admittendam nempe esse possibilitatem rerum internam nemo amplius dubitat, nisi in errorem Ioan. Clerici (b) adserentis omne id esse impossibile, quod intelligere non possumus, quis abire velit. Iam supposita possibilitate rerum interna, qua sublata ipsa tolleretur Dei omnipotentia (c): sunt erantque res plurimae intrinsece possibles; sed hae omnes sunt Deo inferiores, nam si ponantur aequales, verum erit dicere: praeter Deum (§. I., II., III. et IV.) possibilia sunt plura entia necessaria, sed entia necessaria possibilia hoc ipso, quod possibilia sint, existunt, igitur existerent plures Dii, quod primis Ontologiae et Theologiae naturalis principiis aduersatur. Si vero ponantur res possibles Deo maiores, hoc ipso Deus non erit ens necessarium adeoque aeternum, infinitum etc., aut si sit ens necessarium, et possibles sint res Deo maiores, rursus his aliae maiores erunt possibles et ita in infinitum, quod systema absurdius foret Aeonum fabula in ecclesiasticis Historiis nota (d); itaque sunt erantque res plurimae Deo inferiores possibles.

(a) Cf. Storchenau Inst. Meth. L. I. Sect. II.

(b) Praef. ad Ontol. §. 8.

(c) Idem ibid. vid. §. XXXV., XXXVI.

(d) Cf. Nat. Alex. Hist. Eccl. Tom. III. in fol. Sec. II. Diss. XV. Art. I. edit. Venet. 1771. p. 454. et Art. VI. p. 275.

VIII.

A múltban és ma is lehetséges számos, Istennél alacsonyabb rendű teremtmény. Itt szólnom kellene a belső és külső lehetőségéről, ámde szerintem a modern filozófusok a belső lehetőséget sokkal jobban ismerik annál, semhogy bármiféle tételeket állítsak róla fel (a), hiszen ma már senki sem vonja kétségbe, hogy el kell fogadni a dolgok belső lehetségesességét, hacsak valaki nem akar Jean le Clerc (b) tévedésébe esni, aki azt állítja, hogy minden lehetetlen, amit képtelenek vagyunk megérteni. Tegyük fel tehát, hogy a dolgok belső lehetetlensége létezik, mert ha ezt elvetjük, elvetjük Isten mindenhatóságát is (c): van és volt igen sok belsőleg lehetséges dolog, de mindezek alacsonyabb rendűek Istennél, mert ha egyenlőnek tartanánk őket Vele, igaz lenne az az állítás, hogy Istenen kívül (ld. I–IV. fej.) lehetséges több nem teremtett lény is; ámde az ilyen lehetséges szükségszerű lények azáltal, hogy lehetségesek, léteznek, tehát több Isten létezne, ami ellentétben áll az ontológia és a természeti teológia alapelveivel. Ha pedig feltételeznénk Istennél magasabb rendű lények lehetőségét, akkor Isten nem volna nem teremtett lény, nem volna örökkévaló, végtelen stb., illetve ha Isten szükségszerű lény volna, ugyanakkor lehetségesek Istennél magasabb rendű lények is, akkor lehetségesek ezeknél is magasabb rendűek és így tovább a végtelenségig; egy ilyen rendszer abszurdabb volna az egyháztörténelemből ismert aionok meséjénél (d); tehát volt és van igen sok, Istennél alacsonyabb rendű lehetséges teremtmény.

(a) Storchenau munkájára ld. a IV. fejezet (a) jegyzetét!

(b) Bevezetés az Ontológiához §. 8. – Le Clerc, Jean (Johannes Clericus) 1657–1736, svájci teológus, a filozófia tanára az amszterdami egyetemen; a kálvinista egyházból kivált arminianus irányzat híve. Filozófiai művei 4 kötetben láttak napvilágot (Amszterdam, 1700).

(c) I. m. XXXV–XXXVI. fej.

(d) Alexandre, Noël (1639–1724) francia teológus, dominikánus szerzetes, igen termékeny író, még megvakulása után is számos munkát írt. A *Historia ecclesiastica veteris et novi Testamenti* c. hatalmas műve az 1686. évi párizsi kiadás után sokszor napvilágot látott.

§. IX.

Creatio harum rerum erat possibilis. Si existit omnipotentia possibilium, creatio rerum interne possibilium est omnino possibilis, nam creatio exigit potentiam infinitam seu omnipotentiam rerum possibilium, vt in *Metaphysica* demonstratur; at omnipotentia existit, si Deus existit, hic vero existit (§. I., II., III. et IV.); hinc creatio harum rerum (§. praec.) erat possibilis. Frustra igitur plures sese torquent in neganda possibilitate creationis putantes ex nihilo produci posse nihil, nec veram sibi potentiae infinitae ideam cudere sciunt, quae capax est totum id, quod natura sua non repugnat, e nihilo, quod nihil resistit in sui productione, ad statum actuale transferre.

IX.

Ilyen lények teremtése lehetséges volt. Ha létezik mindenhatóság, akkor teljességgel lehetséges a belsőleg lehetséges dolgok megteremtése is, mivel a teremtés határtalan hatalmat kíván, azaz teljes hatalmat kíván a lehetséges dolgok felett, amint ezt a metafizika bizonyítja; de ha Isten létezik, akkor létezik mindenhatóság is, márpedig Isten létezik (ld. I–IV. fej.), vagyis lehetséges volt ilyen teremtmények létrehozása (ld. előző fej.). Tehát sokan hiába kínlódnak, amikor tagadják a teremtés lehetőségét azt gondolván, hogy a semmiből csak semmi lehet, és képtelenek valós fogalmat alkotni maguknak a végtelen hatalomról, amely képes a semmiből létrehozni mindent, ami nem ellenkezik tulajdon természetével, mivel teremtő tevékenységében semmi sem gátolja.

§. X.

Res omnes creatae taliter creari debuerunt, si creandae erant, qualiter fuerunt possibiles. Si Deus creaturus res possibiles aliter, ac fuere possibiles, creasset, mutare profecto debuisset illum vnicum et simplicissimum modum, sub quo solo habuerunt omnes res possibiles pro sua varietate notarum rem intrinsecus constituentium concordiam; at si Deus vnico modo possibilem dictam concordiam mutasset, abiisset haec in discordiam seu pugnantiam: Deus itaque res mere pugnantes seu impossibiles ad existendum produxisset, quod est absurdum. Profecto tametsi res numero infinitae possibiles sint et fuerint, ita quod Deus potuerit semper ac possit iuxta hanc rerum possibilium varietatem minus perfectam et minus nobilem prae magis perfecta et nobiliori eligere electamque e statu possibilitatis ad actuaalem perducere, seu etiam vnam potest pro sua liberrima voluntate alteri substituere, quoties illam fini creationis magis idoneam fore iudicauerit, tamen multis modis essentialiter distinctis vnam eandemque numero rem creare non potest, nisi vel addendo eidem aliam proprietatem essentialem, quae rei in statu possibilitatis non inerat, vel demendo vnam a reliquis eiusmodi proprietatibus; atqui nullo ex his modo eandem rem Deus creare potest, quia proprietates siue addenda siue demenda essentialis vel erat possibilis, vt rei creandae copuletur, aut ab hac subtrahatur, vel erat impossibilis; si primum: tum hoc ipso Deus talem proprietatem essentialem non de nouo addidit rei creandae, cui illa vtpote cum reliqua rei huius proprietatum collectione possibilis et concors ab omni aeternitate et ante omnem voluntatis diuinae sanctionem iam inerat, si vero proprietates illa erat a reliquis separabilis, iam non erat essentialis, hinc sublata etiam per Deum vel addita mutationem essentialem rei non caussauit, proinde hic modus non est essentialiter distinctus ab eo, quo extra casum addendae vel demendae alicuius proprietatis essentialis rem ipsam Deus crearet; si secundum: sic Deus produxit rem cum proprietate aliqua natura sua impossibili, quod est absurdum.

X.

Minden teremtményt, amennyiben megteremtésére szükség volt, lehetőség alakjában kellett megteremteni. Ha Isten a teremtmények megalkotásakor nem lehetséges alakjukban teremtette volna meg őket, nyilván meg kellett volna változtatnia azt az egyetlen és legegyszerűbb alakot, amelyben és csakis amelyben az összes lehetséges teremtmények – a lényegüket képező jegyeik változatossága ellenére is – harmonikus egészet alkotnak; ámde ha Isten az említett, egyedül lehetséges összhangot megváltoztatta volna, ez az összhang hiányához, ellentmondáshoz vezetett volna, azaz Isten csupán olyan teremtményeket hozott volna létre, amelyek ellentmondásosak, lehetetlenek, ami abszurdum. Noha létezik és létezett végtelen számú lehetőség oly módon, hogy Isten mindenkor képes volt és képes a lehetőségek változatosságából a tökéletlenebbet és alacsonyabb rendűt választani a tökéletesebb és magasabb rendű helyett, és választását a lehetőség állapotából a valóságos lét állapotába hozhatta, illetve az egyik lehetőséget szabad akaratából helyettesítheti a másikkal, valahányszor azt alkalmasabbnak véli a teremtés céljára, mégsem teremthet olyan dolgot, amely a sokféle, lényegileg különböző tulajdonságokból egyazon mennyiségű tulajdonsággal rendelkezik, hacsak nem tesz hozzá olyan más lényegi tulajdonságot, amely a lehetőség állapotában még hiányzott belőle, illetve ha a többi ilyen tulajdonságából nem vesz el egyet; Isten egyik módszerrel sem hozhatja létre ugyanazt a teremtményt, mivel a hozzáadandó, illetve elveendő lényegi tulajdonság vagy alkalmas volt arra, hogy a leendő teremtményre ráruházzák, illetve tőle megvonják, vagy nem volt alkalmas; az első esetben magától értetődően ezt a lényegi tulajdonságot Isten nem újonnan adta hozzá a leendő teremtményhez, hiszen ez már benne volt mint tulajdonságai összességével öröktől fogva összhangban lévő, lehetséges tulajdonság, még mielőtt azt Isten elhatározta volna; ha pedig eme sajátosság a többi tulajdonságtól elválasztható volt, akkor nem volt lényegi sajátosság, és Isten akár elvette, akár hozzáadta, nem okozott lényegi változást benne, tehát ez az eljárás nem különbözik lényegileg attól, amikor Isten oly módon teremt, hogy teremtményéhez nem ad hozzá, s nem vesz el tőle semmilyen lényegi tulajdonságot; a második esetben Isten egy természetével összeegyeztethetetlen tulajdonságú teremtményt alkot, ami lehetetlen.

Denique tametsi posset Deus unam proprietatem essentialem addere rei creandae vel ab hac tollere per suam absolutam omnipotentiam, tamen rem illam non tam mutaret, quam potius penitus distinctam produceret, sic si ab homine possibili Deus tollat rationalitatem, non mutat aliquatenus hominem, sed plane nouum aliquod animal producit: quare res omnes creatae taliter creari debuerunt, si creandae erant, qualiter fuerunt possibles.

§. XI.

Res creatae aliquo ordine sibi compossibili, si creandae erant, creari debuerunt. Res creatae si e possibilitate ad statum actuaalem transferantur, spectari sane possunt veluti termini quantitatum finitarum, cum natura sua finitae sint, sed termini quantitatum finitarum non nisi compossibilibus modis et ordinibus combinari queunt, vt e theoria combinationum in Mathesi euidenter patet (a): igitur res creatae aliquo ordine sibi compossibili, si creandae erant, creari debuerunt. Multum sane quis Deo attribueret, qui existimaret praeter compossibiles rebus creandis ordines aliquo alio eas ordinari posse; quis enim dicet facere posse Deum, vt eodem tempore sit aestas et hiems in eodem loco, lux et tenebrae et alia huiusmodi plura; hae quippe et similes combinationes, quia natura sua repugnant, nec Deus eas salua sua omnipotentia facere potest.

(a) Cf. Wolfius Elem. Math. Vniuers. Tom. I. Item Scherffer Inst. Analyt. P. I. et Cl. de Metzburg Inst. Math. Tom. I. c. X.

Tehát noha Isten képes volna a teremtményre egy lényegi tulajdonságot ráruházni vagy attól elvenni végtelen mindenhatósága révén, ámde ez esetben azt aligha változtatta volna meg, hanem inkább teljességgel másnak teremtette volna; így ha az emberi teremtménytől Isten netán megvonja a gondolkodási képességet, akkor nem az embert változtatja meg, hanem egy teljességgel új élőlényt teremt; így hát minden teremtményt, amennyiben megteremtésére szükség volt, lehetséges formájában kellett megteremteni.

XI.

A teremtményeket, amennyiben teremtésükre szükség volt, olyan rendben kellett megteremteni, amely számukra lehetséges. Ha a teremtmények a lehetőségből valóságos állapotba kerülnek, olybá tekinthetők, mint véges mennyiségek tagjai, hiszen természetüknél fogva végesek; ámde a véges mennyiségek tagjai csak számukra lehetséges módon és rendben kombinálhatók, mint ez világosan kitűnik a matematikában a kombinatorika elméletéből (a): tehát ha a teremtmények létrehozására szükség volt, számukra lehetséges rendben kellett őket megteremteni. Minden bizonnyal túl sokat tulajdonítana Istennek az, aki úgy véli, hogy e teremtmények számára lehetséges renden túlmenően azok másképp is elrendezhetők; ki állítaná, hogy Isten megteheti, hogy egy időben és egy helyen legyen nyár és tél, nappal és éjszaka stb.; ilyen kombinációkat mindenhatóságának sérelme nélkül még Isten sem hozhat létre, mivel ezek természetüknél fogva ellentmondásosak.

(a) Wolff, Christian (1679–1754) német filozófus, matematikus, a marburgi, majd a hallei egyetem tanára, Leibniz barátja. Idézett műve az *Institutiones mathematicae seu elementa mathematicae universalis* I–IV, Halle, 1713–1737 és Genf, 1733–1739.

Scherffer, Karl (1716–1783) jezsuita matematikus. Hivatkozott műve: *Institutionum analyticarum pars I. sive Analysis quantitatum finitarum. Pars II. de calculo infinitesimali libri secundum de calculo integrali*, Bécs, 1772.

Merzburg, Cl. G. I. von (†1798): *Institutiones mathematicae*, 7 kötet. Bécs, 1770–1780.

§. XII.

Res creatae ex finitis ordinibus, quibuscum disponi poterant, illo ordine dispositae sunt, qui constanti quadam lege fluit veluti series quaedam mathematica. Supposito, quod Deus hunc mundum creauerit, id quod inferius ostendam, ita ratiocinari licet: quae summo consilio et sapientia fiunt, certa et stabili lege fieri debent, sicut quae casu fortuito coalescunt, sine fixa lege consistere possunt; at res creatae natura sua contingentes, cum summo Dei consilio et sapientia praefixo iis fine creatae sunt, quod si negare quis velit, dicat oportet: vel Deus ideo res creatas sine consilio summo et sapientia creauit, quia aliter non potuit creare, vel quia noluit; si primum, ergo inops erat Deus, quod est absurdum; si secundum, Deus patentissimam nobis viam suppeditauit opinandi mundum fortuito quodam atomorum concursu coaluisse, qua opinione vniuerso generi humano insculpta non solum suas perfectiones penitus occultasset, sed et suam existentiam et huius existendi necessitatem propriae duntaxat notitiae, quam aliunde in omni aeternitate habuit, conseruasset; quae non summe sapientis et prouidi Dei, sed alicuius alterius superflua, inania et inepta molientis est agendi ratio: itaque stabili lege res creatae dispositae sunt, e quibus alias oriri, alias crescere, alias deficere et tandem interire quoad pristinam suam compagem videmus, mutato praeterito elementorum nexu, denuo sub alia specie res plurimas prodire obseruamus, denique conspiciamus nonnulla mundi entia durare et regulari motu sibi succedere: talia sunt tellus nostra, reliqui planetae et cometae; sane motui telluris tribuimus quatuor anni tempestates, incrementa dierum et noctium, ipsas vero aequinoctiorum praecessiones et nutationem axeos actioni Solis adiudicamus etc. (a), quae omnia si serio contemplerur in tota mundi huius mole, plures rerum successiones vtrv abstrusas, quarum nempe constans incrementum vel decrementum non ita facile obseruari potest, reperiemus, quas omnes si velut vnam generalem spectemus, hanc sicut partes eius in series quasdam adcuratas mathematicas transferre aut saltem iis adpropriare nihil erit a recta ratione alienum, id est res creatae aliquo ordine ex finitis, quibuscum disponi poterant, dispositae sunt, qui constanti quadam lege fluit veluti series quaedam mathematica.

XII.

A teremtmények a lehetséges, véges számú elrendezési mód közül abba a rendbe vannak állítva, amely egy szilárd törvényből fakad, akárcsak a számtani sor. Elfogadva, hogy Isten teremtette ezt a világot, akkor ebből azt a következtetést lehet levonni, amelyet alább bizonyítani fogok: a tökéletes előrelátással és bölcsességgel létrehozott alkotásoknak biztos és szilárd törvényeken kell nyugodniok, a véletlenszerű tákolmányok viszont meghatározott törvényszerűség nélkül is létezhetnek; ámde a természetükre nézve esetleges teremtményeket Isten tökéletes előrelátása és bölcsessége hozta létre, meghatározott célt szabva eléjük; aki ezt tagadja, annak azt kell mondania, hogy Isten azért teremtett tökéletes előrelátás és bölcsesség nélkül teremtményeket, mivel másképp nem tudott, vagy nem akart teremteni. Az első esetben Isten tehetetlen volt, ami abszurdum; a második esetben Isten nyilvánvalóan alkalmat szolgáltatott nekünk egy olyan vélekedésre, hogy a világ az atomok valamiféle véletlenszerű csoportosulása révén állt össze; ha ezt a nézetet Isten az egész emberiségbe betáplálta volna, nemcsak tulajdon tökéletességét rejtette volna el tökéletesen előle, hanem a Maga létezését is, és eleve mástól nyert létezésének szükségszerűségét csak Önnön tudatának tartotta volna fenn; ámde ily módon nem a végtelen bölcsességű és előrelátású Isten jár el, hanem egy másféle, felesleges, értelmetlen s tökéletlen alkotásokat létrehozó lény; a teremtmények tehát szilárd törvény alapján vannak rendezve: szemünk láttára egyesek közülük keletkeznek, mások növekednek, ismét mások hanyatlanak, végül korábbi szervezetüket tekintve elpusztulnak, megváltozik alkotóelemeik korábbi összekapcsolódása, majd legtöbbjük más alakban újra felbukkan; végül látunk számos tartós létezőt e világban, amelyek szabályszerű mozgással ismétlik pályájukat, mint a mi Földünk, a többi bolygó és az üstökösök; a Föld mozgásának tulajdonítjuk a négy évszakot, a napok és éjszakák meghosszabbodását, viszont a napéjgyenlőségek eltolódását, a Föld tengelyének bolygómozgását stb. (a) a Nap tevékenységének tulajdonítjuk: ha mindezeket komolyan megvizsgáljuk világunk hatalmas építményében, számos felderítetlen váltakozást találunk, amelyeknek állandó növekedését vagy fogyását nem tudjuk ilyen könnyen megfigyelni; ha az összes ilyen mozgást mint egyetlen egyetemes mozgást szemléljük, tökéletesen logikus lesz ezt és részeit bizonyos szabályos számtani sorokká transzponálni vagy legalábbis alkalmazni rájuk e sorokat; vagyis a teremtmények egy olyan rendbe vannak állítva, amelybe rendezhetők voltak, s ez a rend szilárd törvényből fakad, a számtani sorhoz hasonlóan.

§. XIII.

Series haec rerum creatarum est finita. Quaeuis finita series constituitur per numerum terminorum finitum, at infinita per numerum terminorum infinitum, vt notum est ex principiis Matheseos. Iam res creatae vtvt innumerabiles non sunt numero infinitae: si enim forent tales, verum esset, quod Deus vel illico creauerit numerum entium infinitum, vel si creauit finitum, quod augere velit in infinitum; primum dici non potest, si nempe Deus illico creasset entia numero infinita, produxisset iam tum, quidquid potuisset producere, atque adeo exhausta potentia creandi infinita per effectus infinitos iam nunc Deus non solum non esset omnipotens, sed potius esse deberet nihil potens, quae res non potest cum vera notione Dei (§. I., II. etc.) conciliari: secundum itidem dici nequit, nam si augere vellet in infinitum numerum rerum creatarum, hunc mulctare non deberet; at tantum Deus numerum rerum creatarum mulctat fere, quantum auget, videmus quippe plurimos homines nasci, sed et contra totidem pene interire, alia generari, alia interire, plantas virescere, dum vicissim aliae marcescunt etc. (§. praec.), quomodo itaque aliquando numerus rerum creatarum in hac hypothesis infinitus euadet? quare series haec rerum creatarum est finita.

(a) A jegyzetben idézett lelőhely helyes címe: Histoire de l'Academie Royale des Sciences et Belles Lettres. Année MDCCXLIX. Memoires de l'Academie Royale des Sciences et Belles Lettres. Classe de Philosophie Experimentale. Tom. 5. Berlin, MDCCLI. A kötet 289. oldalán kezdődik Leonhard Euler svájci matematikus (1707–1783) Recherches sur la précession des équinoxes et sur la nutation de l'axe de la Terre című tanulmánya.

Alembert, Jean-Lerond d' (1717–1783) francia akadémikus, matematikus és fizikus, az Enciklopédia egyik kiadója. Eulerával azonos című munkája 1759-ben jelent meg Párizsban.

XIII.

A teremtmények ezen sora véges. Minden véges sort véges számú tag alkot, és minden végtelen sort végtelen számú tag, amint ez ismeretes a matematika alapelveiből. A teremtmények bár megszámlálhatatlanok, nem végtelen számúak; ellenkező esetben igaz volna, hogy Isten vagy rögtön végtelen számú teremtményt alkotott, vagy ha véges számút, ezeket végtelenné kívánná gyarapítani; az elsőt nem állíthatjuk, mert ha Isten rögtön végtelen számú teremtményt alkotott volna, eljutott volna teljesítőképessége határáig, és végtelen teremtképességét kimerítette volna a végtelen számú teremtmény létrehozásával, tehát immár nem volna mindenható, sőt tehetetlennek kellene lennie, ami nem egyeztethető össze Isten helyes fogalmával (Id. I–II. fej.). Ugyanígy nem állíthatjuk a másodikat sem, mert ha Isten végtelenné akarná növelni a teremtmények számát, e számot nem kellene apasztania, ámde Isten kb. annyival apasztja számukat, amennyivel gyarapítja, hiszen látjuk, hogy rengeteg ember születik, de ugyanakkor szinte ugyanannyi hal meg. Dolgok létrejönnek, mások elpusztulnak, egyes növények virulnak, mások elhervadnak stb. (Id. előző fej.), mikor és hogyan fog hát létrejönni az e feltételezés szerint végtelen számú teremtmény? Vagyis a teremtmények ezen sora véges.

§. XIV.

Series haec spectato valore perfectionis combinata est ex terminis inaequalibus. Partes quasuis seriei rerum creatarum, quae sunt quaelibet entia finita, vocabulo apud Mathematicos vsitato voco terminos; at entia finita seriei creatae non sunt aequalia spectato valore perfectionis relatiuae, quamuis enim omnia entia in suo genere perfecta sint, vtpote perfectissimi artificis Dei O. M. opera, tamen si perfectiones singulorum cum singulis conferantur, san, ex hac perfectionum relatione clare intueri licebit e. g. hominis compagem esse longe nobiliorem ac animalis, huius item, quam sit plantae, imo hanc generatim sicut homines, et animalia, lapides, metalla etc. in suas totidem diuisas perfectionum classes esse conspicias. Si porro relicta hac generali serie rerum creatarum vel vnicum ens, puta hominem spectes, in eo rursus particularem aliquam rerum creatarum seriem inuenies, quippe constat ille rationalitate, animalitate, est vegetabilis, inest illi intellectus, memoria etc. (a); in hac serie itidem terminos reperies inaequales: rationalitas dominatur animalitati, animalitas nobilior est potentia vegetandi, plurimi quoque sunt, quorum intellectus melior quam memoria, et sunt vicissim, quorum memoria melior intellectu; eadem denique perfectionis relatiuae inaequalitas videri potest non solum in externis hominis membris, dispositione lineamentorum etc., sed et in brutis, plantis, lapidibus et metallis: itaque generatim series haec spectato valore perfectionis relatiuae combinata est ex terminis inaequalibus.

(a) Vid. Storchenau Instit. Metaph. L. III. P. I. S. I. c. 1., II. Malebranch. Recher. de la vérité. I. 2. p. 2. c. 9. §. 1., 2., 3. Daries. Psych. Emp. S. I. c. I.

XIV.

E sor a tökéletesség értékét tekintve egyenlőtlen tagokból tevődik össze. A teremtmények bármely sorának részeit, bármiféle véges teremtmények is, a matematikusoknál használt kifejezéssel tagoknak nevezem; a teremtmények sorának véges tagjai a relatív tökéletesség értéke szempontjából nem egyenlők, noha minden lény tökéletes a maga nemében, hiszen a legtökéletesebb mester, a mindenható Úristen alkotása; mégis ha az egyes egyedek tökéletességét vetjük össze egymással, ebből az összevetésből világosan meg lehet látni példának okáért, hogy az ember szervezete sokkal magasabb rendű az állatokénál, az állaté a növényénél, sőt azt is láthatjuk, hogy ez az általában vett szervezet, tudniillik az emberek, az állatok, a kőzetek, a fémek stb. önmagukon belül megannyi osztályra tagolódnak a tökéletesség szempontjából. Ha mármost eltekintünk a teremtmények ezen általános sorozatától, és egyetlen lényt, nevezetesen az embert vizsgáljuk, benne ismét fellelhetjük a teremtett tulajdonságok egy sajátos sorozatát, hiszen az ember alkotóeleme a gondolkodóképesség, az érzékiség, tud szaporodni, van értelme, emlékezőtehetsége stb.; e sorozatban is egyenlőtlen értékű tagokat találhatunk: a gondolkodóképesség felette áll az érzékiségnek, az érzékiség magasabb rendű a szaporodási képességnél; sok embernek jobb a felfogóképessége, mint az emlékezete és fordítva (a); vannak, akiknek az emlékezőtehetsége jobb az értelmükénél; a relatív tökéletesség ugyanezen különbözőségét láthatjuk nemcsak az emberi testrészekben, az arcvonások elrendezésében stb., hanem az állatoknál, növényeknél, kőzeteknél és fémeknél is: tehát ez a sorozat a relatív tökéletesség értéke szempontjából egyetemlegesen egyenlőtlen tagokból tevődik össze.

(a) Storchenau művére ld. a IV. fejezet (a) jegyzetét.

Malebranche, Nicolas de (1638–1715) francia filozófus, Descartes híve, a Jézus-oratórium kongregációjának tagja, fő munkája a *De la Recherche de la vérité* (1674–1675), több átdolgozott kiadásban.

Darjes, Joachim Georg (1714–1791) német filozófus és jogász, jénai egyetemi tanár. *Psychologia empirica* c. művét nem találtuk; fontos munkája: *Elementa metaphysices* I–II., Jéna, 1743 és 1753.

§. XV.

Collectio tota terminorum serierum finitarum seu corporum tam totalium, quam partialium et aliorum finitorum entium, de quorum existentia certi sumus, efficit hunc adspectabilem mundum. Partes huius mundi sunt Sol et planetae: nempe Mercurius, Venus, Tellus, Mars, Iupiter et Saturnus, his accedunt satellites: Telluris Luna, Saturni quinque lunulae saturninae et Iouis quatuor, ac demum suprema coelorum spatia stellae occupant fixae (a). Porro in tellure rursus esse homines, animalia etc. certum est, imo analogia facta ad alios Planetas, Lunam, Iouem, Saturnum, qui aequae opaci sunt ut Tellus nostra, dicere: in his dari aequae homines, animalia etc., quae sint veluti particulae mundi partes, nihil a recta philosophandi ratione alienum esse potest: haec omnia collectiue sumpta hunc adspectabilem efficiunt mundum.

(a) De la Lande Astron. Tom. I.

XV.

A véges sorozatok tagjai, képezzenek azok egy totalitást, vagy legyenek csak alkotórészek, vagy egyéb véges létezők, melyeknek létezésében bizonyosak vagyunk, összességükben alkotják e látható világot. E világ részei a Nap és a bolygók, a Merkúr, a Vénusz, a Föld, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz, ezekhez járulnak a holdak, Földünk holdja, a Szaturnusz öt, a Jupiter négy holdja, végül az ég felsőbb tereiben az álló csillagok foglalnak helyet (a). A Földön bizonyosan vannak emberek, állatok stb., sőt ha az analógiát kiterjesztjük más bolygókra: a Holdra, a Jupiterre, a Szaturnuszra, amelyek éppoly árnyékoltak, mint Földünk, biztos mondhatjuk: egyáltalán nem lehet összeegyeztethetetlen a helyes filozófiai gondolkodással, hogy ezeken is ugyanígy léteznek emberek, állatok stb., amelyek szintén a világ sajátos alkotórészei; mindezek együttvéve alkotják a látható világot.

(a) De Lalande, Joseph-Jérôme le Français (1732–1807) francia csillagász, a Francia Akadémia tagja. Fő műve a *Traité d'Astronomie* I–II, Párizs, 1764; rövidített kiadása: *Traité d'Astronomie abrégé*, Amszterdam, 1774 és Párizs, 1775.

§. XVI.

Hic a Deo in tempore est creatus. Mundus est ens compositum, vtpote congeries quaedam corporum tam totalium, quam partialium (§. praec.), et contingens; sed ens compositum et contingens indiget causa effectrice (a), itaque mundus non est a se ipso (b); si mundus non est a se ipso, tunc existere cepit, quando causa effectrix eum produxit, sed eum non produxit ab aeterno, alias mundus hic simul esset aeternus, quatenus in omni aeternitate existit, et simul non esset aeternus, quatenus non existisset ante productionem, quod repugnat: itaque causa effectrix mundum produxit in tempore; at causa effectrix potentia creandi pollens debet esse necessaria; haec autem Deus adpellatur (§. I.): ab hoc igitur mundus iste in tempore est creatus. Porro ridiculum foret, si quis inuestigaret, quomodo Deus potuit mundum hunc in tempore creare ex nihillo; enimvero res plurimae Deo inferiores erant natura sua possibles (§. VIII.), item potentia producendi infinite actiua existit ab omni aeternitate, quae alia ad creandum hunc mundum et ad seriem debitam seu ordinem rebus in statu possibilitatis inditum (§. X., XI.) materia non indiget, nisi possibilitate, e qua dum res possibles Deus transtulit, prout fuerit possibles (§. IX.), ad statum existentiae, reipsa res illas creauit, quae si Epicurus cum pluribus recentioribus perpendisset, haud ei necesse fuisset commentitiam atomorum existentiam stabilire ex eorumque temere facta conformatione mundum hunc ortum suum duxisse existimare (c). Deinde vt inquit Moshemius (d): „*Cum sit temporum ordo in aeternitate, stultum et ineptum est sciscitari, cur hoc potius quam alio tempore supremum Numen hanc rerum vniuersitatem construxerit? quod qui sibi vult explicari, is proprie rationem sibi reddi cupit, quamobrem tempus non fuerit, antequam esset tempus, quod merito absurdum et inficetum dixeris*”. At infinita fere sunt, quae hac occasione contra Atheos adferri possent, sed mei officii de his plura dicere non est.

XVI.

E világot Isten az időben teremtette. A világ összetett létező, totalitások és részjelenségek bizonyos halmaza (ld. előző fej.), ugyanakkor esetlegesen létező; ámde az összetett és esetleges létezőnek előidézõ okra van szüksége (a), tehát a világ nem önmagától lett (b); ha a világ nem önmagától lett, akkor abban az időben keletkezett, amikor az előidézõ ok létrehozta; ámde ez nem eleve hozta létre a világot, mert akkor e világ egyszerre volna örökkévaló, amennyiben öröktõl fogva létezik, és egyszerre volna nem örökkévaló, amennyiben teremtése előtt nem létezett volna, ami ellentmond s; az előidézõ ok tehát az idő folyásában teremtette a világot, ezen előidézõ oknak szükségképpen rendelkeznie kell teremtõ erõvel, Őt nevezzük Istennek (ld. I. fej.), tehát Ő teremtette e világot az időben. Ezután nevetséges volna azt kutatni, hogyan tudta Isten megteremteni e világot az időben a semmibõl, hiszen rengeteg, Istennél alacsonyabb rendû dolog volt lehetséges természeténél fogva (VIII. fej.), továbbá e végtelenül hatékony teremtõképesség öröktõl fogva létezett, és nincs szüksége idegen anyagra ahhoz, hogy e világot megteremtse, és abba a szükséges sorba vagy rendbe állítsa, amely már a lehetőség állapotában a dolgok tulajdonsága volt (X–XI. fej.). Istennek csak a lehetőségre volt szüksége, s amikor e lehetőségbõl Isten a lehetséges dolgokat lehetőségeiknek megfelelõen (IX. fej.) a létezés állapotába hozta, ténylegesen megteremtette õket; ha Epikurosz mindezeket – számos szerzõvel együtt – megfontolás tárgyává tette volna, aligha lett volna szüksége arra, hogy felállítsa az atomok létezésének téves tanát, és úgy vélekedjék, hogy e világ az atomok véletlen összekapcsolódásából keletkezett (c). Meg aztán Mosheim is ezt mondja (d): *Mivel az idõk rendje az öröklét valóságában van, balga és ostoba dolog feltenni a kérdést, miért ekkor és miért nem máskor teremtette a Legfõbb Lény e világegyetemet; ha valaki erre kíván magyarázatot, tulajdonképpen azt akarja megtudni, hogy miért nem létezett idõ az idõ keletkezése előtt, amit joggal nevezhetünk abszurdumnak és ostobaságnak.* Még számtalan dolgot lehet felhozni ezzel kapcsolatban az ateisták ellen, de nem feladatom errõl többet mondani.

- (a) Cf. Storchenau Op. cit. L. I. Sect. III. c. V. §. 173.
- (b) Communis hac de re est Philosophorum christianorum sententia, contra ac sensit Autor operis Histoire nat. de l'ame p. 8.
- (c) Varia effugia hac in re quaerunt Autores operum Pensées Philos. p. 66. et Lettre des aveugles. Cf. etiam Denesle Exam. du materialisme T. I. c. 5., 6.
- (d) In Cudw. Syst. intell. c. 5. S. 5. §. 22. not. 2.

(a) A hivatkozott műre lásd a IV. fejezet (a) jegyzetét!

(b) Ebben egységes a keresztény filozófusok nézete; más véleményt vall a *Histoire naturelle de l'ame* szerzője a mű 8. oldalán.

A hivatkozott munka: *Histoire naturelle de l'ame*, traduite de l'anglois de Sharp, par feu M. H. ... , La Haye, 1745 és Oxford, 1747. A szerző La Mettrie, Julien Jean Offroy de (1709–1751) francia orvos, Leidenben Boerhaave tanítványa, a *L'homme machine* (La Haye, 1747; Leiden és London, 1748) szerzője.

(c) Különböző kiutat keres ebből a *Pensées philosophiques* (66. old.) és a *Lettre des aveugles* szerzője. Vö. Denesle: *Examen du matérialisme* I. köt. 5–6. fejezet.

A *Pensées philosophiques* Diderot, a *Lettre des aveugles* Holbach munkája, ld. az Előszó (a) jegyzetét!

Denesle (†1767) francia író és költő; az *Examen du matérialisme* I–II. 1754-ben jelent meg.

(d) A hivatkozott munka Cudworthius, Rudolphus: *Systema intellectuale hujus universi seu de veris naturae rerum originis commentarii*. J. L. Mosheim ex Anglo vertit et recensuit et observationibus auxit. Jena, 1733; Leiden, 1773; e kiadások tartalmazzák Cudworth egyéb műveit is, így a IV. fejezet (a) jegyzetében idézett megjegyzéseket is.

Cudworth, Ralph (1617–1688) angol filozófus és orientalista, a cambridge-i ún. platonista-kör tagja; a munka angol eredetije: *The true intellectual system of the Universe*, London, 1678. és utána számos kiadásban. A munka fordítója

Mosheim, Johann Lorenz (1694–1755) német evangélikus teológus és egyháztörténész, a göttingai egyetem tanára.

§. XVII.

Fundamentum Mundi creati erat bonitas diuina. Mundus iste pulcer est, mirabilis, innumeris bonis repletus adeo, vt nolentes etiam structuram eius collaudare debeamus et incessanter amare, imo vero tacite nos monet ipsa-conscientia autorem quemdam non solum exstare (§. II.), sed insuper pollere bonitate quadam infinita (§. V., VI.); quid itaque aliud esse potest fundamentum mundi a Deo in tempore creati (§. praec.), quam bonitas diuina? sane si spectato quodam horologio eleganter elaborato laudas artificis praestantiam et bonitatem, non potest non infinities etiam mundi machinae Autor Deus collaudari et dici tam summe potens, quam bonus. Illud vnum obstat huic ratiocinationi, ne eadem ratione, cum mala quoque innumera sint in hoc mundo, admittere cogamur etiam fundamentum esse mundi conditi malitiam aliquam diuinam; quae opinatio a Zoroastro suam traxit originem (a), et tardius ab orco reuocata fuit a Manichaeis (b), quorum caussam nomine Zoroastris egit Baylius contra Melissum (c); at ostendam inferius: quiscunque e possibilibus creatus fuisset mundus seriem quamdam rerum creatarum habens finitam (§. XII.), mala necessario cum bonis creari debuisse, haecque respectu bonorum in valore euanescere nihilque aliud esse mala comparata cum bonis, quam residuum bonorum seu, vt illud suo loco voco, bonitatem depuratam, et sic ratiocinationi Baylianae satisfaciam.

(a) Cf. Thom. Hyde Hist. Rel. vet. Pers. c. 9., 20., 22. Pocockius Specim. Hist. Arab. et Leibnitius Essai de Thiod. P. II. §. 138./

(b) Vid. Cl. Wolfius in Manicheism. ante Manich. et Beausobrius Hist. Manicheism.

(c) Dict. Hist. crit. art. Manich.

XVII.

A világ teremtésének alapja Isten jósága. E világ szép, csodálatos, telve van számtalan jóval olyannyira, hogy akaratlanul is magasztalnunk és csodálnunk kell szerkezetét, sőt, tudatunk is szavak nélkül arra figyelmeztet bennünket, hogy alkotója nemcsak létezik (II. fej.), de végtelen jósággal is rendelkezik (V–VI. fej.); mi más lehet hát az Istentől az időben teremtett világ alapja (ld. előző fej.), mint Isten jósága? Ha egy ügyesen elkészített óra láttán megdicsérik alkotójának szakértelmét és ügyességét, lehetetlen végtelenszer nem magasztalnunk a világgépezet létrehozóját, Istent, és végtelenül hatalmasnak és jónak nem mondanunk Őt. E vélekedésnek csak egy akadálya van: mivel számtalan rossz is van e világban, ugyanezen meggondolásból nem kell-e elismernünk, hogy a világ teremtésének ugyancsak alapját képezi Isten valamiféle rosszindulata is; e felfogás Zoroasterre megy vissza (a), utóbb új életre támasztották a manicheusok (b), akiknek az ügyét Zoroaster nevében Bayle karolta fel Melisszosz ellenében (c); ezzel szemben alább ki fogom mutatni, hogy a lehetőségekből bármilyen világ megteremtésére került volna is sor, miután a teremtmények véges sorozatát foglalja magában (XII. fej.), a jóval együtt szükségképpen a rossznak is létre kellett jönnie, és a rossz elenyésző értékű a jóhoz viszonyítva, és ha összevetjük a jót és a rosszat, a maradék mindenképpen pozitív, vagy – mint azt a maga helyén nevezem – tiszta jóság, és így, Bayle érvelésének is eleget teszek.

(a) Az idézett első mű: *Historia religionis veterum Persarum eorumque magorum*, Oxford, 1701 és London, 1760. Szerzője

Hyde, Thomas (1636–1703) angol orientalista, oxfordi egyetemi tanár, gloucesteri főesperes.

Pocock, Edward (1604–1691) angol orientalista és teológus, oxfordi egyetemi tanár, hivatkozott műve: *Specimen historiae Arabum*, Oxford, 1649.

Leibniz, Gottfried Wilhelm von (1646–1716) német protestáns filozófus és természettudós. Martinovics istenbizonyítékai nagyrészt órá mennek vissza, pl. hogy a világ tökéletlensége, a metafizikai rossz szükségszerű. Leibnizet tekintik a matematikai logika megteremtőjének. Az idézett munka: *Essais de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal I–II*, Amsterdam, 1710, 1712, 1720, 1734, 1747.

(b) Wolf, Johann Christoph (1683–1739) német teológus és orientalista, Johann Albert Fabricius [ld. a II. fejezet (d) jegyzetét] tanítványa, idézett műve: *Manichaeismus ante Manichaeos et in Christianismo redivivus*, Hamburg, 1707.

Beausobre, Isaac de (1659–1738) a berlini protestáns menekültek egyik lelkipásztorja. Hivatkozott műve: *Histoire critique de Manichée et du manichéisme I–II*, Amsterdam, 1734–1739.

(c) Martinovics itt Bayle történeti szótárának [ld. az Előszó 1. sz. jegyzetét] Manicheizmus címszavára utal.

Melisszosz (i. e. 4. sz.) szamoszi hadvezér, Parmenidész tanítványa, az eleai filozófiai irányzat képviselője.

§. XVIII.

Causa efficiens mundi creati erat amor Deo innatus erga creaturas possibles. Primum, quod e bonitate diuina pullulat, attributum est amor: vbi vis innata amandi, ibi et bonitas, adeo nempe haec duo arcto nexu copulata sunt, vt dum se alicubi insinuat amor, simul bonitatem ibi latentem patefacit. Iam bonitas quaeuis, maxime vero infinita suas producit operationes per amorem, seu amor efficit id, cuius bonitas diuina est fundamentum, at mundi creati fundamentum est bonitas diuina (§. praec.): itaque causa efficiens mundi creati erat amor Deo innatus erga creaturas possibles.

§. XIX.

Finis mundi creati primarius erat felicitas creaturarum. Vt Deus conderet mundum aliquem per suam omnipotentiam, non aliud eum inpulit, quam amor eidem innatus erga creaturas possibles (§. praec.); sed amore erga creaturas possibles motus non fuisset ad mundum hunc in tempore creandum (§. XVI.), nisi felicitatem quamdam in creatione respexisset entium finitorum (§. XIII.). Profecto frustraneus ille amor est ac proinde nullus, qui bonum tertii primario et immediate non intendit; et an non ipsi in nobis experimur amorem verum erga alium numquam sine effectu amori proportionato exstitere? quippe dum alium diligimus amore sincero, eidem omnia, quae ad status sui perfectionem conducunt, optamus, et si sint in nostra potestate, etiam reapse amato illa conferimus; at amor ille, qui Deum ad mundum hunc creandum permouit (§. praec.), erat sincerus et non fictus, qualis Deo repugnat, item felicitas, quam ille vi amoris in creatione respexit, statum entium mundi perficit: itaque hunc pro fine mundi primario Deus praefixit, seu finis mundi creati primarius est felicitas creaturarum.

XVIII.

A világ teremtésének oka Isten természetes szeretete volt a lehetséges teremtmények iránt. Az Isten jóságából fakadó első tulajdonság a szeretet; aki-ben megvan a szeretet természetes képessége, abban megvan a jóság is, hiszen e kettő oly szorosan összefonódik, hogy amikor a szeretet befészkel magát valahová, tüstént felszínre hozza az ott rejtőzködő jóságot is. Minden jóság, kiváltképp a végtelen jóság a szeretet révén munkálkodik, vagyis a szeretet valósítja meg azt, aminek alapja Isten jósága; a világ teremtésének alapja pedig Isten jósága (ld. előző fej.), tehát a világ teremtésének oka Isten természetes szeretete a lehetséges teremtmények iránt.

XIX.

A világ teremtésének elsődleges célja a teremtmények boldogsága. Istent arra, hogy a maga mindenhatóságával egy világot teremtsen, pusztán a lehetséges teremtmények iránti természetes szeretete ösztönözte (ld. előző fej.), de a lehetséges teremtmények iránti szeretet nem indította volna Őt e világ időben való megteremtésére (ld. XVI. fej.), ha a véges teremtmények megalakításában nem lett volna tekintettel azok valamiféle boldogságára (ld. XIII. fej.). Minden bizonnyal hiábavaló, következésképp értéktelen az a szeretet, amely nem irányul elsődlegesen és közvetlenül egy harmadik javára; vajon nem tapasztaljuk-e önmagunkon is, hogy a más iránti szeretet nem létezhet a szeretettel arányos eredmény nélkül? Hiszen amikor valakit őszintén szeretünk, minden jót kívánunk neki, ami a boldogulásához vezet, és ha hatalmunkban áll, ténylegesen is ráruházzuk azt szeretetünk tárgyára; az a szeretet, amely Istent e világ megteremtésére indította (ld. előző fej.), őszinte és nem hamis volt, mert ez utóbbi összeegyeztethetetlen Istennel; hasonlóképpen a boldogság, amelyet Isten szeretete révén a teremtésben célul tűzött ki, tökéletesebbé teszi a világban létezők állapotát, ezért Isten egy ilyen állapotot tűzött elsődleges célként a világ elé, azaz a világ teremtésének elsődleges célja a teremtmények boldogsága.

§. XX.

Felicitas haec est status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio. Felicitas pro fine mundi creati statuta prouenit ex amore Dei infinito erga creaturas (§. praec.), sed ex amore Dei infinito nulla miseria, nulla calamitas oriri, nulla denique felicitati imperfectio copulari potest, vt consideranti patet: itaque felicitas dicta esse debet status ab omnibus miseriis liber. Porro status ab omnibus miseriis liber creaturam illius capacem satiat vndequaue, quippe creatura in statu ab omnibus miseriis libero metuere non debet aliquod malum praesens, imo nec futurum, quia hac vna mali in futurum imminenti torqueretur opinione, et hoc ipso iam non esset in statu ab omnibus miseriis libero; eadem creatura nullis premeretur adfectibus, quibus sese illi occupant, qui extra statum felicitatis existunt, id est illa creatura plena sit solatio est necesse: quare felicitas est status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio.

XX.

Ez a boldogság minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapot. A teremtett világ céljául kitűzött boldogság Isten végtelen szeretetéből fakad a teremtmények iránt (előző fej.), ámde Isten végtelen szeretetéből nem származhat semmiféle nyomorúság, semmiféle baj, a boldogsághoz tehát nem kapcsolódhat semmiféle tökéletlenség, amint ez nyilvánvaló a gondolkodó ember előtt; a szóban forgó boldogságnak tehát minden nyomorúságtól mentes állapotnak kell lennie. Továbbá: a boldogság befogadására képes teremtményt a minden nyomorúságtól mentes állapot tökéletesen kielégíti, mivel a minden nyomorúságtól mentes állapotban a teremtménynek nem kell tartania semmiféle rossztól, sem a jelenben, sem a jövőben, mert ha egy jövőben fenyegető baj gondolata gyötörné, már emiatt sem volna minden nyomorúságtól mentes állapotban; az ilyen teremtményt nem nyomasztják olyan érzések, amelyekkel a boldogtalanok gyötörik magukat, vagyis az ilyen teremtménynek vigasszal teljesnek kell lennie, így hát a boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teljes állapot.

§. XXI.

Status hic resultat ex manifestatione clara attributorum Dei. Quaeramus, si fieri potest, statum ab omnibus miseriis liberum ac plenum solatio e. g. in diuitiis, in voluptatibus, scientiis etc.; si diuitiis affluas, hae tibi non solum tranquillitatem, quam forte aliunde haberes, impediunt, sed curas plures, sollicitudines et anxietates caussant. Si voluptates dictum statum esse dicis, non vides profecto extra coniugium lege stabilitum ex illis homini famae iacturam, bonorum amittendorum periculum sanitatisque detrimentum imminere; in coniugio vero ligamen illud sociorum vitae, quanta in mutua duarum naturarum collisione et, ex hac quae oritur, animorum dissensione frequentissima, item in illa subiectione, curis, educatione prolium, in mediis vitae prouidendis etc. sit miseria, animi perturbatio, nemo non videt. Si dignitatum adsecutionem pro statu ab omnibus miseriis libero statuis, ignoras illis adiectas curas, sollicitudines et plures anxietates; enimvero vt de prima loquamur dignitate, nempe de Rege: hic si suae obligationi satisfacere cupit, sollicitus esse debet, vt bene ordinet suum exercitum, quo resistere queat alteri potentiae, et hanc ad aequilibrium, vt aiunt, seruandum cogere, dein studiose curare debet res quasuis politicas, puta vt in debito ordine sint omnia Dicasteria tum politica, quam iustitialia, vt bonis Ministris item prouideantur, vt commercia floreat, vt subditi siue Clerici, siue Laici rectam Ciuitatis disciplinam non violent (a), vt horum rursus subditi non onerentur contra leges humanas a suis respectiue Dominis, et innumera alia sunt, quibus sese occupare Monarcha debet et quietem suam turbare incessanter; an iam similis dignitas dici queat status ab omnibus miseriis liber, ipse vides, si aliquid omnino vides. Quare solum ex Iosepho II. Rom. Imperatore: an regnare, aut ex eius Ministris variis in dignitatibus positis: an coregnare sit felicitas? Responsa sane ab his accepta neutiquam cum statu ab omnibus miseriis libero conciliabis.

Ezen állapot Isten tulajdonságainak világos megnyilatkozásából ered. Vizsgáljuk meg – már amennyire lehetséges – a minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teljes állapotot például a gazdasággal, az örömmel és a tudományokkal stb. kapcsolatban; ha kincsekben dúskálsz, e kincsek nemcsak gátolják nyugalmodat, melyet esetleg máshonnan megszerezhetnél, hanem még több gondot, nyugtalanságot és aggodalmat okoznak. Ha azt mondd, hogy az említett állapot az élvezetekben rejlik, akkor bizonyára nem veszed tekintetbe, hogy a törvényes házasság keretein kívül e gyönyörökből kifolyólag az embert jó hírének csorbulása, javai elvesztésének veszélye és egészségének károsodása fenyegeti; a házassággal kapcsolatban pedig figyelmen kívül hagyod az élettársakat összefűző köteleket: mindenki látja, mekkora nyomorúsággal és idegeskedéssel jár a két természet összeütközése, az ebből fakadó gyakori nézeteltérés, az alárendeltség, a sok gond, a gyermekek felnevelése, a létfenntartási eszközök megszerzése stb. Ha a méltóságok elnyerését tartjuk a minden nyomorúságtól mentes állapotnak, figyelmen kívül hagyjuk a velük járó gondokat, izgalmakat és a még több aggodalmat; hogy csak a legfőbb méltóságról, nevezetesen az uralkodóról szóljunk: ha kötelességének eleget akar tenni, állandóan azon kell fáradoznia, hogy jól szervezze meg hadseregét, amellyel egy másik hatalomnak ellen tud állni, és ezt a hatalmat – mint mondani szokás – az egyensúly fenntartására tudja kényszeríteni; továbbá buzgón foglalkoznia kell mindenféle politikai ügyvel, pl. hogy kellő rendben legyenek az összes politikai és igazságügyi főhivatalok, becsületes miniszterek irányítsák őket, virágozzék a kereskedelem, alattvalóik – sem az egyháziak, sem a világiak – ne sértsék meg a kellő polgári fegyelmet (a), hogy az urak ne terheljék alárendeltjeiket jobban, mint az emberi törvények azt megengedik, és van még számtalan egyéb ügy, amelyekkel az uralkodónak foglalkoznia kell, s nem lehet egy percnyi nyugalma sem; ha az ember egyáltalán eldönthet valamit: hogy egy ilyen méltóság nevezhető-e minden nyomorúságtól mentes állapotnak, azt magad is belátod, ha egyáltalán van belátásod. Kérdezzük csak meg II. József német–római császártól vagy különböző tisztségekbe helyezett minisztereitől, vajon boldogság-e uralkodni, illetve az uralkodóval együtt kormányozni? Kérdésünkre adott válaszukat semmiképpen sem fogjuk összegeyztetni a minden nyomorúságtól mentes állapottal.

Scientiarum suavitas quidem magna est, sed si cogitemus, quantum nos adpetitus ille plura et plura sciendi concitet, turbet et molestat, quae tamen adsequi hac in vita nequimus, inquietudinem et his adnexam esse praeter alia impedimenta videbimus, quin imo si omnia haec vel his similia omnem excluderent miseriam, et omne inducerent solatium, hanc tamen vnicam semper sibi adiunctam habebunt calamitatem, quod cessante vita et diuitiae et voluptates et dignitates etc. finem suum accipiant, id est vnica huius rei opinio nos torquere debet. At si nobis intueri liceret attributa diuina, sapientiam, omnipotentiam, bonitatem, misericordiam, iustitiam etc., videremus in sapientia Dei omnes scientias ab intellectu humano comprehensibiles, in omnipotentia omnem diuitiarum thesaurum, in bonitate omnem delectationem castam etc., si haec, inquam, clare adprehendere possemus cum clara notione, nostra intelligendi vis satiatur, nihil vltro adpeteremus, imo cum in dato casu nulla existere queat caussa a Deo distincta, quae nos ab hac communicatione cum Dei attributis impediret, et sic malum aliquod intentaret, sequitur euidenter solam attributorum diuinorum claram manifestationem esse statum ab omnibus miseriis liberum et plenum solatio.

(a) Cf. opus a me editum, cui tit. De Iure Principis circa Sacra C. III. De Statu Ciuili \$. XL., XLI., XLII.

A tudományokban bizonyára nagy gyönyörűség rejlik, de ha meggondoljuk, hogy a tudásvágy hogyan űz, hajt és kerget bennünket arra, hogy egyre többet és többet tudjunk, ám ezt a földi életben elérni nem tudjuk, akkor belátjuk, hogy a tudománnyal is együttjár – egyéb hátrányok mellett – a zaklatottság; sőt, ha a fenti s a hozzájuk hasonló dolgok kizárnának is minden nyomorúságot, és teljes vigaszt nyújtanának, mindig kapcsolódnék hozzájuk egyetlen egy baj, hogy életünk megszűntével a gazdagságnak, az élvezeteknek, a méltóságoknak stb. is vége szakad; pusztán ennek a dolognak a tudata szükségképpen gyötör bennünket. Ellenben ha láthatnánk Isten tulajdonságait, bölcsességét, mindenhatóságát, jóságát, irgalmasságát, igazságosságát stb., akkor felismernénk Isten bölcsességében az emberi értelem által megragadható összes tudományokat, mindenhatóságában a gazdagság teljes kincsét, jóságában a tiszta gyönyörűséget stb.; szerintem ha mindezt világosan felfoghatnánk, nem volna más kívánságunk, mivel e világos tudás kielégítené felfogóképességünket, sőt, mivel ez esetben nem létezhetnék semmiféle olyan, Istentől elkülönült ok, amely gátolhatna bennünket Isten tulajdonságainak megismerésében, és ezáltal rosszat forralna ellenünk, nyilvánvalóan adódik az a következtetés, hogy csak Isten tulajdonságainak világos megismerésében rejlik a minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapot.

(a) Martinovics eme (a) jegyzetben egy általa kiadott munkára hivatkozik, melynek címét – sajnos – csak rövidítve közli. A mű teljes címe: *Positiones de vocatione ministrorum ecclesiae et de jure principum circa sacra*, Tübingen, 1731. Szerzője Israel Gottlieb (Theophilus) Canz német filozófus és teológus, a tübingeni egyetem tanára, Leibniz és Wolff követője. A hivatkozott munka Martinovics-féle második kiadását még nem sikerült fellelnünk. Canz egyéb fontosabb munkái: *Philosophiae Leibnitianae et Wolffianae usus in theologia per praecipua fidei capita I–II.*, Tübingen, 1728–1732; *Jurisprudentia Theologiae seu de civitate Dei ex mente Leibnizii Monadologiae*, uo. 1731; *Disciplinae morales omnes*, Lipcse, 1734; *Meditationes philosophicae*, Tübingen, 1750; *Ontologia*, uo. 1741; *Novum opusculum de regimine Dei universali seu jurisprudentia Dei publica*, uo. 1737.

§. XXII.

Haec manifestatio attributorum diuinorum relate ad quoduis attributum Dei aequalis esse debet. Ponamus e. g. omnia attributa Dei manifestari nobis praeter bonitatem vel iustitiam; hoc ipso nullam horum ideam habebimus, nempe Deum concipiemus sine bonitate vel iustitia, id est totidem perfectionibus spoliatum, at idea Dei, quae non continet omnes possibles perfectiones, non solum vera non est, sed plane nulla, vt consideranti patet: igitur in dato casu nullam veri Dei ideam haberemus, et ipse status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio consisteret in manifestatione nulla veri Dei, quod repugnat (§. praec.). Item si vnum attributum magis manifestaretur alio, e. g. bonitas magis quam iustitia, naturaliter in nobis excitaretur adpetitus ita adprehendendi iustitiam, sicut bonitatem, qui tamen in adsumta hypothesis compleri nequiret, cruciaretur proinde continuo, et status felicitatis esset miseriae copulatus, qui tamen est impossibilis (§. XX.): quare manifestatio attributorum diuinorum relate ad quoduis attributum aequalis esse debet.

XXII.

Isten valamennyi tulajdonságának egyaránt meg kell nyilvánulnia. Tétélezzük fel például, hogy Isten minden tulajdonsága megmutatkozik előttünk, kivéve jóságát, illetve igazságosságát; ennek következtében nem lesz e kettőről semmiféle fogalmunk, hiszen Istent jóság és igazságosság nélkülinek fogjuk elképzelni, azaz két tökéletességtől megfosztott lénynek; ámde egy olyan istenképzet, amely nem foglalja magában az összes lehetséges tökéletességet, nemcsak hogy nem igaz, hanem mit sem ér, ez a gondolkodó ember előtt világos; tehát az adott esetben semmiféle képzetünk nem lenne az igazi Istenről, és a minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapot nem alapulna az igaz Isten semmiféle megnyilatkozásán, ami ellentmond s (ld. előző fej.). Továbbá: ha az egyik tulajdonsága jobban nyilvánulna, mint a másik, pl. jósága jobban, mint igazságossága, természetesen felébredne bennünk a vágy, hogy ugyanolyan mértékben ismerjük meg igazságosságát, mint jóságát, de ez a vágy a fenti feltételezés elfogadása esetén nem teljesülhetne, aminek következménye szüntelen gyötrődés volna, és a boldogság állapota nyomorúsággal párosulna, ami lehetetlen (ld. XX. fej.); ezért Isten valamennyi tulajdonságának egyaránt meg kell mutatkoznia.

§. XXIII.

Neque alteri competit, quam enti, quod intellectu pollet. Status felicitatis resultat ex clara manifestatione attributorum diuinorum (§. XXI.), sed attributa diuina manifestari clare nequeunt, nisi enti intellectu praedito, quippe solus intellectus stricto sensu sumtus est facultas res distincte repraesentandi vel per ideas distinctas percipiendi: igitur felicitas non alteri, quam enti, quod intellectu pollet, competere potest. Ex hoc vltro deducitur, cum omnia entia aequalia non sint in serie huius mundi creata (§. XIV.), seu quod idem est: cum entia in hocce mundo sint alia, quibus est intellectus, vt homines, alia, quae ponunt simillimas illis actiones, quae in hominibus cum perceptione coniunctae sunt, quaeue animam habent, vt bestiae (a), a nostra tamen essentialiter distinctam, alia denique existunt, quae his omnibus carent, pro illis solum entibus, quae intellectu pollent, quales sunt homines, et non pro brutis ac reliquis inanimatis mundi rebus felicitatem dictam statutam esse: itaque Deus creaturus mundum hunc partis eiusdem nobilissimae, nempe entium rationalium felicitatem respexit, et solum in horum vsum et commodum reliqua entia inferiora produxit, quae talibus dotauit solum perfectionibus, et subin variis ea exposuit imperfectionibus, vt essent quoddam argumentum enti rationali, quo concludi queat quibusuis entibus rationalibus veram quamdam felicitatem (§. XX.) pro fine a Deo esse ordinatam.

(a) Vid. Boehmius Psych. Rat. §. 678. De anima bestiarum plures e Recentioribus non rectam docuere opinionem. Cf. L'homme plant. p. 31. et Amusem. Phil. sur le langag. de bêtes.

XXIII.

Ezeket csak az értelmes lény képes felfogni. A boldogság állapota Isten tulajdonságainak világos megnyilvánulásából fakad (ld. XXI. fej.), de az isteni tulajdonságok csak értelemmel rendelkező lény előtt nyilvánulhatnak meg világosan, ugyanis csak a szorosan vett értelem képes arra, hogy a dolgokat pontosan tükrözze, illetve pontos fogalmakkal megragadja: tehát a boldogság csak az értelemmel rendelkező lénynek juthat osztályrészül. Mivel e világ teremtett sorozatában nem egyenlő valamennyi lény (ld. XIV. fej.), illetve ami ugyanaz: mivel e világon vannak olyan létezők, amelyek értelemmel rendelkeznek, mint az emberek, vannak más lények, amelyek az emberéhez hasonló tevékenységeket végeznek, olyanokat, melyek az embernél az érzékeléssel kapcsolatosak, és lelkük van, mint az állatok (a), de lelkük alapvetően különbözik a miénktől, és végül léteznek olyan lények is, amelyek mindezen tulajdonságok híjával vannak; ebből önként következik, hogy az említett boldogság csak azon lények számára rendeltetett, amelyek értelemmel rendelkeznek, mint az ember, nem pedig az állatok és a világ többi lelketlen dolgai számára; tehát amikor Isten meg akarta alkotni a világot, csupán a világ legnemesebb részének, vagyis az értelmes lényeknek a boldogságát tartotta szem előtt, és pusztán ezek céljára és hasznára teremtette a többi, alsóbb rendű lényt; ezeket csupán olyan tökéletességekkel ajándékozta meg, és emellett olyan különféle tökéletlenségekkel sújtotta őket, hogy bizonyosságul szolgáljanak az értelmes lény számára ama következtetés levonásához, hogy Isten minden értelmes lény végcéljául egyféle igazi boldogságot rendelt (ld. XX. fej.).

(a) A Boehmius-féle munkát nem tudtuk azonosítani. Martinovic e jegyzetben azt hangsúlyozza, hogy az állati lélekről több újabb szerző nem helytálló nézeteket tanít. A hivatkozott munkák: *L'homme plante*, Potsdam, 1748; a névtelenül megjelent mű szerzője Julien Offroy de La Mettrie, ld. a XVI. fejezet (b) jegyzetét. Az utójára említett mű: *Amusements philosophiques sur la langage des bêtes*, Leipzig, 1738; Párizs és La Haye, 1739 és Amszterdam, 1750. Szerzője Bougeant, Guillaume-Hyacinthe (1690–1749) francia jezsuita történész.

§. XXIV.

Felicitas isthaec statuta pro fine mundi creati est analogia manifestationi externae diuinarum perfectionum statuta a nonnullis pro fine primario mundi creati. Statuta felicitate pro fine mundi creati primario (§. XIX.) non sequitur, quod in creatione mundi Deus magis creaturas quam se ipsum amauerit, ut praetendit Cl. Storchenau (a), nam se ipsum infinite amauit; quatenus infinite absolute bonus est, at haec bonitas consistit in stabili voluntate perfectiones suas retinendi (§. V.), e quibus vna in Deo est potentia creandi, id est infinite amauit Deus se ipsum per creationem mundi, quia amauit infinite suam potentiam creandi, et infinite rursus amauit mundum creatum amore ex bonitate relatiua sibi innata (§. VI.) profluente, quia pro fine eiusdem felicitatem (§. XIX.) ordinauit. Atque haec si spectentur, omnis hac de re ratiocinatio Storchenauii euanescit. Ceterum plures sunt, qui, ut ego quoque iudico, et felicitatem et manifestationem diuinarum perfectionum pro eodem fine habent. Praeclare hanc in rem inquit Cudworthus (b): „respondemus incredibilem eius bonitatem, qua permotus fuit, ut alias quoque praeter se naturas beatas et felices esse cuperet, tanti operis ipsi incitamentum fuisse, quod dum ponimus, minime cum illis pugnamus, qui Deum gloriae et honoris sui causa naturam rerum fabricatum esse opinantur ... Neque tamen sanus quispiam dixerit Deum ideo vnice fabricatum esse hanc vniuersitatem, ut potentiae ac sapientiae suae specimen ederet, eoque se se iactaret: fecit eam, ut bonitatem suam aliis communicaret, quae vere ac proprie gloria eius est”. Quocum consentit Moshemius (c): „non repugnant inter se, qui Deum ideo hunc mundum creasse statuunt, ut bonitatis suae fructus cum aliis communicaret, et qui gloriam suam in fabricatione mundi spectasse perhibent, nam dum homines et mundum Deus condidit, ut haberet, quibus beneficeret, simul gloriam suam stabiliiuit, dumque gloriam suam in mundo declarauit, hominum simul saluti consuluit”. Legi merentur etiam ea, quae Celeb. Dariesius de fine mundi creati in suo opere (d) habet.

(a) Op. cit. L. II. Sect. I. C. I. §. LXXII.

(b) Comment. Phil. de fin. creat.

(c) Adnot. ad loc. cit.

(d) Philos. Nebenstunden 2. Sammlung, 2. Abhandlung §. 12.

XXIV.

A teremtett világ céljául rendelt ezen boldogság hasonlatos Isten tökéletességeinek külső megnyilvánulásához, és sokan ezt tartják a világteremtés elsődleges céljának. A teremtett világ elsődleges céljaként meghatározott boldogságból (XIX.) nem következik, hogy Isten a világ teremtésekor jobban szerette teremtményeit Önmagánál, mint Storchenau (a) állítja, mert Önmagát határtalanul szerette, mivel határtalanul abszolúte jó, ámde ez a jóság tökéletességei megőrzésének szilárd szándékában rejlik (ld. V. fej.); e tökéletességek egyike Istenben a teremtőképesség, vagyis a világ megteremtésével Isten határtalanul szerette Önmagát, mert határtalanul szerette teremtőképességét, és viszont: végtelenül szerette a teremtett világot azzal a szeretettel, amely természetes relatív jóságából árad (ld. VI. fej.), mivel céljául a boldogságot rendelte (XIX. fej.). Ha ezeket tekintetbe vesszük, Storchenau egész okoskodása e kérdéstről összeomlik; egyébként sokan vannak, akik úgy vélekednek, mint én, ti. hogy a boldogság is, az isteni tökéletességek megnyilvánulása is ugyanazt a célt szolgálja. Nagyon helyesen mondja ezzel kapcsolatban Cudworth (b): „Azt válaszoljuk, hogy hihetetlen jósága, amely arra indította, hogy Önmagán kívül más boldog és szerencsés lények létezését is kívánja, ösztönözte a teremtés nagy munkájára; amikor ezt állítjuk, egyáltalán nem vitatkozunk azokkal, akik úgy vélik, hogy Isten saját dicsőségére és tiszteletére alkotta a világot ... Ép ésszel senki sem állíthatja, hogy Isten ezt a világegyetemet csak azért teremtette; hogy ezáltal hatalmának és bölcsességének bizonyosságát adja, és ezzel kérkedjen: Isten azért teremtette a világot, hogy másokkal is megossza jóságát, mert az Ő dicsősége valójában és sajátosan a jóság.” Mosheim egyetért vele (c): „Nincs ellentét azok között, akik azt állítják, Isten e világot azért teremtette, hogy jósága gyümölcseit megossza másokkal, valamint azok között, akik szerint Isten a világ teremtésében tulajdon dicsőségét látta, hiszen amikor megteremtette az embert és a világot, hogy legyen kívül jót tennie, egyszersmind tulajdon dicsőségét is megszilárdította, és amikor dicsőségét kinyilvánította a világban, az emberek üdvéről is gondoskodott.” Érdeemes elolvasni azt is, amit a kiváló Darjes ír művében (d) a világ teremtésének céljáról.

(a) Lásd a IV. fejezet (a) jegyzetét!

(b) Cudworthre lásd a XVI. fejezet (d) jegyzetét!

(c) Mosheim megjegyzéseit Cudworth munkáihoz ld. uo.

(d) Darjesre ld. a XIV. fejezet (a) jegyzetét! Itt hivatkozott munkája a Philosophische Nebenstunden, 4 részben, Jena, 1749–1752.

§. XXV.

Eadem felicitas est finita. Felicitas resultat ex manifestatione clara attributorum Dei (§. XXI.); si itaque felicitas non foret finita, sed infinita, Deus deberet posse nobis manifestare (§. XXII.) illa in gradu infinito, nosque illa ita comprehendere, prout ille sua infinita cognitionis capacitate videt; at repugnat ea nobis ita adsequi, quibus vis cogitandi adprehendendique finita est. Neque dicas adpetitum nostrum felicitate finita non satiari, nam ipse hic adpetitus finitus est, quare finita quoque felicitate compensatur, eliditur, et possessa illa satiatur, seu nullam homo miseriam sentit, et omni solatio sibi possibili repletur: ergo felicitas dicta est finita.

§. XXVI.

Denique eadem haec Felicitas creaturarum rationalium exprimit valorem totius collectionis rerum creatarum. Si felicitas haec non exprimeret valorem huius totius collectionis rerum creatarum, Deus pro fine mundi huius posuisset felicitatem eidem inproportionatam, sicut in commercio quotidiano, quia vnus denarius non exprimit valorem vnus e. g. Palatii, ideo est ille extra omnem proportionem huius; at finem inproportionatum mundo statuere non convenit divinae sapientiae et altissimis eius consiliis: igitur felicitas creaturarum rationalium exprimit valorem totius collectionis. Sane perfectiones, quas in hoc mundo videmus, vel inuitos excitant nos ad ideam felicitatis, qui stimulus capessendae felicitatis non esset in nobis, si valor collectionis rerum creatarum eas non possideret perfectiones, quae sunt felicitati statutae proportionales.

XXV.

E boldogság véges. A boldogság Isten tulajdonságainak világos megnyilvánulásából fakad (ld. XXI. fej.); ha tehát e boldogság nem véges, hanem végtelen lenne, akkor Istennek képesnek kellene lennie arra, hogy tulajdonságait is határtalan mértékben kinyilatkoztassa számunkra (ld. XXII. fej.), és mi is úgy foghatnánk fel azokat, ahogyan Ő látja a maga határtalan tudásával; ámde erre mi képtelenek vagyunk, hiszen gondolkodó- és felfogóképességünk véges. Azt sem mondhatjuk, hogy a véges boldogság nem elégíti ki vágyunkat, mivel e vágyunk is véges, tehát véges boldogság is kárpótolja, lecsillapítja, s annak birtokában kielégül, vagyis az ember nem érez semmiféle nyomorúságot, és minden lehetséges vígasszal eltelik: tehát a szóban forgó boldogság véges.

XXVI.

Az értelmes teremtmények ezen boldogsága a fentiekén túl a teremtmények összességének értékét fejezi ki. Ha ezen boldogság nem fejezné ki a teremtmények összességének értékét, akkor Isten e világ céljául olyan boldogságot tűzött volna ki, amely nem arányos a világgal, ahogy ez a mindennapi kereskedelemben tapasztalható, mivel egy dénár nem fejezi ki pl. egy palota értékét, ezért a dénár egyáltalában nem arányos a palotával; ámde aránytalan célt a világ elé tűzni nem fér össze Isten bölcsességével és magaságos szándékaival: az értelmes teremtmények boldogsága tehát összességük értékét fejezi ki. És valóban: az e világban tapasztalható tökéletességek önkéntelenül is a boldogság eszméje felé ösztökélnék bennünket; a boldogság elnyerésének ezen ösztöne nem volna meg bennünk akkor, ha a teremtett dolgok összességének értéke nem rendelkezne olyan tökéletességekkel, amelyek arányban állnak a kitűzött boldogsággal.

§. XXVII.

In tota collectione rerum creatarum sunt mala metaphysica, physica et moralia, sunt plurima item bona. Illud, quod statum entis imperfectiorem reddit, vocatur malum; sed multa sunt in tota hac collectione rerum creatarum, quae facta comparatione cum bonis statum entium imperfectiorem efficiunt. Enimvero instituta primo comparatione entium finitorum huius mundi cum ente infinito patet illa ab hoc infinite deficere adeoque illis inesse tales proprietates, quae statum eorundem infinities imperfectiorem faciunt, enti nempe infinito competit omniscientia, omnipotentia, infinita bonitas (§. V. et VI.) etc., contra vero entis finiti et scientia et potentia et extensio et felicitas (§. XIX.¹) etc. limitibus circumsepta sunt vndequaque. Defectum hunc entium huius mundi finitorum respectu entis infiniti nuncupant Philosophi *malum metaphysicum*: exstant itaque in hac collectione rerum creatarum mala metaphysica, imo verius tota collectio entium huius mundi est quoddam malum metaphysicum. Porro facta inuicem collatione entium finitorum, illico adparet alia aliis in linea finitae perfectionis esse perfectiora, sic vnus homo est ingenii sagacis, alter hebetis, vnus decorus corpore et integer, alter deformat, claudus, surdus; vnus est diues, alter egestate premitur extrema, vnus adfluit semper casibus fortunae, alter eos desiderat, sic se res etiam habet in entibus diuersis specie: homo miser quantumcunque, est tamen nobilior iumento quouis, leo, bos etc. nobiliora sunt entia quibusuis insectis, quae differentia perfectionum ex inaequalitate terminorum, quae seriei huic, quam videmus, inest, resultat (§. XIV.). Defectus hic entium creatorum a perfectione finita quauis vocari consuevit *malum physicum*: sunt igitur in hac collectione entium creatorum quoque mala physica. Denique si ipsas hominum actiones liberas paulo attentius perlustremus, positae plures nobis placent, easque tamquam legibus moralibus conformes dicimus *bonas moraliter*, aliae vero nobis, si recte sentiamus, displicent, quas ideo velut legi morali aduersas vituperamus, et *malas* dicimus *moraliter*; sunt ergo etiam in eadem hac collectione rerum creatarum mala moralia. Ex aduerso plurima bona in hoc mundo videmus, e quibus autoris alicuius infinite boni (§. II., V., VI.) existentiam vel inuiti inferimus.

---

¹ Recte: XXV.

A teremtmények összességében fellelhetők metafizikai, fizikai és erkölcsi bajok, de van igen sok jó is. Azt nevezzük rossznak, ami egy létező állapotát tökéletlenebbé teszi; márpedig a teremtmények ezen összességében sok olyasmi van, ami a létezők állapotát a pozitívumokkal egybevetve tökéletlenebbé teszi. Először is e világ véges létezőinek a Végtelen Létezővel való összehasonlításából is kiderül, hogy a véges lények határtalanul fogyatékosabbak a Végtelennél, és telve vannak olyan tulajdonságokkal, amelyek állapotukat Nála határtalanul tökéletlenebbé teszik: a Végtelen Létező ugyanis rendelkezik mindentudással, mindenhatósággal, végtelen jósággal (ld. V–VI. fej.) stb., ezzel szemben a véges létezőnek a tudása, hatalma, mérete és boldogsága (ld. XIX. fej.¹) stb. mindenfelől korlátozott. A filozófusok eme világ véges létezőinek ezt a – Végtelen Létezőhöz viszonyított – fogyatékoságát nevezik *metafizikai rossznak*; tehát a teremtmények ezen összességében létezik metafizikai rossz, sőt helyesebben szólva: e világ létezőinek összessége egyféle metafizikai rossz. Továbbá: ha összehasonlítjuk egymással a véges létezőket, tüstént kitűnik, hogy egyesek közülük a véges tökéletesség zsinórmértéke szerint tökéletesebbek másoknál: így pl. az egyik ember okos, a másik buta, az egyik szép és egészséges, a másik csúnya, süket; az egyik gazdag, a másikra a legnagyobb nyomor nehezedik, az egyiknek bőséges része van sorscsapásokban, a másiknak nem; ugyanez a helyzet a különböző fajtájú lények esetében is: bármennyire szerencsétlen is egy ember, mégis magasabb rendű bármely igavonó állatnál, az oroszlán, az ökör stb. magasabb rendű lény bármely rovárnál; a tökéletességnek ez a különbsége a célok egyenlőtlenségéből fakad, amely – mint láttuk – benne foglaltatik e lények sorozatában (ld. XIV. fej.). A teremtmények ezen fogyatékoságát valamely véges tökéletességhez képest szokás *fizikai rossznak* nevezni; tehát a teremtmények ezen összességében van fizikai rossz is. Végül ha az emberek szabad cselekvéseit egy kicsit figyelmesebben megvizsgáljuk, akkor közülük sok tetszik nekünk, és *erkölcsileg helyesnek* nevezzük őket, mert összhangban vannak az erkölcsi törvényekkel; más cselekedeteik viszont, ha helyesen gondolkodunk, ellenszenvet váltanak ki belőlünk, elmarasztaljuk őket, mert ellentétesek az erkölcsi törvénnyel, és *erkölcsi rossznak* nevezzük őket; van tehát a teremtett dolgok összességében erkölcsi rossz is. Másrészt nagyon sok jót is látunk e világban, s ezekből önkéntelenül is egy végtelenül jó Teremtő (ld. II., V., VI. fej.) létre következettünk.

---

¹ Helyesen: XXV.

Sane bonum est, quod Sol die, Luna nocte luceant, quod terra plantas germinet, quod humore abundet, quod mixta sit tractibus aqueis, quod animalia existant, inque nostros sint conuersa vsus (§. XXIII.) et alia infinita fere; plurimas item quotidie videmus ab hominibus exerceri virtutes, quae sunt totidem rursus bona, illa physica, haec moralia: plurima itaque sunt in tota collectione hac rerum creatarum etiam bona.

§. XXVIII.

Quaeuis mala habent homologa sibi opposita bona. Bona et mala nominis eiusdem vocantur homologa; sic bonum metaphysicum cum malo metaphysico, bonum physicum cum malo physico ac demum bonum morale cum malo morali homologa sunt. Iam si singula, quae existunt, in examen adducamus, cuius bono coexistere malum homologum et simul opponi videbimus, existit quippe bonum metaphysicum, quod est Deus (§. I., II., III. et IV.), sed et existit eidem ac etiam opponitur malum metaphysicum, quale est tota collectio rerum creatarum (§. praec.). In homine e. g. claudio, surdo, coeco est pedum defectus, surditas et coecitas, totidem veluti mala physica, quae in eodem homine opposita habent bona physica: vim ratiocinandi, sentiendi, loquendi: imo praeter haec sunt adhuc plura bona physica in eodem, puta artificiosa cerebri dispositio, neruorum per totum corpus mira propagatio, sanguinis circulatio etc.; adeo sane quoduis ens creatum abundat bonis physicis, vt quantumcunque defectuosum sit seu malitia physica repletum, dummodo essentialia retineat, semper maiori aut saltem numero pari bonis gaudebit physicis. Eodem modo in homine e. g. in dignitate maxima constituto, diuite, fortunato etc. experieris passim dominandi cupidinem, auersionem erga alios, melancholiam, iram aut enthusiasmum aut machiauelismum, item vix si non auaritiam etc. Profecto conuersatio plurium annorum cum magnis subinde viris docuit me abunde in homine fere quouis esse tam virtutes, quam vitia, tam naturae perfectiones, quam defectus; infinita particularia exempla sunt, quae quisque hac in re examinare et peruidere potest atque ita sententiae meae accedere; non nego quidem plures esse, qui vitiis moralibus magis quam virtutibus abundant, sed tamen omni prorsus virtute et hi non carent. Quod de homine spectatis bonis et malis physicis dici debet, hoc et de brutis, insectis, plantis, lapidibus et demum de quolibet ente huius collectionis creato verum esse consideranti patet: igitur quaeuis mala habent homologa sibi opposita bona.

Nyilván jó dolog, hogy nappal a Nap, éjjel a Hold világít, jó az, hogy a Föld növényeket terem, hogy nedvességben bővelkedik, hogy vannak vízzel borított részei, hogy élnek állatok, és hasznunkra szolgálnak (ld. XIII. fej.), és van még szinte számtalan egyéb jó; nap mint nap látjuk, hogy az emberek számos erényt gyakorolnak, ez is megannyi jó; az előbbiek fizikai, ez utóbbiak erkölcsi javak, a teremtett dolgok ezen összességében tehát igen sok jó van.

XXVIII.

Minden rosszal szemben áll egy neki megfelelő jó. Az ugyanazon címszó alá tartozó jót és rosszat homologonoknak nevezzük; így a metafizikai jó és rossz, a fizikai jó és rossz, az erkölcsi jó és rossz homologonok. Ha minden egyes létezőt vizsgálat alá veszünk, akkor azt látjuk, hogy minden jó mellett létezik egy nekimegfelelő, ugyanakkor vele ellentétes rossz, létezik ugyanis egy metafizikai jó, ez Isten (ld. I., II., III., IV. fej.), de létezik és vele ellentétes a metafizikai rossz is, ilyen a teremtmények összessége (ld. XXVII. fej.). Például a sánta, a süket, a vak emberben megvan sorban a láb fogyatéksága, a süketség és a vakság; megannyi fizikai rossz, de ugyanebben az emberben megvan az ellentétük is, a fizikai jó: a gondolkodás, érzékelés, beszéd képessége: sőt ezeken kívül igen sok fizikai jó található meg ugyanabban az emberben, pl. agyának mesteri felépítése, egész testét behálózó csodálatos idegrendszer, vérkeringése stb., vagyis minden teremtett létező oly bőven fel van ruházva testi javakkal, hogy bármennyire fogyatékos, fizikai rosszal terhelt legyen is, mindaddig, amíg lényeges tulajdonságai birtokában van, mindenkor több, vagy legalábbis ugyanannyi fizikai jó birtokának örvend. Ugyanígy pl. a magas méltóságra emelt gazdag, szerencsés stb. emberben lépten-nyomon tapasztaljuk a hatalomvágyat, mások lenézését, depressziót, indulatosságot, lelkesedést, machiavellizmust, szinte mindig a kapzsiságot stb. Sokéves érintkezésem a nagy emberekkel bőven megtanított engem arra, hogy szinte minden emberben egyaránt vannak erények és bűnök, természeti tökéletességek és fogyatékságok; számtalan jellemző példa van, amelyeket e tárgyban mindenki megvizsgálhat és megismerhet, s ezáltal közeledhet az én véleményemhez; ugyanakkor nem tagadom, hogy többen vannak olyanok, akik inkább erkölcsi bűnökben, semmint erényekben bővelkednek, de még ezek sincsenek teljesen híjával az erénynek. A vizsgálódó előtt nyilvánvaló, hogy ami a fizikai jó és rossz áttekintése után elmondható az emberről, ugyanaz igaz az állatokra, rovarokra, növényekre, kövekre, tehát e közösség bármely teremtett létezőjére is: tehát minden rossznak megfelel egy vele ellentétes jó is.

§. XXIX.

Valores a) bonorum physicorum, b) malorum item tam physicorum, quam moralium augent bonum morale. Ex bonis physicis: dum nempe mirabilem huius mundi structuram, ordinem rerum, astrorum motum, animalium, plantarum, mineralium etc. et hominis stupendam compagem contemplamur, vel inuiti excitamur ad Deum non solum cognoscendum (§. II.), sed et amandum; horum, inquam, consideratio matura subministrat nobis motiua ponendi actiones, quae amorem nostrum erga Deum manifestant, at acti ones huiusmodi vtique sunt legi morali conformes, seu sunt bona moralia; quare valores bonorum physicorum augent bonum morale. Ex malis porro physicis discimus magis in pretio habere bona physica, item dum nos ipsi corpore integro, decoro, sano etc. gaudemus, ac simul hominem claudum, surdum, miserum videmus, vel inuiti cogitatus nostros erigimus ad Deum, eique, quod nos a tali miseria liberos fecerit, gratias agimus, sicque nouus nobis rursus stimulus accedit ponendi actiones, quae gratitudinem nostram erga Deum testentur; huiusmodi autem actiones sunt vtpote legi morali consentaneae bona moralia: hinc valores malorum physicorum augent itidem bonum morale. Denique si vitiis per plures annos dediti simus, et ex iis in calamitates labamur varias, malis opprimamur vndequaue, amicis priuemur omnibus, quam repente haec nos vel ad frugem optimam reducunt, vel incautos subinde in desperationem abducunt! si primum: sic nos ad frugem vtpote optimam reducti virtuosissimam atque adeo bonis moralibus abundantem vitam ducimus, cui occasionem dederat vitiosa vita prius tractata; si secundum: sic alii infiniti homines visa hominum vitiosorum desperatione et huius effectu discunt a vitiis cauere et actiones suas normae morum melius adcommodare, seu vitia illa, nempe mala moralia, in casu vtroque augent bonum morale.

XXIX.

Egyrészt a fizikai javak, másrészt a fizikai és erkölcsi bajok értékei az erkölcsi jót gyarapítják. A fizikai javakat illetően: amikor nézzük e világ csodálatos szerkezetét, a dolgok rendjét, a csillagok mozgását, az állatok, a növények, ásványok stb. és az ember bámulatra méltó felépítését, akaratlanul is nemcsak Isten megismerésére (ld. II. fejt.), hanem szeretetére is ösztönzést kapunk; e javak érett megfontolása ad számunkra véleményem szerint indítékot azon cselekedeteinkhez, amelyek kifejezésre juttatják Isten iránti szeretetünket; ámde ilyen jellegű tetteink feltétlenül összhangban állnak az erkölcsi törvénnyel, vagyis erkölcsi javak; ezért a fizikai javak értékei az erkölcsi jót gyarapítják. Továbbá: a testi bajokból megtanuljuk jobban becsülni a testi javakat: mert mikor ép, szép, egészséges stb. testnek örvendünk, mihelyst egy sánta, süket, szerencsétlen embert látunk, önkéntelenül is Istenre gondolunk, hálát adunk neki, hogy mentesnek teremtett bennünket az ilyen nyomorúságtól, és így újabb ösztönzést nyerünk olyan cselekedetekre, amelyek hálánkat tanúsítják Isten iránt; az ilyen cselekedetek összhangban állnak az erkölcsi törvénnyel, tehát erkölcsi javak, következésképpen a testi bajok értékei ugyancsak az erkölcsi jót gyarapítják. Végül ha sok éven át bűnökben élünk, és azokból kifolyólag különböző kellemetlenségekbe bonyolódnak, mindenfelől bajok szorongatnak, elveszítjük összes barátainkat, mindezen bajok vagy igen gyorsan a helyes útra térítenek vissza bennünket, vagy – ha nem vigyázunk – tüstént kétségbeesésbe taszítanak; az előbbi esetben a helyes útra visszatérve igen erényes, jó erkölcsökben bővelkedő életet folytatunk, s erre az előbb tárgyalt bűnös élet adott alkalmat; a második esetben rengeteg ember a bűnösök kétségbeesésének láttán és hatására megtanulja, hogy kerülje a bűnöket, cselekedeteit jobban szabja az erkölcsi normákhoz, vagyis ezek az erkölcsi bűnök mindkét esetben az erkölcsi jót gyarapítják.

§. XXX.

Bonorum, quae in mundo sunt, valor intrinsecus est positivus, malorum negativus. Bona quaecunque reapse ponunt aliquid in ente, atque adeo statum entis siue finiti siue infiniti perficiunt; sic bona metaphysica, nempe omniscientia, sapientia, omnipotentia etc. perfectissimam faciunt Dei naturam, item rationalitas, vis sentiendi etc. perfectam reddunt in suo genere hominis essentiam, quae sunt totidem bona physica, et virtutes quantum orment creaturam rationalem, nemo non videt? quae rursus sunt bona moralia (§. XXVII.); hoc ipso autem bona, quod statum entium perficiant, simul eadem excipiunt e statu nullae perfectionis, qui est nihilum, et ad statum perfectionis, qui est plus nihilo, perducunt; hoc, inquam, praestant bona in entibus per suum valorem, qui est perfectio, seu bona per valorem suum intrinsecum collocant entia, quibus insunt, ad statum plus nihili perfectionis; igitur bonorum, quae in mundo sunt, valor intrinsecus est positivus, quippe valor positivus est ille, qui est plus nihilo, vt bene in Mathesi definitur. Contra mala quaevis sunt totidem defectus, hi vero nihil ponunt in ente, sed potius illud mulctant realitatibus, non sunt itaque realitates, non sunt plus nihilo perfectionis, imo nec sunt nihil perfectionis et imperfectionis, nihilum enim perfectionis et imperfectionis est status ille entis, in quo ens liberum foret ab omni perfectione et imperfectione, mala itaque collocant ens infra statum nihili perfectionis et imperfectionis, a quo vt liberetur, singulis, quae habet mala, exui debet, et tunc erit in aequilibrio bonorum et malorum, vt dici potest, negativus, et vt ex hoc quoque emergat, bonis sese ens finitum siue physicis, siue moralibus muniat est necesse; at esse infra statum nihili perfectionis est esse in negativus quodam valore, cum hic valor sit infra seu minus nihilo, vt in Mathesi itidem notum est: quare mala ponunt ens infra nihilum perfectionis et imperfectionis, et quidem propter suum valorem intrinsecum seu mala, quae in mundo existunt, sunt valoris negativus.

A világban fellelhető jónak belső értéke pozitív, a rosszaké negatív. Minden jó ténylegesen hozzáad valamit a létezőhöz, sőt tökéletesíti mind a véges, mind a Végtelen Létező állapotát; így a metafizikai javak, ti. a mindentudás, a bölcsesség, a mindenhatóság stb. Isten természetét teljességgel tökéletessé teszik; hasonlóképpen a gondolkodóképeség, a felfogóképeség stb. – ezek mind fizikai javak – a maga nemében tökéletessé teszik az emberi lényt; azt is mindenki látja, hogy az erények mennyire ékesítik az értelmes teremtményt; az erények viszont erkölcsi javak (ld. XXVII. fej.): ámde azáltal, hogy a létezők állapotát tökéletesítik, egyszersmind kiemelik őket a teljes tökéletlenség állapotából, azaz a semmiből, és a tökéletesség állapota felé vezetik őket, amely több a semminél; a javak a létezőkben ezt szerintem értékük segítségével valósítják meg, ez az érték pedig a tökéletesedés, vagyis a javak belső értékük révén juttatják a semminél nagyobb tökéletesség állapotába azokat a lényeket, amelyekben lakoznak; tehát a világban lévő javak belső értéke pozitív, ugyanis pozitív érték az, amely több a semminél, mint ezt a matematika helyesen definiálja. Ezzel szemben minden rossz megannyi fogyatékoság; ezek semmit sem adnak hozzá a létezőhöz, hanem inkább megfosztják azt javaitól, tehát nem értékek, nem többek a tökéletesség teljes hiányánál; sőt nem is nulla tökéletességűek és nulla tökéletlenségűek, hiszen a nulla tökéletesség is, a nulla tökéletlenség is a létezőnek egy olyan állapota, amelyben a létező mentes minden tökéletességtől és tökéletlenségtől, a rossz tehát a létezőt a nulla tökéletesség és a nulla tökéletlenség állapota alá süllyeszti; hogy ebből az állapotból kiszabaduljon, le kell vetkeznie minden egyes rossz tulajdonságát, és akkor a jó és a rossz egyensúlyba kerül nála, mondhatni negatív egyensúlyba; és hogy ebből is kijusson, a véges létezőnek önmagát kell felvértéznie mind fizikai, mind erkölcsi javakkal; a nulla tökéletesség alatti létezési állapot negatív értékű létezést jelent, mivel ez az érték a nulla alatt van, tehát kisebb a nullánál, mint ez a matematikában szintén ismeretes, ezért a rossz tulajdonságok a létezőt a nulla tökéletesség és a nulla tökéletlenség állapota alá süllyesztenek, mégpedig belső értékük következtében, vagyis a világban létező rossz negatív értékű.

§. XXXI.

Ex hoc non sequitur Deum res minores nihilo creasse. Ex huiusmodi ratiocinatione, cum Deus reapse mala physica creauerit, inferri posse quis dicit: a Deo res minores nihilo creatas fuisse, quas tamen creati repugnat, cum creatio sit productio rei alicuius e nihilo ad statum actualem, qui est plus nihilo (a); at haec illatio illico euanescit, si cogitemus nullum ens creatum existere ex solis malis physicis, omne enim, quod existit, si nihil aliud boni habet, quam solam elementorum compositionem, iam habet tantam perfectionem, quae superet omnia cetera mala physica sibi copulata. Sane maior perfectio est, quod e. g. homo sit rationalis, quod sentiat, viuat, quam sit imperfectio, quod sit claudus, coecus etc., et tametsi hae imperfectiones obscurant quodammodo illas perfectiones, tamen non euanescunt respectu imperfectionum spectato suo valore, seu tota mixtio e perfectionibus et imperfectionibus, nempe e bonis et malis physicis in dicto homine est valoris positivi. De bonis et malis moralibus nihil hic dici potest, cum neutrum Deus immediate creauerit, sed posuit duntaxat ens tale, quod per vim actiuam et libertatem sibi inditam ad vtrumque indifferens est. Denique mala metaphysica sunt in statu negatiuo respectu entis infiniti, hoc quippe est increatum, mala metaphysica autem seu collectio tota huius mundi est creata.

(a) Cf. System. Phil. a me editi P. I. Metaph. §. XLVI.

XXXI.

Ebből nem következik, hogy Isten negatív értékű dolgokat teremtett. Ilyen okoskodás alapján valaki azt mondhatná, hogy mivel Isten valóban teremtett fizikai rosszat, ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy Isten negatív értékű dolgokat teremtett; ilyenek teremtése azonban ellentmondás, hiszen a teremtés valaminek a létrehozását jelenti a semmiből a valóságos állapotba, amely több a semminél (a); ámde ez a következtetés tüstént semmivé válik, ha meggondoljuk, hogy nincs olyan teremtett létező, amely pusztán fizikai rosszból állna, hiszen minden létezőben, ha egyéb jó nincs is benne, mint pusztán az elemek összeszerkesztettsége, máris van annyi tökéletesség, amely felülmúlja a hozzákapcsolódó összes többi fizikai rosszat. Nyilvánvalóan nagyobb értékű tökéletesség az pl., hogy az ember gondolkodik, érez, él, mint amekkora tökéletlenség az, ha sánta, vak stb.; és jóllehet e tökéletlenségei némiképp árnyékot vetnek tökéletességeire, ez utóbbiak értéküket tekintve nem válnak semmivé a tökéletlenségekhez viszonyítva; vagyis a tökéletességek és tökéletlenségek, azaz a fizikai jó és rossz tulajdonságok ezen egész keveréke az illető emberben pozitív értékű. Az erkölcsi jóról és rosszról itt semmit nem lehet mondani, hiszen egyiket sem Isten teremtette közvetlenül, mert ellenkezőleg: olyannak teremtette a teremtményt, hogy a reá ruházott cselekvőképesség és szabadság révén egyikre sincs elkötelezve. Végül a metafizikai rossz a Végtelen Lény vonatkozásában csak mint tagadás létezik, mivel a Végtelen Lényt nem teremtették, ezzel szemben a metafizikai rossz, vagyis e világ egész összessége teremtett.

(a) Martinovics itt hivatkozott munkájára ld. a VII. fejezet (a) jegyzetét!

§. XXXII.

Bona et Mala, quae in mundo sunt, arctissimo nexu semper iuncta fuerunt. De solis bonis et malis physicis ac moralibus hic agitur, quae si nec in statu possibilitatis, nec in actuali separata exstiterunt, utique semper connexa fuerunt, et si quidem connexio haec malorum cum bonis non profluit a voluntate diuina, seu si est intrinsece possibilis, hoc ipso dicta connexio adeo arcta est, ut si Deus bona creare velit, non possit non creare et mala, sed bona et mala nec in statu possibilitatis, nec in actuali separata exstiterunt, item connexio eorum est independens a voluntate diuina: itaque bona et mala, quae in mundo sunt, arctissimo nexu semper iuncta fuerunt. Robur huius argumenti tale est: 1mo bona et mala tam physica, quam moralia sunt ex natura sua finita, quia spectant ad seriem huius collectionis rerum creaturarum (§. XII.¹), sunt itaque res minores Deo adeoque possibles (§. VIII.) maxime ideo, quod nullam contradictionem inuoluant, at res possibles taliter creati debuerunt, si creandae erant, qualiter fuerunt possibles (§. X.), nempe euidens est res possibles per creationem non nisi statum mutare: ergo bona et mala tam physica, quam moralia si connexa fuerunt in possibilitatis statu, connexa quoque existere debent, et cum connexa existere non possent (vbi tamen ea ita existere videmus), nisi haec connexio fuisset possibilis, tuto inferre licet: bona et mala in vtroque statu fuisse connexa, id est nonnulla bona et mala ita connexa sunt, ut in eodem ente simul existant, alia vero iuncta sunt instar catenae, bonaque malis et vicissim succedunt; 2do connexio isthaec nulla ratione pendet a voluntate diuina, si enim e. g. homo claudus, caecus, item virtutis et vitii capax non fuisset ex natura sua possibilis, talis creati non potuisset a Deo.

---

¹ Recte: XXVII.

A világon fellelhető jó és rossz mindenkor a legszorosabban összefonódott. Itt csak a fizikai és erkölcsi jót és rosszat tárgyaljuk; ha ezek sem a lehetőség állapotában, sem a létezés állapotában nem léteztek egymástól elválasztottan, azaz ha mindig összefonódtak, és ha a jó és a rossz ezen összefonódása nem Isten akaratából származik, vagyis ha immanens lehetőség, akkor ez az összefonódás oly szoros, hogy ha Isten jót akarna teremteni, kénytelen lenne megteremteni a rosszat is; ámde a jó és a rossz sem a lehetőség, sem a megvalósulás állapotában nem létezett egymástól elszakítottan; összefonódásuk tehát Isten akaratától független, így a világban fellelhető jó és rossz mindig a legszorosabban összefonódott egymással. Érvelésünk veje az alábbi: először is mind a fizikai, mind az erkölcsi jó és rossz természeténél fogva véges, mivel a teremtett világ ezen összességének sorozatára vonatkoznak (ld. XII. fej.¹), ezért Istennél alacsonyabb rendűek, és nagyon is lehetségesek (ld. VIII. fej.), főképp azért, mert nem eredményeznek ellentmondást; ámde a lehetséges dolgokat olyannak kellett megteremteni, ha teremtésük szükséges volt, amilyenek lehetségesek voltak (ld. X. fej.), hiszen nyilvánvaló, hogy a lehetséges dolgok a teremtés révén csupán állapotukat változtatják meg; tehát ha a fizikai és erkölcsi jó és rossz már össze volt fonódva a lehetőség állapotában, akkor összefonódnak kell lenniök a létezés állapotában is; és mivel csak akkor létezhetnek összefonódva (és látjuk, hogy így léteznek), ha ez az összefonódás lehetséges volt, bizony kimondhatjuk: a jó és a rossz mindkét állapotban összefonódott, azaz bizonyos jó és rossz tulajdonságok úgy fonódnak össze, hogy egyszerre vannak meg egyazon lényben, mások pedig láncszerűen kapcsolódnak, és a jó és a rossz váltakozik egymással; másodszer: ez az összefonódás semmiképp sem Isten akaratától függ, mert pl. ha természeténél fogva nem volna lehetséges egy olyan ember, aki sánta, vak, ugyanakkor erényre és bűnre egyaránt képes, akkor Isten sem teremthetett volna ilyent.

---

¹ Helyesen: XXVII.

§. XXXIII.

Bona et mala separatim ne concipi quidem a nobis possunt. Valores bonorum sunt positiui, malorum negatiui (§. XXX.); sed valor positiuus opponitur negatiuo, vt notum ex Mathesi est: igitur bona malis opponuntur; quis autem oppositorum adcuratam notionem habebit sine mutua eorundem relatione? Sane primae, quas habuimus in tenera aetate nostra de bono et malo, ideae verae erant relatiuae, nisi enim edocti fuissetus, quid bonum sit, non cognovissetus malum et vicissim; imo sana ratio non reprobaret naturaliter malum, nisi e contra itidem naturali ductu probaret bonum, atque haec ita videntur mihi certa, vt a nemine in prudens dubium vocari queant. Quis e nobis claudum e. g. hominem pro malo physico haberet, nisi notionem hominis integri vulgarem haberemus, illam quippe claudi hominis inproportionem ita duntaxat aduertimus, quatenus nobis debita proportio nota est hominis. Quis malum morale, e. g. intemperantiam auersaretur, nisi simul decorem temperantiae adprehenderet, et ad illam sectandam excitaretur? Quamuis autem fiat persaepe, vt bonorum notionem actuales habeamus sine comparatione actuali ad ideas malorum, quod inde prouenit, quia iam mali habitualement initio aetatis nostrae rationalis conceptam habeamus notionem; illas tamen efformare possemus numquam, si de his non satis prius informati fuissetus: hinc bona et mala separatim ne concipi quidem a nobis possunt.

XXXIII.

Mi sem tudjuk elképzelni a jót és a rosszat egymás nélkül. A jó értéke pozitív, a rosszé negatív (ld. XXX. fej.); ámde a pozitív érték ellentéte a negatív értéknek, mint ez a matematikából ismeretes: tehát a jó ellentéte a rossznak; ámde vajon kinek lesz pontos fogalma ellentétekről, ha nem viszonyítja őket egymáshoz? Nyilvánvaló, hogy első valós elképzeléseink, melyeket gyermekkorunkban alkottunk a jóról és a rosszról, viszonylagosak voltak, hiszen ha nem tanítottak volna meg bennünket arra, hogy mi a jó, nem ismerhettük volna meg a rosszat, és fordítva, sőt a józan ész sem helytelenítené természetsszerűen a rosszat, ha a másik oldalon ugyancsak a természet útmutatásával nem helyeselné a jót; ezek olyan bizonyosnak tűnnek szememben, hogy ép ésszel senki sem vonhatja őket kétségbe. Melyikünk tartaná például testi fogyatékosnak a sánta embert, ha nem volna köznapi fogalmunk az egészséges emberről; és a sánta ember fogyatékoságát is csak azért vesszük észre, mert tudjuk, milyennek kell lennie az ép embernek. Ki ítélne el egy erkölcsi rosszat, pl. a mértéktelenséget, ha egyidejűleg nem lenne fogalma a mértékletesség erényéről, és nem nyerne ösztönzést gyakorlására? Persze gyakran megeshet, hogy van tényleges fogalmunk a jóról anélkül, hogy azt ténylegesen összevetnénk a rosszról alkotott elképzeléssel; ez abból fakad, hogy már van szilárd fogalmunk a rosszról, amely gyermekkorunkban a gondolkodással együtt alakult ki bennünk; e két fogalmat azonban soha nem tudnánk kialakítani, ha előzetesen nem világosítanak fel bennünket kellőképpen róluk; tehát el sem tudjuk képzelni a jót és a rosszat egymás nélkül.

§. XXXIV.

Bona et Mala ita in hoc mundo disposita sunt, vt eorum valor mutuo comparari debeat. Bona et mala tam mediate, quam immediate creata sunt certo ordine disposita (§. XII.), et valorem vnicum exprimunt, nempe felicitatem (§. XXVI.); item opposita sunt bona et mala (§. XXX.), denique cum pertineant ad seriem rerum creaturarum, sunt inaequalia etiam inter se (§. XIV.); sed quae in ordinem disposita sunt ad vnum valorem exprimendum, et quae tam opposita sunt, quam inaequalia, ea vtique mutuo comparari debent, quomodo enim e. g. numeri 40, 10, 30, 20 expriment valorem vnus numeri 40, nisi illi ordine aliquo, puta 40, 20, 30, 10 vel 30, 20, 40, 10 etc. disponantur, et nisi sint oppositi vt + 40, -20, +30, -10 etc. et inaequales, hoc quippe solum in casu erit $40 - 20 + 30 - 10 = 40$, atque hoc tantumdem est ac eos mutuo comparare. Denique bona et mala arctissimo nexu iuncta sunt (§. XXXII.), et separatim ne concipi quidem a nobis queunt (§. praec.): illa ergo ita in hoc mundo disposita sunt, vt eorum valor mutuo comparari debeat.

§. XXXV.

Bonorum et malorum, quae in mundo sunt, valores sese continuo elidunt. Bona et mala sunt valore opposita (§. XXX.), mutuoque comparari debent (§. praec.); at opposita si mutuo comparentur, sese elidunt, vt clarum est: itaque bonorum et malorum, quae in mundo sunt, valores sese continuo elidunt. Has elisiones reapse fieri in natura variis exemplis illustrari potest; spectemus primo entia, in quibus bona et mala physica coexistunt, et quidem speciatim e. g. hominem claudum aut gibbosum: huius creatio non obstante suo pede claudum aut gibbum ob eximia alia, quibus dotatus est, bona physica excellenter manifestat gloriam Dei externam, analogam felicitati tamquam fini primario mundi creati (§. XIX.), quam non manifestaret, nisi mala physica illius cum bonis physicis comparata penitus eliderentur; itidem si consideremus entia, in quibus bona moralia malis moralibus et vicissim succedunt, puta hominem: in hoc rursus dictam malorum et bonorum mutuam elisionem obseruabimus. Profecto virtutes subsequae in homine tollunt vitia praeterita, et vitia sequentia auferunt et euertunt virtutes praecedentes; virtutes collocant hominem ad statum perfectionis, qui est posituius, vitia ex eo deturbant, et ad negatiuum ponunt, ac proinde prorsus fini suo, nimirum felicitati inproportionatum efficiunt.

XXXIV.

A jó és a rossz úgy van elrendezve e világban, hogy értéküket össze kell vetni egymással. Mind közvetetten, mind a közvetlenül teremtett jó és rossz meghatározott sorba van rendezve (ld. XII. fej.), és egyetlen értéket fejeznek ki, nevezetesen a boldogságot (ld. XXVI. fej.); továbbá a jó és a rossz ellentétek (ld. XXX. fej.); végül mivel a teremtmények sorához tartoznak, egyenlőtlenek (ld. XIV. fej.); ámde mivel sorba vannak rendezve, hogy egyetlen értéket fejezzenek ki, és mivel ellentétesek is, egyenlőtlenek is, mindenképpen össze kell őket egymással vetni, így pl. a 40, a 10, a 30, a 20 hogyan fog kiadni egyetlen számértéket, a 40-et, ha nem raktuk őket valamilyen sorba, pl. 40, 20, 30, 10 vagy 30, 20, 40, 10 stb., és ha nem ellentétes előjelűek, pl. +40, -20, +30, -10 stb. és nem különbözőek; mert csak ebben az esetben lesz $40 - 20 + 30 - 10 = 40$; ez nem más, mint kölcsönös egybevetésük. Végül: a jó és a rossz a legszorosabban összefonódik (ld. XXXII. fej.), és egymás nélkül még el sem tudjuk őket képzelni (ld. XXXIII. fej.); következésképpen úgy vannak elrendezve e világban, hogy értéküket egybe kell vetni.

XXXV.

A világban fellelhető jó és rossz értékei szüntelenül megsemmisítik egymást. A jó és a rossz ellentétes értékű (ld. XXX. fej.), és egybe kell őket vetni (ld. XXXIV. fej.); ámde ellenkező előjelűek összeadása esetén megsemmisítik egymást, ez világos; így a világban fellelhető jó és rossz értékei szüntelenül megsemmisítik egymást. Különböző példákön lehet bemutatni, hogy ez a megsemmisítés valóban végbemegy a természetben: vegyük szemügyre először azokat a létezőket fajon belül, amelyekben egymás mellett létezik a fizikai rossz és jó, pl. a sánta vagy a púpos embert; sánta lába vagy púpja ellenére más kitűnő testi adottságai miatt megteremtése igen jól tanúsítja Isten örök dicsőségét, amely azonos a világ teremtésének elsődleges céljával, a boldogsággal (ld. XIX. fej.); ez a tanúságtétel nem volna lehetséges, ha testi fogyatékoságait a testi pozitívumaival való összevetés teljességgel ki nem egyenlitené; ugyanez a helyzet, ha olyan lényeket vizsgálunk, amelyekben váltakozva található erkölcsi jó és rossz, pl. az emberben: nála is megfigyelhetjük a jó és a rossz említett kölcsönös kiegyenlítődéjét. Az emberben a korábbi bűnöket eltörlik a későbbi erények, és az utóbb fellépő bűnök megsemmisítik, kitörlik az előző erényeket; az erények az embert a tökéletesedés állapotába helyezik, amely pozitív, a bűnök viszont kitérítik abból, és negatívvá teszik; ezáltal alkalmatlanná változtatják célja, a boldogság elérésére.

§. XXXVI.

Bonorum valoris magnitudo excedit generatim magnitudinem valoris malorum in mundo existentium. Magnitudo valoris bonorum in mundo existentium neque est aequalis magnitudini valoris malorum, neque eadem minor: si enim primum admittamus, cum valores bonorum et malorum sese continuo elidant (§. praec.), facto fine seriei finitae rerum creatarum (§. XIII.) dabunt iidem valores pro differentia nihilum, itaque felicitas, quae exprimit valorem totius collectionis rerum creatarum (§. XXVI.), foret aequalis nihilo; sed hoc dici nequit: nam in creatione huius mundi Deus respexit felicitatem tamquam finem primum eiusdem mundi (§. XIX.), hinc si dicta felicitas foret aequalis nihilo, in creatione huius mundi Deus respexisset nihilum, hoc molitus fuisset per suam infinitam sapientiam, consilium, et ipsa bonitas fundamentum mundi creati (§. XVII.) esset inanis; illud autem, quod nihil respicit, cuius sapientia et consilium in re maximi negotii nihil molitur, et cuius bonitas est prorsus inanis et vacua, nulla ratione gaudere potest infinita sapientia, consilio et bonitate (§. V., VI.); quod rursus his destituitur, vero sensu Deus dici nequit (§. I.): ergo felicitas non potest nihilo aequari, et per consequens nec magnitudo valoris bonorum est aequalis magnitudini valoris malorum. Si dicamus secundum: hoc ipso post mutuam eorumdem elisionem (§. praec.) differentia foret minor nihilo seu valoris negatiui, residua nempe forent mala, quare felicitas exprimens valorem totius collectionis rerum creatarum (§. XXVI.) foret etiam mala seu infelicitas, condidisset igitur Deus mundum, ut nos aeternum infelices faceret, et ideo esset invidus, iniustus et omni tyranno peior, id est in dato casu non esset possibilis Deus bonus, sed tantum infinite malus, quae quanta sunt absurda! Atque ex his manifeste sequitur malorum valores a valoribus bonorum generatim excedi. Non tamen nego per hoc hominem dari talem, cuius vitia superent suas virtutes, sicque felicitati inproportionatum faciant, id est admitto in pluribus hominibus vi libertatis plures committi actiones, quae sint mala moralia, quam quae dici queant bona moralia, ex quo et infelicitatis existentiam alibi ostendam citra iacturam bonitatis diuinae, et haec ratio est, quod duntaxat generatim mala a bonis excedi adseruerim.

XXXVI.

A jó értékének nagysága együttesen meghaladja a világban létező rossz értékének nagyságát. A világban létező jó értékének nagysága nem egyenlő a rossz értékének nagyságával, s nem is kisebb annál; ha ugyanis az elsőt fogadjuk el, amikor a jó és a rossz értékei szüntelenül megsemmisítik egymást (ld. XXXV. fej.), akkor a teremtmények véges sorának legvégén (ld. XIII. fej.) ezen értékek különbsége nulla lesz, tehát a boldogság, amely a teremtmények összességének az értékét fejezi ki (ld. XXVI. fej.), egyenlő lenne a semmivel; ámde ezt nem lehet mondani: ugyanis e világ teremtetésekor Isten a boldogságot tekintette a világ elsődleges céljának (ld. XIX. fej.), ezért ha az említett boldogság egyenlő volna a semmivel, Isten e világ teremtetésekor a semmit tűzte volna ki céljául, és végtelen előrelátásával, bölcsességével ezért fáradozott volna, és a teremtett világ alapja, Isten jósága (ld. XVII. fej.) tartalmatlan volna, mert aminek a célja semmi, s akinek bölcsessége és szándéka egy alapvető fontosságú dologban a semmit valósítja meg, akinek a jósága teljességgel tartalmatlan és üres, az semmiképp sem örvendhet végtelen bölcsességnek, megfontoltságnak és jóságnak (ld. V–VI. fej.), márpedig e tulajdonságok híján valódi értelemben Istennek sem mondható (ld. I. fej.); tehát a boldogság nem lehet egyenlő nullával, következésképpen a jó értékének nagysága sem egyenlő a rossz értékének nagyságával. Ha a második kijelentést tesszük magunkévá, abból az következne, hogy kölcsönös megsemmisítésük után (ld. XXXV. fej.) a különbség kisebb lenne a nullánál, azaz negatív értékű lenne, hiszen a különbség rossz lenne, ezért a teremtmények egész összességének értékét kifejező boldogság (ld. XXVI. fej.) szintén rossz, azaz boldogtalanság volna, tehát Isten azért teremtette volna a világot, hogy örökre boldogtalanná tegyen bennünket, ezért irigy, igazságtalan, minden zsarnoknál gonoszabb volna; ez esetben viszont nem lehetne jó Isten, hanem csupán végtelenül rossz: mindez megannyi képtelenség! A fentiekből világosan következik, hogy a jó értékei összességükben felülmúlják a rossz értékeit. Persze ezzel korántsem tagadom, hogy akad olyan ember, akinek bűnei felülmúlják erényeit, és ezáltal a boldogságra alkalmatlanná teszik, azaz elfogadom, hogy a szabadság hatása következtében számos embernél több erkölcsileg rossz cselekedet valósul meg az erkölcsileg jónak mondhatónál; másutt ki fogom mutatni ennek alapján, hogy létezik boldogtalanság is anélkül, hogy csökkentené Isten jóságát, és ez az oka azon állításomnak, hogy legalábbis összességében a jó felülmúlja a rosszat.

§. XXXVII.

Mundus hic est fini suo, qui est felicitas, perfecte proportionalis. Collectio tota rerum creatarum efficit hunc mundum (§. XV.), in hac porro collectione sunt mala et bona (§. XXVII.), seu verius tota collectio resultat e bonis et malis, et cum generatim valor bonorum excedat valorem malorum, collectio rerum creatarum, id est mundus hic spectari potest veluti residuum quoddam bonorum (§. praec.), sed residuum hoc est valoris positiui, est, inquam, vera perfectio, sicut et felicitas, huic itaque mundus est perfecte proportionalis. Atque iam iterum patet, quam apte felicitas exprimat valorem totius collectionis rerum creatarum, id quod etiam alibi (§. XXVI.) demonstraui. Ex hoc vltro inferre licet, quod si Deus felicitatem finitam pro fine creationis statuere voluit, non potuit alium mundum creare, quam qui e bonis et malis constet, quam sequelam suo loco fusius etiam deducam; itaque finis mundi ex oppositarum rerum creatione obtinetur, vnde vis argumenti (§. VII.) aliqua ex parte pendet.

XXXVII.

E világ tökéletesen arányos céljával, a boldogsággal. A teremtmények összessége alkotja e világot (ld. XV. fej.), továbbá ezen összességben van jó és rossz (ld. XXVII. fej.), helyesebben ez az összesség jóból és rosszból áll; mivel pedig összességében a jó értéke felülmúlja a rosszét, a teremtmények összessége, vagyis e világ úgy tekinthető, mint amelynek értékmaradéka jó (ld. XXXVI. fej.); ámde e maradék pozitív értékű, azaz mondhatni valós tökéletesedés, egyszersmind boldogság is, így hát a világ tökéletesen arányos a boldogsággal. Tovább most már az is nyilvánvaló, milyen jól kifejezi a boldogság a teremtmények összességének értékét: ezt fentebb (ld. XXVI. fej.) már kimutattam. Ebből önként következtethetünk arra, hogy ha Isten véges boldogságot szánt a teremtés céljául, nem teremthetett másféle világot, mint amelyik jóból és rosszból áll; ezt a következtetést a maga helyén bővebben is le fogom vezetni; tehát a világ célja ellentétes dolgok teremtéséből valósul meg, s ettől függ részben érvelésünk ereje (ld. VII. fej.).

§. XXXVIII.

Repugnat duos fines oppositos creationi mundi praefigere, quales forent felicitas et infelicitas. Cum finis mundi creati sit et proportionalis (§. praec.), et valorem illius apte exprimat (§. XXVI.), tuto concludere licet: in tota collectione nihil exstare, quod oppositum aliquem secundum finem, e. g. infelicitatem exprimat generatim, id est collectio rerum creatarum non est ita ordinata, ut ea sit simul excessus bonorum (§. XXXVI.) et malorum, quamvis si series dicta rerum creatarum (§. XII.) interrumpatur, fieri possit, ut subinde excessus malorum obtineatur, quod sit, dum e. g. homo vitiis plenus moritur, et a serie mundi currente spectatis bonis et malis moralibus excluditur, in hoc quippe excessus malorum remanet, at propterea series rerum creatarum generalis non euadit valoris negatiui, quae sola exprimitur per felicitatem, seu cui soli Deus praefixit felicitatem pro fine primario (§. XIX.). Denique hoc ipso, quod felicitas apte exprimat valorem totius collectionis rerum creatarum, frustra ponitur secundus finis priori oppositus, sed Deus nihil frustra statuere potest, quia plenus consilio et sapientia est: repugnat ergo Deo duos fines oppositos creationi mundi praefigere, quales forent felicitas et infelicitas; imo si per impossibile ponatur existere aliud aliquod principium natura sua malum praeter Deum, quod pro fine alicuius collectionis rerum creatarum statuatur infelicitatem, deberet hoc ipso alius praeter hunc existere mundus, cuius valoris residuum essent mala sicque infelicitati proportionalia.

XXXVIII.

Önellentmond s két ellentétes célt kitűzni a világ teremtése számára, pl. a boldogságot és a boldogtalanságot. Mivel a teremtett világ célja egyrészt arányos vele (XXXVII. fej.), másrészt pontosan kifejezi annak értékét (ld. XXVI. fej.), bátran levonható az a következtetés, hogy összességében nem létezik semmi olyan, ami valamiféle második, ellentétes célt fejezne ki összességében, pl. a boldogtalanságot, azaz a teremtmények összessége nem olyan rendszert alkot, amelynek végösszege jó is, rossz is (ld. XXXVI. fej.), ámbár ha a teremtmények említett sorozatát (ld. XII. fej.) valami megszakítaná, bekövetkezhetnék, hogy különbségként a rosszat kapnánk; ez a helyzet pl., amikor egy igen bűnös ember meghal, és kimarad a világ folyásából erkölcsi jó és rossz tekintetében; az ő esetében ugyanis a maradék negatív lesz, ámde ettől még a teremtmények egész sorozata nem válik negatív értékűvé, mert a boldogság csak az egész sorozatra vonatkozik, csupán ez elé tűzte ki elsődleges célként Isten a boldogságot (ld. XIX. fej.). Annak következtében, hogy a boldogság pontosan kifejezi a teremtmények összességének értékét, hiába is tételezünk fel egy második, az előbbivel ellentétes célt számára; mi több, Isten nem képes semmi hiábavaló elhatározásra, mivel telve van bölcsességgel és megfontoltsággal: ellentmondás tehát, hogy Isten két olyan ellentétes célt szabjon a világ teremtése elé, mint a boldogság és a boldogtalanság; ha pedig feltételeznénk azt a lehetetlenséget, hogy Isten mellett létezik még egy, természetétől fogva rossz szubsztancia, amely a teremtmények valamely összessége céljául a boldogtalanságot tűzné ki, akkor léteznie kellene a mi világunk mellett egy másik világnak is, amelynek értékösszege negatív volna, tehát a boldogtalansággal arányos.

§. XXXIX.

Infelicitas non est finis praefixus creaturae rationali. Infelicitas non est proportionalis finis huic mundo, neque exprimit valorem totius collectionis rerum creaturarum (§. XXVI. et XXXVII.): itaque praefigi a Deo pro fine mundi non potuit, et quia creaturae rationali competit frui fine mundo praefixo (§. XXIII.), hoc ipso infelicitas neque creaturae rationali pro fine praefigi potuit a Deo. Spectatis rebus, vt in se sunt, creatis videmus bona physica maiora quam mala (§. XXXVI.) esse, item bona physica malaque tam physica, quam moralia augere bonum morale (§. XXIX.), hinc spectata serie rerum generali huius mundi bona excedunt mala: quomodo itaque haec exprimet infelicitas? quomodo Deus, quem existere (§. I., II., III., IV.) et infinite esse bonum a priori, vt aiunt, demonstraui (§. V., VI.), potuisset dictam infelicitatem pro fine hominis immediato ponere?

§. XL.

Infelicitas creaturarum rationalium, etsi pro fine mundi non ordinata, si ponatur existere, perficit felicitatem. Felicitas est status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio (§. XX.), hic autem resultat ex manifestatione clara attributorum Dei (§. XXI.), quae relate ad quoduis attributum Dei aequalis esse debet (§. XXII.), id est ad felicitatis statum perfecte possidendum requiritur omnium attributorum et in aequali gradu manifestatio, inter quae et iustitia diuina locum habet; at haec manifestari nulla ratione potest, nisi vi puniendi mala moralia Deus polleat, et nisi reapse hanc exercere valeat; quomodo autem plectet eadem mala moralia, nisi admittat existentiam infelicitatis? haec quippe resultat ex excessu malorum moralium in ente rationali: itaque iustitia sine infelicitatis existentia, felicitas sine notione iustitiae et hoc ipso etiam felicitas sine infelicitate obtineri non potest, seu si haec ponatur existere, perficit ipsam felicitatem.

XXXIX.

A boldogtalanság nem az értelmes teremtmény elé tűzött cél. A boldogtalanság nem arányos célja ennek a világnak, és nem fejezi ki a teremtmények összességének értékét (ld. XXVI. és XXXVII. fej.), tehát Isten nem tűzhette ki a világ céljául; és minthogy a gondolkodó teremtménynek jutott osztályrészül, hogy a világ elé tűzött célt élvezze (ld. XXIII. fej.), ennél fogva a boldogtalanságot Isten nem tűzhette ki az értelmes teremtmény céljául. Önmagukban megvizsgálva a teremtményeket láthatjuk, hogy a fizikai jó magasabb értékű, mint a rossz (ld. XXXVI. fej.), tovább a fizikai jó és a fizikai és erkölcsi rossz az erkölcsi jót gyarapítja (ld. XXIX. fej.), ennek következtében a világ dolgainak egész sorozatát tekintve több a jó, mint a rossz: mi módon fejezhetné ezt ki a boldogtalanság? Isten, akiről kimutattam, hogy létezik (ld. I., II., III., IV. fej.), és szakkifejezéssel a priori végtelenül jó (ld. V., VI. fej.), hogyan tűzhette ki az ember közvetlen céljául a szóban forgó boldogtalanságot?

XL.

Az értelmes lények boldogtalansága, noha nem rendeltetett a világ céljául, de ha feltételezzük létét, tökéletesítheti a boldogságot. A boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teljes állapot (ld. XX. fej.); ez az állapot Isten tulajdonságainak világos megnyilatkozásából fakad (ld. XXI. fej.); e megnyilvánulásnak Isten bármely tulajdonsága vonatkozásában egyenlőnek kell lennie (ld. XXII. fej.), azaz a boldogság állapotának tökéletes birtoklásához Isten valamennyi tulajdonságának egyenlő mértékű megnyilvánulására van szükség; e tulajdonságok között szerepel Isten igazságossága: ez azonban semmiképp sem nyilvánulhat meg, ha Istennek nincs hatalma az erkölcsi rosszat büntetni, és e hatalmat nem képes ténylegesen gyakorolni; ámde hogyan büntethetné az erkölcsi rosszat, ha nem engedné meg a boldogtalanság létezését? A boldogtalanság ugyanis abból ered, hogy az illető értelmes lényben többségben van az erkölcsi rossz: következésképp az igazságosság nem valósulhat meg a boldogtalanság létezése nélkül, sem a boldogság az igazságosság fogalma nélkül, következésképp a boldogság sem érhető el a boldogtalanság nélkül; vagyis ha feltételezzük a boldogtalanság létezését, akkor ez magát a boldogságot tökéletesíti.

§. XLI.

Infelicitatis existentiam posita felicitate admittere debet bonitas diuina.

Non solum ea vi suae bonitatis Deus producere debet, si mundum creare velit, quae immediate fluunt ex bonitate diuina, vt inter alia est felicitas (§. XVII., XVIII. et XIX.), sed etiam illa, quae cum his essentialem nexum habent; at infelicitas essentialem nexum habet cum felicitate, quia hanc illa perficit (§. praec.): quare posito, quod Deus velit praefigere felicitatem pro fine creaturae rationalis, existentiam infelicitatis vi suae bonitatis etiam admittere debet. Ex praecedente et praesenti positionibus erui necessitatem existentiae infelicitatis, ex positione autem (§. XXXIX.) deduxi infelicitatem non esse finem a Deo positum creaturae rationali, quae nemini adparere debent opposita; enimvero quia bonitas diuina relatiua (§. VI.) nihil mali entibus possibilibus finitis intendere potest, ideo ad eam spectauit, ne homines e possibilitate eriperentur, vt infelices euadant, ideo, inquam, infelicitas nequit esse hominum finis a Dei bonitate praefixus: et simul quia felicitas ex diuinae bonitatis natura emanat (§§. citt.), et haec perficitur infelicitate (§. praec.), ideo rursus bonitati dictae plane conforme est, vt eadem infelicitas velut adminiculum essentialia felicitatis existat.

XLI.

A boldogság tételezése esetén az isteni jósnak meg kell engednie a boldogtalanság létezését is. Istennek jóságából következően nemcsak a jósból közvetlenül adódó dolgokat kell létrehoznia, amikor a világot meg akarja teremteni, amilyen többek között a boldogság (ld. XVII., XVIII., XIX. fej.), hanem azokat a dolgokat is, amelyek lényegileg összefonódnak velük; a boldogtalanság lényegileg összefonódott a boldogsággal, mivel tökéletesíti ezt (ld. előző fej.), tehát ha feltételezzük, hogy Isten a boldogságot akarja az értelmes teremtmény elé céljául kitűzni, jóságából következően meg kell engednie a boldogtalanság létezését is. A megelőző és a mostani állításból a boldogtalanság létének szükségességét következtettem ki; a XXXIX. paragrafus tételéből viszont azt vontam le, hogy Isten nem a boldogtalanságot tűzte ki a gondolkodó lény céljául; senki ne tartsa e kettőt ellentétesnek: ugyanis mivel Isten relatív jósága (ld. VI. fej.) nem akarhat semmi rosszat a lehetséges véges létezőknek, ügyelt arra is, hogy az emberek ne azért szakadjanak ki a lehetőség állapotából, hogy boldogtalanok legyenek; ezért állítom, hogy a boldogtalanság nem lehet az isteni jóság által az emberek elé tűzött cél; s mivel a boldogság az isteni jóság természetéből árad (idézett paragrafusok), és a boldogtalanság tökéletesíti Őt (ld. előző fej.), tökéletesen összhangban áll ezzel a jóssággal, hogy létezzék boldogtalanság is mint a boldogság lényegi eszköze.

§. XLII.

Existencia infelicitatis conformis est bonitati diuinae relatiuae. Si bonitas diuina relatiua non est conformis aut componibilis cum existencia infelicitatis hominis e. g. A, B, C etc., Deus non esset relatiue bonus, nisi determinatus ille creaturarum rationalium numerus ab ipso creatus felicitatem veluti generalem mundi finem primarium consequeretur, id est in dato casu bonitas diuina penderet essentialiter a determinato numero entium perficiendorum, vt consideranti patet (§. VII.); sed bonitas diuina relatiua nec a finito, nec ab infinito numero entium perficiendorum dependet (§. cit.), itaque existencia infelicitatis conformis est bonitati diuinae relatiuae. Vulgarem sane ac plane corruptam habent ii attributorum diuinorum notionem, qui eorum infinitatem ex effectibus productis ac nobis communicatis stricte metiuntur, nempe qui existimant Deum non esse e. g. omnipotentem, nisi actualiter creet omnia possibilis, non esse iustum infinite, nisi poenas entibus finitis infinite intensas dictet, non esse denique bonum, nisi entibus itidem finitis felicitatem infinitam, quod repugnat (§. XXV.), omnibus singillatim reapse conferat. A priori igitur demonstrare et metiri oportet attributa Dei, nempe e notione vera entis necessarii, hoc quippe gaudet infinitis et omnibus possibilibus perfectionibus (a): tale porro ens Deum adpellamus (§. I.), hic ergo est infinite potens siue vnum, siue omnes possibilis mundos creet, est infinite iustus, si quotcunque entia puniat, est infinite bonus siue vni, siue pluribus, siue demum omnibus felicitatem conferat. Id tamen vnum censeo esse necessarium, vt nempe manifestetur attributum aliquod Dei, debere effectum illi attributo proportionatum existere saltem vnicum, qui sit nobis notus, et qui si non existat, non ideo carebit Deus attributo aliquo, cuius nullus effectus est nobis notus, sed tantum Deum gaudere eodem ignorabimus.

(a) Cf. Cl. Storchenau op. cit. Lib. I. Ont. Sect. III. c. I. §. CXIII.

XLII.

A boldogtalanság léte összefér Isten viszonyuló jóságával. Ha Isten viszonyuló jósága nem összeférhető, nem összeegyeztethető A, B, C stb. ember boldogságának létezésével, akkor Isten csak akkor volna relatíve jó, ha az értelmes teremtmények általa teremtett meghatározott száma elnyerné a boldogságot mint a világ általános, elsődleges célját, vagyis az adott esetben az Isten jósága lényegében a teremtendő lények véges számától függne, mint ez világos a gondolkodó előtt (ld. VII. fej.); ámde Isten relatív jósága nem függ a teremtendő lények sem véges, sem végtelen számától (ld. uo.). Tehát a boldogtalanság létezése összeegyeztethető Isten relatív jóságával. Teljességgel vulgáris és hibás fogalmuk van Isten tulajdonságairól azoknak, akik e tulajdonságok végtelenségét szigorúan az általunk tapasztalt, megvalósult hatások alapján méricskélük, akik úgy gondolják, hogy Isten pl. nem mindenható, ha ténylegesen nem teremt meg minden lehetséges lényt, hogy nem végtelenül igazságos, ha nem szab ki a véges lényekre végtelenül súlyos büntetéseket, s végül nem jó, ha nem ad valamennyi véges lénynek egyenként is végtelen boldogságot, ami önellentmondás (ld. XXV. fej.). Tehát Isten tulajdonságait a priori kell bemutatni és felmérni, vagyis a Szükségszerű Lény igaz fogalma alapján, aki rendelkezik minden lehetséges, végtelen tökéletességgel (a), hiszen az ilyen lényt nevezzük Istennek (ld. I. fej.); Ő végtelenül hatalmas, akár egy világot teremt meg, akár minden lehetséges világot; végtelenül igazságos, akárhány lényt büntet; végtelenül jó, akár egy, akár több, akár minden lényt boldogsággal ruház fel. Egy dolgot azonban elengedhetetlennek tartok, nevezetesen ahhoz, hogy Isten valamely tulajdonsága megnyilatkozzék, kell lennie legalább egy hatásnak, amely arányos ezzel a tulajdonsággal, s amelyet ismernünk kell; ha ez a hatás nem léteznék, ettől még Istennek meglenne az a tulajdonsága, melynek egyetlen hatását sem ismerjük, csak nem tudnánk, hogy egyedül Isten leli örömét benne.

(a) Az e jegyzetben hivatkozott munkát ld. fentebb, a IV. fejezet (a) jegyzetében!

§. XLIII.

Si Deus aeternitatem infelicitatis impedire vellet, non posset dici vero sensu relatiue bonus. Deus non potest aliter creaturam rationalem ab aeternitate infelicitatis eripere, nisi effectum iustitiae suae per misericordiam semper dispenset, faciatque, vt creaturae rationalis actiones malae adeoque proportionales infelicitati felicitate proemientur post finitum aliquod in infelicitate tempus; ita, inquam, Deus agere debet, si impedire velit aeternitatem infelicitatis; porro si ita ageret, vellet euidenter, vt poenae a sua iustitia dictatae numquam impleantur; poenae quippe cum culpis seu malis moralibus esse debeant proportionales, et culpa laedat bonitatem infinitam Dei, duratione esse debent interminabiles; sed velle, vt poenae ab iustitia diuina dictatae non impleantur, prout deberent, est velle efficaciter a nobis subducere veram suae iustitiae notionem; itaque in felicitate constituti videremus reliqua attributa Dei cum pleno effectum, nempe videremus, quod Deus illos, quos creat, annihilat, quibus misericordiam largitur, eos ab hac, nisi noua mala ponant, non excludat etc., tantum solam iustitiam sine pleno effectum cereremus, nimirum punitos iuste sine vlllo nouo merito in felicitatem adseri, et quia hoc semper exercere deberet Deus, vt dixi, ad aeternitatem infelicitatis penitus impediendam, nobis hoc ipso magis manifestarentur reliqua attributa Dei quam iustitia: status autem ille, in quo non aequaliter omnia nobis attributa Dei manifestantur, non est vera felicitas (§. XXII.), hinc si Deus aeternitatem infelicitatis impedire vellet, nollet hoc ipso nobis veram felicitatem conferre; sed si hanc nollet, non posset vtique dici vero sensu relatiue bonus (§. VI., VII.).

XLIII.

Ha Isten meg akarná akadályozni az örök boldogtalanságot, a szó igazi értelmében nem lehetne Őt relative jónak mondani. Isten csak úgy képes kiragadni az értelmes teremtményt az örök boldogtalanságból, ha igazságosságának érvényesítését hatálytalanítja irgalmasságával, és az értelmes teremtmény rossz, ezért a boldogtalansággal arányos cselekedeteit boldogsággal jutalmaztatja, miután az illető meghatározott időt töltött boldogtalanságban; szerintem Istennek így kell eljárnia, ha elejét akarja venni az örök boldogtalanságnak, ámde ha így járna el, nyilván azt kívánná, hogy az igazságossága által diktált büntetéseket soha ne hajtsák teljesen végre; a büntetéseknek persze, mivel arányosaknak kellene lenniök a bűnökkel, vagyis az erkölcsi rosszal, és mivel a bűn Isten végtelen jóságát sérti, vég nélkül kellene tartaniok; viszont az a szándék, hogy az isteni igazság által diktált büntetést ne hajtsák végre úgy, ahogy kellene, valójában azonos azzal a szándékkal, hogy megvonják tőlünk igazságosságának megismerését; ilyenképpen a boldogság állapotában teljes hatásukban ismernénk meg Isten többi tulajdonságát, s akiken megkönyörül, azokat nem zárja ki irgalmából, ha nem követnek el új bűnöket stb., és csupán igazságosságát látnánk korlátozott működésében, ti. hogy azok, akiket joggal büntetett, minden új érdem nélkül boldogságot nyernek; és mivel – mint mondtam – Istennek mindig így kellene eljárnia az örök boldogtalanság teljes kiküszöbölése érdekében, ennek következtében Isten egyéb tulajdonságait jobban ismernénk meg, mint igazságosságát; ámde egy olyan állapot, amelyben Isten összes tulajdonságai nem egyenlő mértékben tárulnak fel előttünk, nem igazi boldogság (ld. XXII. fej.), következésképp, ha Isten elejét akarná venni az örök boldogtalanságnak, pontosan ezzel tagadná meg tőlünk az igazi boldogságot; ámde ha ezt megtagadná, a szó igazi értelmében semmiképp sem nevezhetnénk relative jónak (ld. VI., VII. fej.).

§. XLIV.

Existunt reapse duae bonitates: Pura et Depurata, quae perfectam harmoniam habent. Bonitatem puram adpello bonitatem infinitam, quae ex nulla commixtione rerum ortum duxit, seu quae est simplicissima, haec autem existit, si ens simplicissimum esse ponatur, existit autem tale, nempe Deus (§. I.): quare existit etiam bonitas pura. Contra bonitatem depuratam voco bonitatem finitam, quae resultat ex mutua bonorum et malorum elisione, quoties illa hanc excedunt, seu bonitas depurata est residuum bonorum pretium, quod remanet, si valorem bonorum creatorum cum malis huius mundi conferamus; haec¹ existere ex iis, quae alibi (§. XXXIII. et sequ. vsque XXXVII.) diximus, facile deducitur. Porro felicitas a Deo pro fine mundi statuta (§. XIX.) fluit ex ipsa diuina bonitate tamquam fundamento mundi conditi (§. XVII.), et amore veluti caussa efficiente eiusdem (§. XVIII.), quid enim ex illa infinita bonitate citius erues, quam quod vi illius Deus cupiat creaturas ex se capaces fieri felices; at felicitas haec exprimit valorem totius collectionis (§. XXVI.), est item huic collectioni seu mundo perfecte proportionalis (§. XXXVII.), collectio autem dicta rerum spectato pretio bonorum et malorum mutuo collatorum est bonitas depurata: fluit ergo haec etiam, sicut felicitas ex bonitate divina seu pura, nempe illa cum hac veram ac naturalem harmoniam habet, quatenus bonitas depurata nos directe inducit in notionem bonitatis purae et diuinae, atque ab hac omnem mali suspicionem amouet. Et haec est illa naturalis harmonia inter bonitatem diuinam et hunc mundum e bonis et malis conflatum (§. XXVII.), quae sola sufficit, si mala seorsim a bonis non spectentur, qualiter si Epicurei olim et recentius Baylius cum pluribus Atheis modernis (a) considerassent mala, in erroneas suas rationationes non abissent.

---

¹ Recte: hanc

Valójában kétféle jóság van: a tiszta és a letisztult, amelyek tökéletes összhangban vannak. Tiszta jóságnak a végtelen jóságot nevezem, amely nem alkotóelemek keverékéből keletkezik, azaz teljesen egynemű; ennek léte feltételezi egy teljesen egynemű lény létezését, ilyen lény létezik, tudniillik Isten (ld. I. fej.); tehát létezik tiszta jóság is. Ezzel szemben letisztult jóságnak nevezem a véges jóságot, amely a jó és a rossz összeadásából származik, valahányszor a jó nagyobb, mint a rossz; vagyis a letisztult jóság egy pozitív maradványérték, amely akkor adódik, ha a teremtett jó értékét összevetjük a világunkban található rosszal; hogy ilyen letisztult jóság létezik, az könnyen levonható a fentebb mondottakból (ld. XXXIII–XXXVII. fej.). Továbbá: a világ céljául Istentől rendelt boldogság (ld. XIX. fej.) magából Isten jóságából mint a teremtett világ alapjából következik (ld. XVII. fej.), valamint Isten szeretetéből, amely miatt a világot létrehozta (ld. XVIII. fej.); mert mi más következethetünk ki Isten végtelen jóságából előbb, mint azt, hogy ennek folytán kívánja Isten, hogy teremtményei a maguk erejéből képesek legyenek a boldogságra; ámde ez a boldogság az összesség értékét fejezi ki (ld. XXVI. fej.), és tökéletesen arányos ezen összességgel, vagyis a világgal (ld. XXXV–II. fej.); ez az összesség a jó és a rossz összeadásának végértékét tekintve a letisztult jóság; e letisztult jóság a boldogsághoz hasonlóan az isteni, vagyis a tiszta jóságból ered, azzal áll igaz és természetes összhangban, mivel a letisztult jóság vezet rá egyenes úton bennünket a tiszta, isteni jóság fogalmára, és mentesíti azt a rossz minden gyanújától. Ez hát az isteni jóság, valamint e jóból és rosszból összeötvözött világ (ld. XXVII. fej.) közti természetes összhang, amely csak akkor érvényesül, ha nem szemléljük a rosszat a jótól elkülönítve; ha egykor az epikureusok és napjainkban Bayle sok modern ateistával (a) együtt így szemlélte volna a rosszat, nem jutottak volna tévútra okoskodásaikban.

Alia profecto est malorum natura, si haec separatim a bonis examinentur, quam si ad haec, prout fieri debet, referantur: in priori casu, si nempe bona et mala ab inuicem separata et nullo nexu iuncta dicamus, bonorum pretium erit felicitas illis ex natura proportionalis, malorum vero infelicitas, duo ergo erunt fines a Deo bono praefixi, bonus et malus, at talis Deus repugnat (§. XXXVIII.), hinc inferre licebit: ergo Deus non existit, qui sit bonus et malus, sed et duo principia summa, bonum et malum ex natura sua repugnant (b), hinc vltro tuto dices: nullus datur Deus, nulla legum moralitas, proinde mera figmenta sunt quaeuis Religiones et Ciuitates: en theatrum Atheorum patenti-
tissimum! in secundo casu autem, si id est bona cum malis, vt arctissimo nexu coniunguntur (§. XXXII.), ita ad inuicem referantur, reperies semper (ex §. XXX., XXXV., XXVI.) perfectam harmoniam inter bonitatem diuinam et hunc mundum veluti bonitatem quamdam depuratam ratiocinatione hoc loco superius allata, et tam particulares quosuis casus explicabis, quam difficultatibus Baylianis plene occures; quae duo vt adhuc absoluam ad pleniorum problematis resolutionem necessaria, sequentes subnecto adhuc positiones.

(a) Le Bon-sens cit. et Mirabaud. Vid. etiam Petronii Satyricon.

(b) Cf. Cl. Storchenau op. cit. L. IV. Theol. Nat. Sect. II. c. II. §. XXX.

Mert nyilván egészen más a rossz természete, ha a jótól elválasztva vizsgáljuk, mint ha a jóhoz viszonyítjuk, ahogy kell; az első esetben, tudniillik ha azt mondjuk, hogy a jó és a rossz független egymástól, nincs köztük kapcsolat, akkor a jó jutalma a vele természetsszerűleg arányos boldogság lesz, a rosszé pedig a boldogtalanság, következésképp a Jóisten két célt tűzne ki, egy jó és egy rossz célt, ámde ez összeegyeztethetetlen Istennel (ld. XXX-VIII. fej.), amiből arra lehetne következtetni, hogy nincs olyan Isten, aki egyszerre jó és rossz, hiszen e két fő szubsztancia, a jó és a rossz természeténél fogva összeegyeztethetetlen (b), így nyugodtan azt mondhatná az ember: egyáltalán nincs Isten, nincs erkölcsi törvény, minden vallás és állam pusztá koholmány: íme ezt a széles perspektívát tárják fel az ateisták! A második esetben viszont, azaz ha a jót és a rosszat ugyanúgy egymásra vonatkoztatjuk, mint amilyen szorosan összefonódnak (ld. XXXII. fej.), akkor mindig (a XXX., XXXV., XXXVI. paragrafusok alapján) tökéletes összhangot fogunk találni Isten jósága és e világ mint valamiféle letisztult jóság között az e fejezetben fentebb felhozott érvelés alapján, és egyrészt megmagyarázhatunk minden esetleges részletkérdést, másrészt teljesen megfelelehetünk Bayle ellenvetéseire; hogy lezárjam e két dolgot, amely a probléma tökéletesebb megoldásához még szükséges, az alábbi állításokat fűzöm még hozzá.

(a) Bayle munkásságára ld. az Előszó 1. jegyzetét; a Le Bon Sens-re és Mirabeaud-ra az Előszó (a) jegyzetét!

Petronius Arbiter (i. u. 1. sz.) Satyricon c. munkájából csak töredékek maradtak fenn, köztük a kerek egészet alkotó Trimalchio lakomája. A munka versekkel tarkított prózában íródott.

(b) Storchenaura ld. a IV. fejezet (a) jegyzetét!

§. XLV.

Impossibilis est productio mundi e meris bonis physicis et moralibus. Si impossibilis foret productio malorum cum bonis, illa vtique non existerent, non existentibus autem malis nullam habere possemus notionem boni, cum haec illis adeo arcto nexu copulentur (§. XXXII.), vt separatim ne concipi quidem possint (§. XXXIII.): itaque non sciremus existentiam Solis, Lunae, Planetarum reliquorum fixarumque et alia innumera esse totidem bona physica, et sic nulla in nobis suspicio existentiae alicuius supremi Numinis excitari posset, et quia ab huius existentia et attributis pendet ius naturae, et ab hoc rursus ius publicum Ciuitatis, nullam quoque horum notionem haberemus, viueremus proinde sine lege, sine societate, sine Religione. Iam in tali mundi systemate Deus nec manifestaret nobis gloriam suam externam, vtpote in cuius nec existentiam deuenire possemus, nec etiam sciremus pro fine nobis ordinatam esse felicitatem: frustra itaque nos distingueret Deus a brutis per intellectum et rationem; at Deus plenus consilio et sapientia frustra operari nihil potest: igitur in hypothesi mundi e meris bonis compositi non existerent homines, sed mera entia aut inanimata, aut intellectu et ratione carentia, imo si strictius ratiocinari velimus, cum singula entia hominibus inferiora optimo Dei consilio in solum hominum vsum creata sint (§. XXIII.), frustra etiam haec producerentur, consequenter inanes forent aquae, herbae, terra, Sol, Luna, seu si Deus crearet mundum e meris bonis, inane aliquod produceret; at repugnat Deo sapientissimo talis operandi ratio, quare impossibilis quoque est productio mundi e meris bonis ex parte Dei, at etiam ex parte sui, quia mundus talis neminem duceret, etiamsi ponamus existere in illo homines, ad ideam felicitatis, non manifestaret, vt dixi, Dei attributa; felicitas tali mundo praefixa non consisteret in manifestatione attributorum omnium Dei, id est felices iustitiam et misericordiam Dei non viderent, quae locum non nisi creatis malis habent, vt clarum est: mundus ergo e meris bonis compositus foret deterior hoc, qui e bonis et malis coalescit, sed mundus e meris bonis peior mundo e bonis et malis composito repugnat: hinc etiam ex parte sui implicat productio mundi e meris bonis.

Lehetetlen a világot pusztán fizikai és erkölcsi jóból megteremteni. Ha lehetetlen volna a rossz és a jó együttes teremtése, akkor szükségképpen egyikük sem létezne; de ha nem volna rossz, nem volna fogalmunk a jóról sem, mivel ezek olyan szorosan összekapcsolódnak (ld. XXXII. fej.), hogy külön el sem képzelhetők (ld. XXXIII. fej.): következésképpen nem tudnánk, hogy a Nap, a Hold, a többi bolygó és állócsillag és számtalan egyéb jelenség mindmegannyi fizikai érték, és így fel sem támadhatna bennünk az a sejtélem, hogy létezik valamiféle Legfelsőbb Lény, mivel az Ő létezésétől és tulajdonságaitól függ a természetjog, ettől pedig a közjog; ezekről sem volna fogalmunk, tehát törvény, társadalom, vallás nélkül élnénk. Egy ilyen világrendszerben Isten sem mutatná meg nekünk külső dicsőségét, nem jöhetnének rá létezésére, s azt sem tudhatnánk, hogy elrendelt célunk a boldogság, tehát hiába választott volna el Isten bennünket az értelem és gondolkodás révén az oktalan állatoktól; ámde Isten telve van megfontoltsággal és bölcsességgel, és nem képes semmi hiábavaló cselekedetre; tehát egy csupa jóból álló világ feltételezése esetén nem léteznének emberek, csupán élettelen lények, vagy értelem és gondolkodás nélküli lények; sőt, ha precízebben akarunk érvelni, miután az egyes, az embernél alacsonyabb rendű lényeket Isten legbölcsőbb szándéka csupán az ember hasznára teremtette (ld. XXIII. fej.), ezek is hasztalanul jöttek volna létre, következésképpen felesleges volna a víz, a fű, a Föld, a Nap, a Hold, vagyis ha Isten a világot csupa jóból teremtette volna, felesleges valamit teremtett volna; ám egy ilyen eljárás mód összeférhetetlen a legbölcsőbb Istennel, ezért Isten részéről lehetetlen az is, hogy a világot csupa jóból teremtsen; de ez lehetetlen volna a világ szempontjából is, mert még ha feltételeznénk is, hogy léteznek benne emberek, egy ilyen világ senkit nem vezetne rá a boldogság eszméjére, nem mutatná meg – mint mondtam – Isten tulajdonságait; egy ilyen világ elé kitűzött boldogság nem foglalná magába Isten valamennyi tulajdonságának megnyilvánulását, azaz a boldogok nem látnák Isten igazságosságát és irgalmát, mert világos, hogy ezeknek csak akkor van helyük, ha van teremtett rossz is; tehát egy csupa jóból álló világ rosszabb volna ennél a világnál, amely jó és rossz ötvözete; ámde az, hogy egy csupa jóból álló világ rosszabb annál a világnál, amely jóból és rosszából tevődik össze, önellentmondás: ebből következőleg a világ oldaláról is ellentmondás a világ csupa jóból való teremtése.

§. XLVI.

Deus salua sua omnipotentia non potuit talem entium collectionem creare, quae immediate felicitate fruatur. Posset quis ad auertendam in productione rerum a Deo omnem mali suspicionem dicere, vt quid Deus necesse habuit, si nos felices vi suae bonitatis facere voluit, creare hunc mundum, in quo tanta sunt mala, in quo nempe dedit nobis penes libertatem summam propensionem in malum, nosque proinde exposuit manifesto periculo infelicitatis, in quod plurimi labuntur, et a fine suo excidunt; an non potuisset per suam omnipotentiam producere mundum aliquem ex solis entibus intellectu et ratione praeditis, et his sine vlllo, vt aiunt, statu viae illico manifestare clare omnia attributa sua seu felicia reddere (§. XXI.)? non profecto! nam haec entia omnia ad videndum attributa diuina pollere deberent vi intelligendi infinita, quod sic declaro: haec entia intueri possent in hac felicitate posita omnia attributa Dei aequaliter (§. XXII.), adeoque etiam iustitiam et misericordiam diuinam, quorum tamen ne vel vestigium in hoc mundi systemate existeret, vt consideranti patet: iustitiam ergo ac misericordiam intuerentur cognitione absoluta et simplicissima, qua Deus sua attributa ab omni aeternitate et ante omnem effectuum productionem vidit, quae cognitio vtique est infinita, essent proinde haec entia aut particulae diuinae substantiae, aut totidem distincta entia infinita; at vtrumque salua Dei omnipotentia producere implicat, quia vel foret diuina substantia diuisibilis, tantis particulis constans, vel plura essent entia infinita possibilis ab vno itidem infinito tamen producta: quare salua omnipotentia sua Deus non potuit talem entium collectionem creare, quae immediate felicitate fruatur.

XLVI.

Isten mindenhatóságának sérelme nélkül nem hozhatta létre a létezők olyan összességét, amely közvetlenül élvezzi a boldogságot. Ha valaki el akarná hártani Istenről a teremtéssel kapcsolatosan a rossznak minden gyanúját, azt mondhatná: miért tartotta Isten szükségesnek, ha jóságából kifolyólag minket boldoggá akart tenni, hogy megteremtse a világot, amelyben annyi rossz van, amelyben a szabadság birtokában igen nagy hajlandóságot adott nekünk a rosszra, és kitett bennünket a boldogtalanság nyilvánvaló veszedelmének, amelybe igen sokan belekerülnek, és elesnek céljuktól; vajon nem tudott volna mindenhatóságával egy olyan világot teremteni, amely csupa értelmes és gondolkodó lényből áll, és ezeknek nem tudta volna a földi élet minden úgynevezett átutazó állapota nélkül rögtön világosan megmutatni valamennyi tulajdonságát, azaz boldoggá tenni őket (ld. XXI. fej.)? Nyilván nem! Hiszen mindezen lényeknek Isten tulajdonságainak meglátásához végtelen értelemre volna szükségük, amit úgy magyarázok, hogy egy ilyen boldogság állapotában leledző lények Isten valamennyi tulajdonságát egyaránt megláthatnák (ld. XXII. fej.), igazságosságát és irgalmasságát is, holott ilyen lényeknek nyomuk sincs e világrendszerünkben, ahogy ez a gondolkodó előtt világos; az igazságosságot és az irgalmat tehát azzal az abszolút és egynemű tudással szemlélnénk, amellyel Isten nézi öröktől fogva és minden alkotásának megvalósulása előtt a maga tulajdonságait; mivel az Ő tudása végtelen, e lények vagy az Ő isteni szubsztanciájának részecskéi volnának, vagy pedig megannyi különálló, végtelen lényt alkotnának; ámde mindkettőnek a megalkotása bonyodalmat okoz, ha Isten mindenhatóságát nem akarjuk megsérteni, mivel ez esetben vagy az isteni szubsztancia volna osztható, csupa részekből álló, vagy több végtelen lény volna lehetséges, amelyeket ugyanakkor egy végtelen lény hozott volna létre; Isten tehát mindenhatósága sérelme nélkül nem hozhatta létre a létezők olyan összességét, amely közvetlenül élvezzi a boldogságot.

§. XLVII.

Idem continuatur. Quantumcunque sese in excogitandis modis intuen-
di attributa diuina immediate quis torqueat, duobus plures nec inueniet, nec ex-
cogitabit, qui verosimilitudinem aliquam habeant: vel enim videri possunt
illa ex reflexione ad notiones abstractas, habitas in statu viae de attributis
diuinis, vel cognitione absolutissima et simplicissima; prior modus competit
entibus ad statum viae destinatis et finitis, haec quippe in felicitate posita
viso autore naturae reflectunt sese hunc eum esse, qui tam mirabilem machi-
nam, id est hunc mundum creauit, in eoque mirifice suam exercuit omnipo-
tentiam, prouidentiam, sapientiam, bonitatem, iustitiam etc., et sic clariorem
notitiam attributorum diuinorum nanciscuntur, in eaque plene satiantur; hac
methodo felicitate fruuntur etiam illa entia rationalia, quae ante vsum rationis
in felicitatem adseri meruerunt, nam resciant mundum existere in statu actua-
li felicitatis, cognoscunt se per misericordiam infinitam Dei e statu viae ex-
ceptos etc., sicque demum reflectunt sese hunc, quem intuentur eum esse, qui
bonus est, qui iustus, misericors, omnipotens etc. Posterior modus attributa
diuina contemplandi proprius est enti infinito, quale est solus Deus, qui nimi-
rum suas perfectiones sine vllis relationibus et illationibus simplicissime ab
omni aeternitate intuetur et comprehendit (§. praec.). Iam in hoc systemate
entia creata priori modo felicia esse non possent, cum natura sua non essent
ordinata ad statum viae, cuius proinde vi sua intelligendi finita ideam effor-
mare nequirent, igitur beari deberent posteriori modo, seu deberent esse entia
infinita intelligendi capacitate praedita, qualia tamen salua omnipotentia diui-
na produci repugnat, vt seueriora Ontologiae principia euidenter demons-
trant.

XLVII.

Folytatólag ugyanarról. Bármennyire gyötörné is magát valaki, hogy Isten tulajdonságainak közvetlen meglátására módozatokat agyaljon ki, legfeljebb kettőt találhatna, de olyat aligha, amely valamelyest is valószínű volna; Isten tulajdonságait ugyanis vagy elvont fogalmakban való tükröződésükből lehet meglátni, mely fogalmakat földi állapotunkban nyerünk Isten tulajdonságairól, vagy pedig a teljességgel abszolút és egynemű tudás alapján; az első módszer az átmeneti földi életre kárhozottatott véges lényeknek jut osztályrészükül, e lények ugyanis, miután a boldogság állapotába jutottak, és meglátták a természet Teremtőjét, önmagukkal tükrözik, hogy Ő az, aki e csodálatos gépezetet, vagyis világunkat megteremtette, és benne csodálatosan gyakorolta fennhatóságát, előrelátását, bölcsességét, jóságát, igazságosságát stb.; ezáltal e lények világosabb fogalmat kapnak Isten tulajdonságairól, s ez teljességgel kielégíti őket; ily módon nyernek boldogságot azok az értelmes lények is, akik öntudatra ébredésük előtt lettek méltók arra, hogy boldogságra jussanak, mert tudatára ébrednek annak, hogy létezik egy olyan világ, amely a boldogság tényleges állapotában van, felismerik, hogy ők Isten végtelen irgalmából megszabadultak a földi élettől stb., és így végre önmagukkal tükrözik Azt, akiről látják, hogy jó, igazságos, irgalmas, mindenható stb. Isten tulajdonságai szemlélésének második módja a végtelen lény sajátja: egyedül Isten ilyen, aki tulajdon tökéletességeit teljesen közvetlenül és a legegyszerűbb módon szemléli és fogja fel öröktől fogva (ld. XVI. fej.). Mármost: ez utóbbi rendszerben a teremtett lények az előbbi módon nem lehetnének boldogok, mivel természetüknél fogva nem volnának a földi zarándokútra rendelvek, ezért véges értelmükkel el sem tudnák azt képzelni, tehát a második módon kellene boldoggá lenniük, vagyis végtelen felfogóképeséggel rendelkező lényeknek kellene lenniük, ilyenek teremtése azonban nem fér össze Isten mindenhatóságával, mint ezt az ontológia szigorú törvényei világosan igazolják.

§. XLVIII.

Idem continuatur. Si porro Deus in hoc mundi systemate (§. XXVII.) entia rationalia sine adpetitu adsequendi felicitatem completam, quae in manifestatione aequali omnium attributorum Dei consistit (§. XXII.), produxisset, id est speciatim si absque adpetitu contemplandi iustitiam et misericordiam illa creasset, in hac rursus arbitraria hypothesis cognitione quidem infinita opus non haberent ad cognoscendum reliqua attributa diuina, si haec ab illis forent separabilia, et tamen statum ab omnibus miseriis liberum et plenum solatio possiderent; verum longe difficilior alia quaestio exurgit, quomodo nempe Deus manifestare posset omnia attributa reliqua praeter iustitiam et misericordiam? sane vel his entibus inesset vis efformandi veram notionem entis necessarii, vel non? si primum: hoc ipso scirent Deum, quo fruerentur, sicut bonum, omnipotentem etc., ita iustum et misericordem esse debere, quoniam non minus illa, quam haec enti necessario inesse debent, et quia adpetitus naturaliter fertur in praecognitum: adpeterent illa statim videre iustitiam et misericordiam, proinde in dato casu impossibilis foret mancus ille verae felicitatis adpetitus; si secundum: sic satiarentur falsa notione, seu nulla Dei veri, ergo neque cognoscerent bonitatem, omnipotentiam, neque vllum aliud attributum diuinum, eorum felicitas consisteret in nullo solatio, seu Deus in tali mundi hypothesis nec manifestasset gloriam suam externam, nec felicitatem vllam his contulisset: frustra ergo aliquid operatus fuisset, quod repugnat Dei consilio et sapientiae infinitae.

XLVIII.

Folytatólag ugyanarról. Továbbá: ha Isten a világ eme rendszerében (ld. XXVII. fej.) olyan értelmes lényeket teremtett volna, akik nem kívánják elérni a tökéletes boldogságot, ami Isten valamennyi tulajdonságának egyenlő megnyilatkozásában rejlik (ld. XXII. fej.), különösen ha igazságossága és irgalmassága meglátásának vágya híjával teremtette volna őket, ezen önkényes feltételezés esetén nem volna szükségük végtelen megismerőképessegre, hogy Isten többi tulajdonságát megismerjék, ha elválaszthatók lennének előbb említett tulajdonságaitól; ha ennek ellenére e lények minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapotot élveznének, akkor egy újabb, sokkal nehezebb kérdés merülne fel, nevezetesen az, hogy miképpen mutathatja meg Isten a maga összes többi tulajdonságát igazságossága és irgalmassága nélkül? Nyilvánvalóan az ilyen lények a szükséges létező igaz fogalmának kialakítására szolgáló képességgel vagy rendelkeznének, vagy nem. Az első esetben rögtön tudnák, hogy Istenüknek éppannyira igazságosnak és irgalmasnak kell lennie, mint jónak, mindenhatónak stb., mivel a Szükségszerű Létezőben mindezen tulajdonságoknak egyaránt meg kell lenniük; és mivel a vágyakozás természetszerűleg az eleve ismertre irányul, e lények tüstént látni kívánnák Isten igazságosságát és irgalmát is, következésképp ebben az esetben nem lehetne szó arról, hogy az igaz boldogságra irányuló ezen vágyakozás ne legyen teljes; a második esetben hamis fogalommal elégednének meg, azaz fogalmuk sem volna az igaz Istenről, tehát nem ismernék meg Isten jóságát, mindenhatóságát, sem egyetlen más tulajdonságát; boldogságuk viaszszalán volna, azaz Isten egy ilyen világ hipotézisében nem nyilvánította volna ki külső dicsőségét, és nem juttatott volna boldogságot nekik, tehát valami hiábavalót alkotott volna, ami összeférhetetlen Isten szándékával és végtelen bölcsességével.

§. XLIX.

Creatio mundi e bonis et malis mixti est verus omnipotentiae diuinae effectus. Devs vtpote ens necessarium (§. I.) est omnipotens, haec vero perfectio diuina debet posse exerceri: sed rursus exerceri non potest a Deo, nisi vel creauerit mundum e meris bonis, vel talem entium collectionem produxerit, quae immediate felicitate fruatur, vel denique nisi hunc e bonis et malis aut huic similem in tempore e nihilo eduxerit mundum, quia aliae hypotheses, quantum quidem ego concipio, nec fingi fundate possunt; primum autem (§. XLV.) et secundum (§. XLVI., XLVII. et praec.) repugnat: ergo solius mundi e bonis et malis mixti creatio est verus omnipotentiae diuinae effectus, per quem nempe solum illam exercuit Devs sapientissime.

§. L.

Salua bonitate diuina et omnipotentia Devs si mundum hunc fini praefixo proportionatum creare voluit, neque potuit a creatione malorum abstinere, neque etiam potuit velle illa non creari. 1mo: Collectio haec rerum creatarum e bonis et malis exprimitur optime per felicitatem (§. XXVI.) veluti finem suum primum (§. XIX.), eadem collectio seu mundus hic est eidem fini proportionalis (§. XXXVII.). Porro hic mundus, in quo sunt bona et mala (§. XXVII.), est bonitas depurata, et praeterea mala eiusdem tam physica, quam moralia augent bonum morale; at et bonitatem depuratam producere (§. XLIV.) et simul talem collectionem, cuius mala tam physica, quam moralia augent bonum morale, optime conuenit diuinae bonitati. Conuenit etiam eiusdem omnipotentiae, nam creatio malorum efficit partem essentialem veri effectus omnipotentiae diuinae (§. praec.), quare salua bonitate et omnipotentia etc. 2do: Si Devs salua bonitate et omnipotentia sua posset velle non creari mala, vellet reapse producere mundum e meris bonis, sed huius productio repugnat (§. XLV.), imo vellet mundum e meris bonis producendum esse proportionalem fini, qui a sua bonitate praefigi potest, nempe felicitati; at hoc itidem velle Deo est impossibile, quia felicitas solius collectionis creatae e bonis et malis exprimit valorem (§. XXVI.), et est eidem seu soli mundo huic proportionalis (§. XXXVII.): hinc salua bonitate et omnipotentia diuina Devs si mundum hunc fini praefixo proportionatum creare voluit, neque etiam potuit velle illa non creari.

XLIX.

A jó és rossz keverékéből teremtett világ az isteni mindenhatóság igazi eredménye. Isten mint Szükségszerű Létező (ld. I. fej.) mindenható; szükség-szerű, hogy Isten eme tökéletessége érvényesülhessen; ámde Isten csak akkor érvényesítheti, ha csupa jóból teremtette a világot, illetve ha a teremtmények olyan összességét hozta létre, amely közvetlenül élvezzi a boldogságot, vagy ha jóból és rosszból, illetve a semmiből teremtette ezt, vagy egy ehhez hasonló világot az időben, mivel felfogásom szerint más, megalapozott feltevés nem képzelhető el; az első (ld. XLV. fej.) és a második (ld. XLVI., XLVII. és előző fej.) azonban önellentmondás: tehát egyedül a jó és a rossz keverékéből teremtett világ az isteni mindenhatóság igazi eredménye, mert csak így gyakorolhatta a legbölcsebb Isten a maga mindenhatóságát.

L.

Ha Isten a világot kitűzött céljával összhangban lévőknek akarta megteremteni, jósága és mindenhatósága sérelme nélkül sem a rossz megteremtésétől nem tekinthetett el, és azt sem akarhatta, hogy a rossz ne jöjjön létre. Először is a teremtmények ezen összességét, amely jóból és rosszból áll, legjobban elsődleges célja, a boldogság fejezi ki (ld. XXVI. és XIX. fej.); ez az összesség, vagyis ez a világ az említett céllal összhangban van (ld. XXXVII. fej.). Továbbá: ez a világ, amelyben van jó és rossz (ld. XXVII. fej.), letisztult jóság; ezenfelül az e világban lévő fizikai és erkölcsi rossz az erkölcsi jót gyarapítja; ámde Isten jóságához tökéletesen illik egyrészt, hogy letisztult jóságot alkosson (ld. XLIV.), másrészt hogy olyan összességet alkosson, amelyben mind a fizikai, mind az erkölcsi rossz az erkölcsi jót is gyarapítja. Az Ő mindenhatóságához is illik ez, mert a rossz megteremtése az isteni mindenhatóság valódi hatékonyságának lényegi részét alkotja (ld. XLIX. fej.), így tehát jósága és mindenhatósága sérelme nélkül stb. Másodszer: ha Isten jósága és mindenhatósága sérelme nélkül akarhatta volna a rossz létre nem jöttét, nyilván csupa jóból akarhatta volna a világot megteremteni, ámde egy ilyen világ megteremtése önellentmondás (ld. XLV. fej.); sőt, azt akarta volna, hogy e csupa jóból megalkotandó világ összhangban álljon egy olyan céllal, tudniillik a boldogsággal, amelyet Isten a maga jóságából kifolyólag tűzhet elébe; ámde ez a szándék Istennél lehetetlen, mivel csak egy jóból és rosszból álló teremtett összesség boldogsága fejez ki értéket (ld. XXVI. fej.) és áll összhangban vele, vagyis ezen egyetlen világgal (ld. XXXVII. fej.); ebből következik, hogy ha Isten e világot kitűzött céljával összhangban lévőknek akarta megteremteni, jósága és mindenhatósága sérelme nélkül nem akarhatta volna, hogy a rossz ne jöjjön létre.

§. LI.

Si Deus abstinisset a mundi huius creatione, quia praeuidit plurimos a fine eius, nempe felicitate casuros, non posset dici ens perfectissimum. Vnum adhuc est, quod pro Baylii systemate adferri potest, quippe si iam Deus a creatione malorum abstinere non potuit, supposito quod mundum creare voluerit, saltem abstinisset ab omni creatione vel ideo, quod certo praeuiderit plurimos infelices, si crearentur, futuros; at si ideo abstinisset a creatione huius mundi, impeditus fuisset utique a sua bonitate relatiua et infinita, item per suum consilium et sapientiam coactus fuisset non creare tam mundum e meris bonis (§. XLV.), quam talem, in quo entia capacia illico felicitate fruuntur (§. XLVI.): ergo cum bonitas, consilium et sapientia diuina sint attributa ex se efficaciae infinitae, intulissent vim oppositam infinitam in ordine ad vnicum effectum omnipotentiae diuinae, hanc itaque tamquam numquam exercibilem perfectionem inaniter possideret Deus; sed illud ens, in quo inanis existit aliqua perfectio, nequit dici perfectissimum: quare Deus in dato casu non foret ens perfectissimum.

§. LII.

Bonitas diuina relatiua nulla potest esse ratio in Deo, ut abstineat a creatione mundi, in quo praeuidet plurimos infelices. Deus est infinite relatiue bonus, siue vnum, siue plura entia felicitatem a Deo praefixam adsequantur (§. VII.), itaque bonitas diuina nulla potest esse ratio etc. Deinde infelicitas hominum, quam Deus praeuidet, non est finis ab eo praefixus (§. XXXIX.), sed resultat e malis moralibus; at mala creare potest vel mediate, vel immediate salua bonitate sua (§. XLIX.¹): haec ergo bonitas rursus dicta ratio esse nequit. Denique infelicitas perficit felicitatem (§. XL.), ergo est medium essenziale effectus bonitatis diuinae, qui est felicitas; at media ad fines suos obtinendos apta tollere non potest bonitas diuina, haec igitur nulla ratio esse potest in Deo, ut abstineat a creatione mundi, in quo praeuidet plurimos infelices.

---

¹ Recte: L.

LI.

Ha Isten nem teremtette volna meg a világot, mivel előre látta, hogy igen sokan el fognak esni céljától, ti. a boldogságtól, nem volna tökéletes lénynek nevezhető. Még egy dolgot lehet felhozni Bayle rendszere mellett, nevezetesen feltételezve, hogy Isten meg akarta teremteni a világot, de immár nem tekinthetett el a rossz megteremtésétől, tartózkodhatott volna az egész teremtetéstől, márcsak azért is, mert bizonyára előre láthatta, hogy igen sok teremtménye boldogtalan lesz; ámde ha ez okból eltekintett volna e világ megteremtésétől, akadályba ütközött volna, ti. tulajdon viszonyuló és végtelen jóságába; továbbá tulajdon megfontolása és bölcsessége arra kényszerítette volna, hogy ne teremtsen sem egy csupa jóból álló világot (ld. XLV. fej.), sem olyant, amelyben az értelmes lények tüstént boldogságot élveznek (ld. XLVI. fej.); tehát mivel a jóság, előrelátás és bölcsesség önmagában is Isten végtelen hatékonyságú tulajdonsága, egymás után egy végtelenül nagy, de elmentéses erőt hoztak volna működésbe Isten mindenhatóságának egységes érvényesítésével szemben, tehát Isten hiába volna tökéletes, e tulajdonságát soha nem tudná érvényesíteni; ámde egy olyan lény, amelynek tökéletessége hiábavaló, nem nevezhető maradéktalanul tökéletesnek, így az adott esetben Isten nem lenne tökéletes lény.

LII.

Isten viszonyuló jósága semmiképp sem lehet ok arra, hogy tartózkodjék egy olyan világ megteremtésétől, amelyről előre látja, hogy nagyon sokan boldogtalanok lesznek benne. Isten határtalanul és viszonyulóan jó, akár egy, akár több lény nyeri el az általa elébe tűzött boldogságot (ld. VII. fej.), tehát Isten jósága semmiképp sem lehet ok arra stb. Továbbá: az emberi boldogtalanság, amelyet Isten előre lát, nem egy általa előre kitűzött cél (ld. XXXIX. fej.), hanem az erkölcsi rosszból származik; ámde Isten jóságának sérelme nélkül is képes közvetve vagy közvetlenül rosszat teremteni (ld. XLIX. fej.¹); jósága tehát semmiképp nem lehet a fenti ok. Végül a boldogtalanság tökéletesíti a boldogságot (ld. XL. fej.): tehát a boldogtalanság az isteni jóság érvényesülésének, vagyis a boldogságnak lényeges eszköze, ámde Isten jósága nem semmisítheti meg a célja eléréséhez alkalmas eszközöket; Isten jósága tehát semmiképp sem lehet ok arra, hogy mellőzze a világ megteremtését, amelyről előre látja, hogy igen sokan boldogtalanok lesznek benne.

---

¹ Helyesen: L. fej.

§. LIII.

Ex principiis hactenus positis vera et naturalis harmonia resultat inter bonitatem diuinam et mala huius mundi creata. Vera et naturalis connexio est inter bonitatem puram seu infinitam et depuratam seu bona et mala huius mundi (§. XLIV.), eadem bonitas non poscit ex natura sua mala non creari (§. L.), quae cum bonis mixta sunt verus effectus omnipotentiae diuinae (§. XLIX.). Item infelicitas, quae resultat subinde e malis, non opponitur diuinae bonitati (§. XLI.), denique vi bonitatis diuinae relatiuae abstinere non debuit a creatione mundi huius, in quo vidit multos a felicitate aberraturos, imo si abstinuisset, non posset dici vero sensu ens perfectissimum (§. praec. et LI.), hoc autem tantum est ac bonitatem diuinam spectata Dei essentia, attributis, possibilitate creaturarum, fine atque natura mundi huius, malis eiusdem creatis et infelicitati necessario cum iis nexae optime harmonicam esse.

LIII.

Az eddig felsorolt alapelvekből igaz és természetes összhang következik Isten jósága és az e világban lévő teremtett rossz között. Igaz és természetes kapcsolat van a tiszta, vagyis végtelen jóság, valamint a letisztult jóság, vagyis az e világban fellelhető jó és rossz között (ld. XLIV. fej.); e jóság – természetéből kifolyólag – nem követeli meg, hogy ne legyen teremtett rossz (ld. L. fej.); a teremtett rossz és jó keveredése Isten mindenhatóságának tényleges eredménye (ld. XLIX. fej.). Továbbá: a boldogtalanság, amely közvetlenül a rosszból fakad, nincs ellentétben Isten jóságával (ld. XLI. fej.), tehát Istennek viszonyuló jósága miatt nem kellett tartózkodnia e világ megteremtésétől, amelyről látta, hogy sokan el fognak tévelyedni a boldogságtól, ellenkezőleg, ha tartózkodott volna a teremtéstől, nem lehetne Őt joggal a legtökéletesebb lénynek mondani (ld. előző és LI. fej.); ez viszont azt jelenti, hogy – tekintetbe véve Isten lényegét, tulajdonságait, a teremtmények lehetőségét, e világ célját és természetét – Isten jósága tökéletesen összeegyeztethető a világban létező teremtett rosszal és a szükségszerűen hozzákapcsolódó boldogtalansággal.

§. LIV.

Continuatur, et primus Baylii error exponitur. Qui eam, quam ego dedi (§. VII.), bonitatis relatiuae Dei notionem sibi efformauerit, iam patentissimam viam conciliandi mala quaecunque huius mundi et ipsam infelicitatem cum eadem diuina bonitate sibi adesse videbit, et quam si tam Epicurei, quam recentius Baylius habuissent, errorem suum hac in re vel inuiti abiurasent; at hi contra existimarunt bonitatem diuinam tunc solum fore infinitam, si per eam infinitis entibus aut saltem alicui finito indeterminato entium numero benefecerit, quod vtrumque tum ipsi diuinæ bonitatis infinitati (§. cit.), tum aliis attributis diuinis, iustitiæ etc. praeiudicat. Deus quippe est ex se infinite bonus, et bonitatem suam relatiue in infinito gradu efficit illico, ac vel vnicum magnificentiae suae edit per creationem effectum, nam ratiocinari possumus ita: Deus, qui effectum mirabilem A produxit ex nihilo, est summe potens et bonus, quia id produxit, quod nulla potentia et bonitas finitæ producere potuissent, ergo est omnipotens et infinite relatiue bonus. Iam Deus vtique creauit mundum, et in hoc non vnum, sed innumeros effectus vere bonos posuit, quos vel inuiti miramur, et adprobamus, ac e quibus merito inferimus eum esse infinite bonum; contra dum mala cernimus, si recte ratiocinari velimus, nihil aliud concludere possumus, quam quod Deus sese suis creaturis quoad singula sua attributa manifestauerit, ac per hoc nos admonuerit de felicitate nobis praefixa, ad quam notiones bonitatis, iustitiæ etc. omnes in aequali gradu necessariae sunt (§. XXII.), et quae rursus prae-existentiam malorum cum bonis naturaliter supponunt.

Folytatás és Bayle első tévedésének kifejtése. Ha valaki azt az elképzelést alakítja ki magában Isten viszonyuló jóságáról, amelyet én fogalmaztam meg (ld. VII. fejt.), látni fogja, hogy immár igen tág lehetősége van arra, hogy e világban fellelhető minden rosszat és magát a boldogtalanságot is összeegyeztesse Isten viszonyuló jóságával; és ha ezt az elképzelést mind az epikureisták, mind újabban Bayle magukévá tették volna, kénytelenek volnának ebbeli tévedésüket megtagadni; ámde ők ezzel szemben úgy vélték, hogy Isten jósága csak akkor végtelen, ha vele végtelen számú lényt, de legalábbis a lények egy véges, de meg nem határozott számát boldoggá teszi; mindkettő azonban csorbitja Isten végtelen jóságát (ld. uo.) és Isten más tulajdonságait, igazságosságát stb. Isten ugyanis önmagából kifolyólag határtalanul jó, és viszonyuló jóságát határtalan mértékben tüstént érvényesíti és bőkezűségének legalább egy megnyilvánulását a teremtéssel napvilágra tárja, hiszen így okoskodhatunk: Isten, aki e csodálatos alkotást, A-t semmiből megteremtette, mindenható és mindenek felett jó, mivel olyasmit alkotott, amit semmiféle véges hatalom és jóság nem hozhatott volna létre: tehát mindenható, és viszonyuló jósága végtelen. Tehát minden bizonnyal Isten teremtette a világot, és nem egy, hanem számtalan valóban igen jó alkotást helyezett beléje, amelyeket önkéntelenül is csodálunk és elismerünk, és ezekből méltán következtethetünk arra, hogy Ő végtelenül jó; amikor viszont a rosszat látjuk, amennyiben helyesen akarunk gondolkodni, nem juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy Isten minden egyes tulajdonságát kinyilatkoztatta teremtményeinek, és ezzel figyelmeztetett bennünket az elibénk célul kitűzött boldogságra, amelyhez egyenlő mértékben szükséges a jóság, igazságosság stb. valamennyi fogalma (ld. XXII. fejt.); ezek viszont természetsszerűleg feltételezik a rossz és a jó eleve létezését.

Continuatur, et secundus Baylii error exponitur. Si mala in hoc mundo sola existerent, aut etiam coexisterent bonis, sed sine vlla ad haec relatione, in vtroque casu principium eorum tuto dicere posses malum, nam illa non eliderentur, non compensarentur per bona, non denique perficerent et auergerent bona moralia, proinde distinctam seriem constituerent, quae utique debuit ordinari a principio maligno, inuido et tyrannico propter infelicitatem a se molitam veluti finem primarium. Atque taliter vsurpasse notionem mali et Epicureos apud Lactantium (a) et Cottam apud Tullium (b), demum Baylium (c) visis eorum ibidem ratiocinationibus satis clarum est. Verum si mala huius mundi, quae bonis coexistunt, referamus ad bona, adparebit illico insignis eorum ad felicitatem vsus, primo ope eorum edocemur efformare ideam bonorum, haec enim sine illis ne concipi quidem a nobis possunt (§. XXXIII.), idea autem bonorum immediate manifestat bonitatem diuinam; secundo mala, speciatim moralia indicant nobis notionem iustitiae et misericordiae diuinae, sine quibus Dei notionem veram non haberemus; tertio mala tam physica, quam moralia augent bonum morale (§. XXIX.), vnde longe alia est natura malorum in sensu Baylii ac in sensu nostro: e priori legitime inferes existentiam mali principii, at sicut in hac ratiocinatione ipsum fundamentum falsum est, ita erit ipsa illatio commenticia; e posteriori contra ne vel suspicio mali principii resultat, sed solius Dei infinite boni, iusti, misericordis, omnipotentis sapientissimi etc. existentia et operationis dexteritas eruitur. Frustra itaque Autor operis Le Bon-sens (d) inquit: „*Il y a plus de deux mille ans que, suivant Lactance, le sage Epicure a dit: ou Dieu veut emp(e)cher le mal, et il ne peut y parvenir; ou il ne peut et ne le veut pas; ou il ne le veut ni ne le peut; ou il le veut et le peut. S'il le veut sans le pouvoir, il est impuissant: s'il le peut et ne le veut pas, il auroit une malice, qu'on ne doit pas lui attribuer: s'il ne le peut, ni ne le veut, il seroit à la fois impuissant et malin, et par conséquent il ne seroit pas Dieu: s'il le veut, et s'il le peut, d'ou vient donc le mal, ou pourquoi ne l'emp(e)che-t-il-pas? Depuis plus de deux mille ans les bons esprits attendent une solution raisonnable de ces difficultés, et nos docteurs nous apprennent, qu'elles ne seront levées que dans la vie future*”.

- *Folytatólag Bayle második tévedésének kifejtése.* Ha ezen a világon a rossz egymagában létezne, illetve a jó mellett létezne, anélkül hogy vele bármiféle kapcsolata volna, úgy mindkét esetben nyugodtan azt állíthatná az ember, hogy a rossz forrása a rossz, hiszen a jó nem szünteti meg, nem ellensúlyozza a rosszat, tehát a rossz nem tökéletesítené és nem gyarapítaná az erkölcsi jót, következésképp a rossz egy különálló sorozatot képezne, amelyet egy gonosz, gyűlölködő és zsarnoki ősközpontnak kellett volna elrendeznie, hogy elérje az általa tervezett boldogtalanságot mint elsődleges célt. Ilyen értelemben használták a rossz fogalmát az epikureisták Lactantiusnál (a) és Cotta Cicerónál (b), legújabban pedig Bayle (c): ez eléggé kiderül, ha megvizsgáljuk érveiket. Ámde ha a világunkban meglévő és a jóval együtt létező rosszat összevetjük a jóval, tüstént kitűnik, hogy a rossz kiváltképpen a boldogságot célozza: először is a rossz segítségével tanuljuk meg a jó eszméjének kialakítását, hiszen a rossz nélkül fel sem tudnánk fogni a jót (ld. XXXIII. fej.), a jó eszméje pedig közvetlenül megmutatja Isten jóságát; másodszor a rossz, különösen az erkölcsi rossz megismertet bennünket Isten igazságosságával és irgalmasságával, amelyek nélkül nem volna helyes fogalmunk Istenről; harmadszor mind a fizikai, mind az erkölcsi rossz az erkölcsi jót gyarapítja (ld. XXIX. fej.), ezért egészen más a rossz természete Bayle szerint, és más a mi felfogásunk szerint; az ő nézetéből joggal lehet következtetni egy gonosz teremtő létezésére, ámde mivel okoskodásának alapja hamis, a következtetés is téves; viszont a mi értelmezésünkből a legkisebb gyanúja sem következik annak, hogy van rossz teremtő, mert csak az következik belőle, hogy létezik egy végtelenül jó, igazságos, irgalmas, mindenható, mindenkinél bölcsőbb Isten, és hogy tevékenysége helyes. Hiába jelenti ki tehát a Le Bon Sens (d) szerzője: „Több mint kétezer éve annak, hogy Lactantius szerint a bölcs Epikurosz ezt mondta: »Isten vagy meg akarja szüntetni a rosszat, de nem tudja elérni, vagy nem tudja és nem is akarja; vagy nem akarja és nem tudja, vagy akarja és tudja. Ha akarja, de nincs rá hatalma, akkor tehetetlen; ha képes rá, de nem akarja, akkor rosszindulat volna benne, de ilyesmit nem tulajdoníthatunk Neki; ha nem képes rá és nem is akarja, egyszerre tehetetlen és rosszindulatú, következésképpen nem Isten; ha akarja is, képes is rá, akkor honnan származik a rossz, s miért nem lehet megszüntetni?« A jótét lelkek több mint kétezer éve várják e nehézkes és szerű megoldását, és tudósaink azt mondják nekünk, hogy majd csak a másvilágon oldódnak meg”.

Argumentum enim hoc in se quidem satis mathematicum superaedificatur falsae malorum huius mundi notioni, quod itaque solutione numquam eget, si malorum natura comparetur, vt debet, cum bonis, vidimus quippe in vera malorum acceptatione mala esse adiumenta bonorum, esse veros omnipotentiae diuinae effectus, cum bonitate diuina componi; quae omnia probata in hoc systemate suis locis conspicies. Illud vnum non dicere nequeo, quod si in vno, sic in Baylio et suis sectatoribus verificatur illud Celeb. Verulamii Baconis in Org. scient.: *Philosophia obiter hausta abducit, bene hausta reducit ad finem*; si nempe Baylius malorum creatorum naturam exactius ad regulas artis cogitandi exegisset, impossibilitatem inter bonitatem diuinam et mala creata harmoniae non reperisset, et sic a recto fine Philosophiae non abluisset. Denique mala creari debent cum bonis (§. XLV.); sed bona optime connectuntur diuinae bonitati: ergo et mala, imo et illud, quod e malis resultat, vt est infelicitas. Huius argumenti quamuis partem in hoc meo systemate demonstratam videbis. Quod si dicas: Deus, qui mala vi suae bonitatis producere nequit, eodem iure impotens euadit etiam creare bona illis essentialiter nexa, si, inquam, ita ratiocineris, omnipotentiam Deo denegasti, quippe in hoc casu non posset bona et mala creare, non sola bona (§. cit.): ergo nihil, consequenter nec Deus esset. Ex hac ratiocinatione vltro deducitur, quod si ponatur Deus existere, immediate sequitur bonitatem diuinam malis creatis esse perfecte ac naturaliter harmonicam, id quod in Praefatione adserui.

(a) De Ira Dei c. 3.

(b) De Nat. Deor. L. III. c. 27.

(c) Dict. Histor. et Crit. Art. Manich. Paulic. Zoroastr.

(d) §. 57. p. 54.

Önmagában véve ez az eléggé matematikai jellegű érvelés a világunkban megtalálható rossz téves fogalmára épül, tehát nem szükséges megválaszolni, ha a rossz természetét összevetjük, ahogyan kell, a jóval; hiszen láttuk, hogy a rossz helyes felfogása esetén a rossz a jó elősegítője, az isteni mindenhatóság valódi alkotása, együtt jár Isten jóságával; az olvasó látni fogja, hogy jelen rendszerezésünkben mindez a maga helyén bizonyítva van. Nem hallgathatom el azt az egy megjegyzést, hogy ha valakiben, úgy Bayle-ban és követőiben igazolódik a kiváló Verulami Francis Bacon¹ megjegyzése *Novum Organum* c. munkájában: „*A felületesen megemésztett filozófia eltávolít a céltől, a jól megemésztett viszont célhoz vezet*”; ugyanis ha Bayle a teremtett rossz természetét a logika tudományának szabályai szerint vizsgálta volna, akkor nem találta volna ki azt, hogy az isteni jóság és a rossz teremtése között lehetetlen az összhang, és nem tért volna el a filozófia helyes céljától. Tehát a rossznak a jóval együtt kell létrejönnie (ld. XLV. fej.); ámde a jó tökéletesen kapcsolódik Isten jóságához, tehát a rossz is, sőt az is, ami a rosszból következik, pl. a boldogtalanság. Látható, hogy ennek az érvelésnek valamennyi részét bizonyítottam jelen rendszerezésemben. Valaki ezt mondhatná: egy olyan Isten, aki jósága erejével nem képes rosszat teremteni, ugyanilyen joggal tehetetlenné válik arra is, hogy a rosszal lényegileg összekapcsolt jót megteremtse; ámde ha valaki így okoskodik, véleményem szerint elvitatja Istentől a mindenhatóságot, mivel ez esetben nem tudhatott sem jót és rosszat teremteni, sem csupán jót (ld. id. fej.), tehát semmi volna, vagyis nem Isten. Ebből a meggondolásból önként következik, hogy ha tételezzük Isten létét, jósága tökéletes és természetes összhangban áll a rossz megteremtésével, amit az Előszóban állítottam.

(a) Lactantius (240–320) keresztény teológus; *De ira dei* c. munkája 314 körül keletkezett, benne azt bizonyítja, hogy a harag Isten szükségszerű tulajdonsága.

(b) Gaius Aurelius Cotta i. e. 75-ben consul, Cicero *De natura deorum* c. dialógusában az Akadémia filozófiáját védelmezi.

(c) Bayle *Dictionnaire historique et critique* c. munkájára ld. az Előszó I. jegyzetét! Itt e (c) jegyzetben Martinovics a szótár manicheusokra, paulicianusokra és Zoroasterre vonatkozó címszavaira utal.

(d) Lásd az Előszó (a) jegyzetét!

---

¹ Francis Bacon (1561–1626) angol polihisztor és államférfi, Anglia lordkancellárja. Politikai pályafutása során a főnemességbe emelkedett (Verulam bárója, St. Albans grófja). Miután megvesztegetés miatt elítélték, a tudomány művelésének szentelte erejét. A *Novum Organum scientiarum* (London, 1620) utóbb számos kiadásban napvilágot látott.

§. LVI.

Systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata est per methodum analyticam deductum. Quicumque seriem positionum in hoc systemate in examen vocauerit, videbit, quod omnia ea, quae ad harmoniam bonitatis diuinae cum malis creatis pertinent, a priori demonstrantur excepta Dei existentia, quae est quoddam praeambulum ad dictam harmoniam: demonstrari quippe Deum esse infinite relatiue bonum et res Deo inferiores esse possibles: tam illud, quam hoc independenter a creatis effectibus deduxi; consideravi demum vberius bonitatem diuinam, et quod vi illius Deus si creare voluit mundum, debuerit felicitatem praefigere pro fine primario, reperi; attentius rursus cepi examinare naturam felicitatis, et vidi illico bonorum et malorum valores mutuo comparari, imo haec ab illis excedi debere, atque ex his facile plane deduxi tum veram malorum notionem, tum ipsam harmoniam horum cum bonitate diuina; at haec vtique methodus analytica est, si existentiam Dei ex contingentia entium et mirabili eorum structura ac consensione omnium moratarum gentium probata excipias: igitur systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata est per methodum analyticam deductum.

LVI.

Az isteni jóság és a teremtett rossz közötti harmónia ezen rendszerét analitikus módszerrel vezettük le. Ha valaki vizsgálat tárgyává teszi e rendszeren belül állításaink sorozatát, be fogja látni, hogy mindaz, ami az isteni jóság és a teremtett rossz közti összhangra vonatkozik, a priori van bizonyítva, kivéve Isten létezését, mert ez mintegy előfeltétele a szóban forgó összhangnak; kimutattam, hogy Isten végtelenül és viszonyuló módon jó, hogy lehetségesek Istennél alacsonyabb rendű dolgok; mindkét állítást egymástól függetlenül a teremtés hatásaiból vezettem le; végül bővebben vizsgáltam Isten jóságát, valamint azt, hogy ha Isten e jósága folytán akarta megteremteni a világot, akkor – úgy találtam – elsődleges célul elébe a boldogságot kellett kitűznie; továbbá nagyobb figyelemmel kezdtem vizsgálni a boldogság természetét, és tüstént beláttam, hogy a jó és a rossz értékei kölcsönösen egybevetésre kerülnek, sőt, a jó értékeinek felül kell múlniuk a rossz értékeit; mindezekből könnyen és világosan levezettem mind a rossz valós fogalmát, mind a rossz összhangját az isteni jósággal; ez a módszer annyiban analitikus, amennyiben elfogadjuk Isten létezését, ami a létezők esetlegességéből, csodálatos felépítésükből és valamennyi etikusan gondolkodó nép igazolt egyetértéséből fakad: tehát az isteni jóság és a teremtett rossz közötti összhang ezen rendszerezését analitikus módszerrel vezettük le.

S. LVII.

In hoc systemate omnes, qui adduci possunt, casus faciles habent explicatus. Cum in hoc systemate tota malorum natura in relatione quadam ad bona posita sit, facile explicari potest, quomodo Deus bonus sine vlllo delicto e. g. hominem A creauerit coecum, claudum, pauperem etc., nempe Deus plenus consilio et sapientia, vt claram bonorum creatorum notionem nobis ingereret, id est vt videremus, quantum sit donum Dei et quantum magnificentiae divinae argumentum esse sanum, membris integrum, decorum statura et vultu, item nasci diuitem etc., non potuit non opposita his e nihilo eruere exempla, intellectus noster enim finitus est, qui bonorum ideas sine comparatione ad mala efformare nequit; aut ergo Deus si mala non creasset, debuisset simul infinitam nobis intelligendi vim tribuere ad cognoscendum bona, prout solus illa simpliciter et absolute comprehendit, aut ab omni creatione vel inuitis abstinere; primum repugnat Dei omnipotentiae diuinae, secundum ostendit Deum non esse omnipotentem, quia sola bona creare non potest (§. XLV.), vtrumque autem absurdum est. Atque haec ratiocinatio locum habet: siue quaeras, quomodo Deus potuit mala physica creare, siue quomodo potuit libertatem hominibus dare, e qua praeuidit multa mala moralia secutura. Sane, qui putant mala quaecunque iuxta veram eorum naturam in relatione ad bona sitam pugnare cum bonitate diuina, veram huius notionem non habent, nam hanc adeo extendunt, vt omnipotentiam Deo penitus detrahant, quod vti que erroneum est.

E rendszerben minden felhozható eset könnyen magyarázható. Mivel e rendszerben a rossz egész természetét valamiféle kapcsolatba hoztuk a jóval, könnyen magyarázható, hogyan teremthetett a Jóisten jóságnak sérelme nélkül pl. egy olyan embert, aki vak, sánta, szegény stb., hiszen Isten olyannyira telve van előrelátással és bölcsességgel, hogy a teremtett jó világos fogalmát oltotta belénk, vagyis ahhoz, hogy átlássuk: mily nagy ajándék Istentől, mennyire bizonyítja nagylelkűségét, ha az ember egészséges, tagjai épek, alakja és arca szép, ha gazdagnak született stb., Isten kénytelen volt a fentiekkel ellentétes példányokat is teremteni a semmiből, hiszen értelmünk véges, nem képes megalkotni a jó eszméjét, ha nincs összehasonlítása a rosszal; ha tehát Isten nem teremtett volna rosszat, végtelen értelmi képességet kellett volna adnia nekünk, hogy felismerjük a jót, hiszen csak egy ilyen képesség fogja fel egyszerűen és tökéletesen a jót, illetve akarata ellenére el kellett volna tekintenie az egész teremtéstől; az első eset ellentétben áll Isten mindenhatóságával, a második azt mutatja, hogy Isten sem mindenható, mivel képtelen csak jót teremteni; ámde mindkettő abszurd (ld. XLV. fej.) Viszont helye van az alábbi okoskodásnak, ill. megkérdézhethénk: hogyan tudott Isten fizikai rosszat teremteni, vagy hogyan tudott szabadságot adni az embernek, holott előre látta, hogy ebből sok erkölcsi rossz fog fakadni. Mindazok, akik úgy vélik, hogy minden rossz a jóhoz viszonyítva a maga valódi természeténél fogva ellentétben áll Isten jóságával, bizony nem rendelkeznek valós fogalommal e jóságról, mert annyira kiterjesztik azt, hogy teljességgel elvitatják Istentől a mindenhatóságot, ami nyilván téves.

§. LVIII.

Systema hoc non laedit libertatem diuinam, quae erat in Deo relate ad mundum hunc creatum. In hoc systemate ostendi, quod amor fuerit causa efficiens huius mundi creati (§. XVIII.), sed hic amor Deo connaturalis est, nullam proinde violentiam sensit Deus, dum amore commotus fuit ad mundum hunc in tempore producendum: itaque in hoc systemate non laeditur libertas diuina, quae erat in Deo relate ad mundum hunc creatum.

LVIII.

E rendszerezésünk nem sérti Isten azon szabadságát, amely megvolt benne a teremtett világhoz való viszonyában. Rendszeremben kimutattam, hogy e teremtett világ teremtésének előidéző oka a szeretet volt (ld. XVIII. fej.); ez a szeretet Isten természetes tulajdonsága, Istenre tehát nem hatott külső erőszak, amikor a szeretet arra indította, hogy az időben megteremtse e világot; e rendszer tehát nem sérti Isten szabadságát e teremtett világhoz való viszonyában.

S. LIX.

Ostenditur systematis huius vtilitas in Philosophia, Iure Naturae et deum in Theologia reuelata. 1mo: In hoc systemate adest argumentum euidens pro animae humanae immortalitate, nam iuxta illud ita argumentari possumus: Deus est infinite relatiue bonus (§. VI.), ergo si mundum hunc condidit, eidem praefixit felicitatem pro fine primario (§. XIX.); sed mundum vtique hunc creauit (§. XVI.), item felicitas haec competit soli enti ratione praedito (§. XXIII.), et non consistit in voluptatibus temporalibus (§. XXI.) seu huius status, quare competit naturaliter animae post separationem a corpore aliquis status actualis, in quo felicitate veluti fine suo frui valeat, denique haec felicitas, cum sit status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio (§. XX.), sine fine durare debet, ergo et anima humana viuere sine fine debet, seu est immortalis. Hoc argumentum independenter ab adpetitu felicitatis nobis innato, quem moderni Athei negant, et suis explicant modis, subsistit, quare hoc systema magnam Philosophiae parti, nempe Psychologiae lucem adfert. 2do: In eodem existentia aeternae infelicitatis bonitati diuinae harmonica redditur, ex quo facile inferes animam post mortem sicut proemii, ita poenae aeternae capacem. 3^{uo}: Vidimus in hoc systemate malorum naturam esse relatiuam, contra ac forte putauit Baylius: vnde facilius in singulis casibus concursum diuinum tam immediatum, quam mediatum explicabis. 4to: In illo adparet, quomodo Deus bona et mala composuerit ad finem mundi, sapienter nempe et summo cum consilio, et hoc est rursus argumentum pro adserenda diuina Prouidentia. 5to: Ex ordinata pro fine hominis felicitate concludes Deum velle serio generali sua voluntate nobis per lumen naturae manifestata, vt ab omni malo homo caueat, in qua voluntate fundantur obligationes naturales adeoque et ipsum Ius Naturae (a); denique patentissimum habent ex hoc systemate campum Theologi omnes ostendere bonos in altera vita proemiandos, malos puniendos, adeoque dari coelum et infernum, cum in eodem naturaliter adseratur felicitas et huic coexistens infelicitas salua bonitate diuina.

(a) Cf. System. Phil. a me editi Part. II. §. X. p. 10. et Cl. de Martini de Leg. Naturae.

E rendszer haszna megmutatkozik a filozófiában, a természetjogban és a teológiában. 1. A rendszerben világos bizonyítékot találunk az emberi lélek halhatatlanságára, miszerint így érvelhetünk: Isten viszonyítottan s végtelenül jó (ld. VI. fej.), ha tehát a világot megteremtette, elsődleges céljaul a boldogságot tűzte elébe (ld. XIX. fej.); mivel kétségtelen, hogy megteremtette e világot (ld. XVI. fej.), továbbá a boldogság csak az értelemmel felruházott lény osztályrésze (ld. XXIII. fej.), és e boldogság nem a múló, tehát e földi állapothoz kötött gyönyörűségekben rejlik (ld. XXI. fej.), természetes joga a léleknek a testből való távozása után egy olyanféle tényleges állapot, amelyben élvezheti célját, a boldogságot; mivel pedig e boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teli állapot (ld. XX. fej.), örökké kell tartania: tehát az emberi léleknek örökké kell élnie, vagyis halhatatlan. Ez a bizonyíték független a velünk született boldogságvágytól, amelyet a modern ateisták tagadnak, és a maguk sajátos módján magyaráznak, ezért e rendszer nagyban rávilágít a filozófia e részére, nevezetesen a pszichológiára. 2. Rendszerünkben összeegyeztethetővé válik az örök boldogtalanság létezése is Isten jószágával; ebből könnyen következtethetünk arra, hogy a halál után a lélek egyaránt képes az örök jutalomra és az örök büntetésre. 3. Láttuk, hogy rendszerünkben a rossz természete viszonylagos, szemben Bayle véleményével: ebből könnyebben megmagyarázhatjuk Isten közvetlen és közvetett közreműködését az egyes esetekben. 4. A rendszerből kitűnik, hogyan viszonyította Isten a jót és a rosszat a világ céljához: bölcsen és nagy megfontolással, ami ismét bizonyítja Isten előrelátását. 5. Abból, hogy a boldogságot rendelte az ember céljaul, arra következtethetünk: Isten komolyan akarja és a természet fényében általános akaratával kinyilatkoztatta nekünk, hogy az ember óvakodjék minden rossztól: Isten ezen akaratán alapszanak természetes kötelességeink és maga a természetjog is (a). E rendszer tág teret nyit minden teológusnak annak kimutatására, hogy a jók a másvilágon jutalmat, a gonoszok büntetést fognak kapni, hogy van mennyország és pokol: az előbbihez természetserüleg kapcsolódik a boldogság, az utóbbival együttjár a boldogtalanság – Isten jószágának sérelme nélkül.

(a) Martinovics itt saját munkájára hivatkozik, ld. a VII. fejezet (a) jegyzetét!

Martini, Carl Anton von (1726–1800) osztrák jogtudós és államférfi, a jozefinista reformok támogatója; 1761–1773 között Mária Terézia gyermekeinek nevelője; tevékeny részt vállalt a jezsuita rend felszámolásában. A természetjogról több munkát is írt: *De lege naturali positiones*, Bécs, 1767, 1772, 1778; Budán is megjelent 1795-ben; *De lege naturali exercitationes sex*, Bécs, 1770 és 1776.

Systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata neque tollit, neque statuit Praedeterminationem, est proinde ad eam indifferens. In propositionibus (§. XXXVIII. et XXXIX.) huius systematis statui fines duos a Deo praefigi non posse mundo creato, ac proinde solam felicitatem esse finem a Deo praedeterminatum. Iam huiusmodi adsertiones 1mo non statuunt praedestinationem siue ad finem bonum, siue ad malum, enimvero vi praedestinationis, prout eam Caluinus vsurpauerat, ens rationale destinatum ad finem malum ab hoc non liberabitur. Facile sane haec ex ipsius Caluini verbis (a) ratiocinando erues, vbi haec habet: „*Nec probabile esse sola Dei permissione, nulla ordinatione hominem sibi accersisse interitum. Decretum quidem horribile fateor, infitari tamen nemo poterit, quin praesciuerit Deus, quem exitum habiturus esset homo, antequam ipsum conderet; et ideo praesciuit, quia Decreto suo sic ordinaret*”. In Decretis nempe suis Deus infallibilis est, hinc iuxta Caluini praedestinationem vni homini ineuitabilis est salus, alteri interitus: aliter autem se habet felicitas pro fine mundi statuta respectu hominis: ad hanc nemo ineuitabiliter ducitur, vtpote quae infelicitatis existentiam (§. XLI.) non excludit. Item posita felicitate pro fine mundi euidenter sequitur infelicitatem non esse etiam finem mundi, adeoque felicitatis praedeterminatio non est ad opposita: ad vitam nempe vel interitum, vt Caluinus adseruit de sua praedestinatione; in hoc itaque systemate ex dictis positionibus non statuitur praedestinatio, 2do sed neque euertitur; stante enim felicitate pro fine mundi statuta nullo modo praeccluditur via Deo praeuidendi hominis actiones et iuxta has eidem decernendi vel finem ordinarium, nempe felicitatem, vel infelicitatem, cuius existentia hoc in systemate est necessaria (§. L.), imo quamuis in eodem hoc systemate sola ordinetur felicitas pro fine hominis, tamen si Deus decreto suo ordinaret, vt quis hominum excidat ab eodem fine, decerneret reapse id, quod necessarium est ad manifestandam suam iustitiam, partem vtique essentialem felicitatis: itaque quamuis verum sit felicitatem solam esse finem hominis, locus tamen esse posset praedestinationi; haec nempe semper ex aliis fontibus a Theologis nostris inpetebatur, et ex aliis rursus motiuis a Theologis Helueticae confessionis vindicata fuit, ad quos etiam hanc litem remitto, postquam breuibis ostendi positiones (§. XXXVIII. et XXXIX.) systematis huius plane ad dictam praedestinationem esse indifferentes.

E rendszer haszna megmutatkozik a filozófiában, a természetjogban és a teológiában. 1. A rendszerben világos bizonyítékot találunk az emberi lélek halhatatlanságára, miszerint így érvelhetünk: Isten viszonyítottan s végtelenül jó (ld. VI. fej.), ha tehát a világot megteremtette, elsődleges céljául a boldogságot tűzte elébe (ld. XIX. fej.); mivel kétségtelen, hogy megteremtette e világot (ld. XVI. fej.), továbbá a boldogság csak az értelemmel felruházott lény osztályrésze (ld. XXIII. fej.), és e boldogság nem a múltó, tehát e földi állapothoz kötött gyönyörűségekben rejlik (ld. XXI. fej.), természetes joga a léleknek a testből való távozása után egy olyanféle tényleges állapot, amelyben élvezheti célját, a boldogságot; mivel pedig e boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teli állapot (ld. XX. fej.), örökké kell tartania: tehát az emberi léleknek örökké kell élnie, vagyis halhatatlan. Ez a bizonyíték független a velünk született boldogságvágytól, amelyet a modern ateisták tagadnak, és a maguk sajátos módján magyaráznak, ezért e rendszer nagyban rávilágít a filozófia e részére, nevezetesen a pszichológiára. 2. Rendszerünkben összeegyeztethetővé válik az örök boldogtalanság létezése is Isten jószágával; ebből könnyen következtethetünk arra, hogy a halál után a lélek egyaránt képes az örök jutalomra és az örök büntetésre. 3. Láttuk, hogy rendszerünkben a rossz természete viszonylagos, szemben Bayle véleményével; ebből könnyebben megmagyarázhatjuk Isten közvetlen és közvetett közreműködését az egyes esetekben. 4. A rendszerből kitűnik, hogyan viszonyította Isten a jót és a rosszat a világ céljához: bölcsen és nagy megfontolással, ami ismét bizonyítja Isten előrelátását. 5. Abból, hogy a boldogságot rendelte az ember céljául, arra következtethetünk: Isten komolyan akarja és a természet fényében általános akaratával kinyilatkoztatta nekünk, hogy az ember óvakodjék minden rossztól: Isten ezen akaratán alapszanak természetes kötelességeink és maga a természetjog is (a). E rendszer tág teret nyit minden teológusnak annak kimutatására, hogy a jók a másvilágon jutalmat, a gonoszok büntetést fognak kapni, hogy van mennyország és pokol: az előbbihez természetserűleg kapcsolódik a boldogság, az utóbbival együttjár a boldogtalanság – Isten jószágának sérelme nélkül.

(a) Martinovics itt saját munkájára hivatkozik, ld. a VII. fejezet (a) jegyzetét!

Martini, Carl Anton von (1726–1800) osztrák jogtudós és államférfi, a jozefinista reformok támogatója; 1761–1773 között Mária Terézia gyermekeinek nevelője; tevékeny részt vállalt a jezsuita rend felszámolásában. A természetjogról több munkát is írt: *De lege naturali positiones*, Bécs, 1767, 1772, 1778; Budán is megjelent 1795-ben; *De lege naturali exercitationes sex*, Bécs, 1770 és 1776.

§. LX.

Systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata neque tollit, neque statuit Praedeterminationem, est proinde ad eam indifferens. In propositionibus (§. XXXVIII. et XXXIX.) huius systematis statui fines duos a Deo praefigi non posse mundo creato, ac proinde solam felicitatem esse finem a Deo praedeterminatum. Iam huiusmodi adsertiones 1mo non statuunt praedestinationem siue ad finem bonum, siue ad malum, enimvero vi praedestinationis, prout eam Caluinus vsurpauerat, ens rationale destinatum ad finem malum ab hoc non liberabitur. Facile sane haec ex ipsius Caluini verbis (a) ratiocinando erues, vbi haec habet: „*Nec probabile esse sola Dei permissione, nulla ordinatione hominem sibi accersisse interitum. Decretum quidem horribile fateor, infitari tamen nemo poterit, quin praesciuerit Deus, quem exitum habiturus esset homo, antequam ipsum conderet; et ideo praesciuit, quia Decreto suo sic ordinat*”. In Decretis nempe suis Deus infallibilis est, hinc iuxta Caluini praedestinationem vni homini ineuitabilis est salus, alteri interitus: aliter autem se habet felicitas pro fine mundi statuta respectu hominis: ad hanc nemo ineuitabiliter ducitur, vtpote quae infelicitatis existentiam (§. XLI.) non excludit. Item posita felicitate pro fine mundi euidenter sequitur infelicitatem non esse etiam finem mundi, adeoque felicitatis praedeterminatio non est ad opposita: ad vitam nempe vel interitum, vt Caluinus adseruit de sua praedestinatione; in hoc itaque systemate ex dictis positionibus non statuitur praedestinatio, 2do sed neque euertitur; stante enim felicitate pro fine mundi statuta nullo modo praecluditur via Deo praeuidendi hominis actiones et iuxta has eidem decernendi vel finem ordinarium, nempe felicitatem, vel infelicitatem, cuius existentia hoc in systemate est necessaria (§. L.), imo quamuis in eodem hoc systemate sola ordinetur felicitas pro fine hominis, tamen si Deus decreto suo ordinaret, vt quis hominum excidat ab eodem fine, decerneret reapse id, quod necessarium est ad manifestandam suam iustitiam, partem vtique essentialem felicitatis: itaque quamuis verum sit felicitatem solam esse finem hominis, locus tamen esse posset praedestinationi; haec nempe semper ex aliis fontibus a Theologis nostris inpetebatur, et ex aliis rursus motiuis a Theologis Helueticae confessionis vindicata fuit, ad quos etiam hanc litem remitto, postquam breuib. ostendi positiones (§. XXXVIII. et XXXIX.) systematis huius plane ad dictam praedestinationem esse indifferentes.

*Az isteni jóság és a teremtett rossz közötti harmónia ezen rendszere nem érvényteleníti és nem is bizonyítja a predestinációt, tehát ebből a szempontból közömbös. E rendszer alaptételeiben (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) megállapítottam, hogy Isten nem tűzhetett két célt a teremtett világ elé, ezért csak a boldogság az egyetlen eleve elhatározott célja. Efféle állításaink először is nem tételeznek predestinációt sem jó, sem rossz cél tekintetében; a kálvini értelemben vett predestináció szerint a rossz végre rendelt értelmes lény ez alól nem mentesülhet. Ezt könnyen kikövetkeztethetjük logikai úton magának Kálvinnak a szavaiból (a), amikor ezt mondja: *Nem valószínű, hogy az ember előidézze saját bukását pusztán úgy, hogy az Isten eltűri azt, de nem rendeli el. Elismerem, szörnyű ez a törvény, mégis tagadhatatlan, hogy Isten az egyes emberek megteremtése előtt már eleve tudja, hogy az illetőnek milyen vége lesz, és azért tudja eleve, mert Ő rendelkezett így.* Döntéseiben ugyanis Isten csálhatatlan, ezért a kálvini predestináció szerint az egyik ember szükségszerűen üdvözülni, a másik elbukik; ámde más a helyzet az emberre nézve, ha a világ céljává a boldogság van rendelve: ezt senki nem éri el okvetlenül, hiszen e cél nem zárja ki a boldogtalanság létezését (ld. XLI. fej.). Továbbá, ha feltételezzük, hogy a világ célja a boldogság, ebből világosan következik, hogy a boldogtalanság nem lehet ugyancsak a világ célja, és a boldogság eleve elrendelése nem célozhat ellentéteket, nevezetesen vagy az életet, vagy a pusztulást, mint ezt Kálvin állította predestinációs tanítása alapján; a mi rendszerünk tehát az említett tételekből kifolyólag nem állítja a predestináció létét; másodszer viszont nem is tagadja azt; amennyiben megáll az, hogy a világ céljává a boldogság rendeltetett, még teljességgel nyitva marad az út Isten számára, hogy előre lássa az ember cselekedeteit, és ezek alapján szabjon neki vagy szabályos véget, ti. boldogságot vagy boldogtalanságot; ez utóbbi létezése szükségszerű a mi rendszerünkben (ld. L. fej.), sőt, noha e rendszerben csak a boldogság van elrendelve az ember céljává, ha Isten a maga elhatározásával úgy dönt, hogy valamelyik ember elessen e céltól, akkor valójában olyan döntést hoz, amely elengedhetetlen a maga igazságosságának kinyilvánításához, hiszen ez lényegi részét képezi a boldogságának; vagyis noha igaz, hogy a boldogság az ember egyetlen célja, maradhat hely a predestináció számára is; a mi teológusaink ugyanis mindig más források alapján támadták a predestinációt, a református teológusok pedig ugyancsak más indítékok alapján védelmezték; a vita eldöntését meghagyom a két félnek, mivel röviden kimutattam, hogy rendszerünk tételei (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) teljességgel közömbösek az említett predestináció szempontjából.*

Ceterum illud non dicere non possum problema hoc a tantis saeculis agitatum ac in Metaphysica celeberrimum numquam bene propositum fuisse sub talibus terminis, e. g. *quomodo congruit bonitati diuinae mala creare* aut his similibus; cum enim mala creata essentialem relationem habeant ad bona (§. XXXII.), sintque proinde adminiculum quoddam ad veram bonorum creatorum ideam efformandam, sola in quaestionem venire numquam possunt, quare dictum problema hac ratione: *quae et qualis est harmonia inter bonitatem diuinam et mundum hunc e bonis et malis compositum* aut huic simili proponi debet, atque ita, vt ipse titulus huius meae lucubrationis intelligatur volo, quem procul dubio clare exposuissem, ni mihi cordi esset tenorem problematis a doctissima Leidensi Hollandorum Academia propositi mutare.¹ Sane si ita difficultatem praesentem examinassent Philosophi hactenus, nec Epicurei, nec Manichaei, nec Baylius et post hunc moderni Athei, siue in Atheismum, siue in systema duorum principiorum boni et mali incidissent; sed nec his occurrere coacti fuissent saniores Philosophi per illas responsiones: *Deus permittit mala moralia, vt eueniant bona* etc., quae etsi omni prorsus fundamento non careant, tamen obscura sunt admodum et incredulis infirma. Denique quaestio haec priori methodo proposita est difficillima, at posteriori facillimum ex principiis a me positis habet explicatum, quae ego fusius deduxissem, ni limites operis intra decem fileras scriptas Leidensis Academia coarctasset.

(a) Lib. III. Instit. c. XXIII.

FINIS.

---

¹ Recte: non mutare.

Az isteni jóság és a teremtett rossz közötti harmónia ezen rendszere nem érvényteleníti és nem is bizonyítja a predestinációt, tehát ebből a szempontból közömbös. E rendszer alaptételeiben (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) megállapítottam, hogy Isten nem tűzhetett két célt a teremtett világ elé, ezért csak a boldogság az egyetlen eleve elhatározott célja. Efféle állításaink először is nem tételeznek predestinációt sem jó, sem rossz cél tekintetében; a kálvini értelemben vett predestináció szerint a rossz végre rendelt értelmes lény ez alól nem mentesülhet. Ezt könnyen kikövetkeztethetjük logikai úton magának Kálvinnak a szavaiból (a), amikor ezt mondja: *Nem valószínű, hogy az ember előidézzé saját bukását pusztán úgy, hogy az Isten eltűri azt, de nem rendeli el. Elismerem, szörnyű ez a törvény, mégis tagadhatatlan, hogy Isten az egyes emberek megteremtése előtt már eleve tudja, hogy az illetőnek milyen vége lesz, és azért tudja eleve, mert Ő rendelkezett így.* Döntéseiben ugyanis Isten csalhatatlan, ezért a kálvini predestináció szerint az egyik ember szükségszerűen üdvözl, a másik elbukik; ámde más a helyzet az emberre nézve, ha a világ céljául a boldogság van rendelve: ezt senki nem éri el okvetlenül, hiszen e cél nem zárja ki a boldogtalanság létezését (ld. XLI. fej.). Továbbá, ha feltételezzük, hogy a világ célja a boldogság, ebből világosan következik, hogy a boldogtalanság nem lehet ugyancsak a világ célja, és a boldogság eleve elrendelése nem célozhat ellentéteket, nevezetesen vagy az életet, vagy a pusztulást, mint ezt Kálvin állította predestinációs tanítása alapján; a mi rendszerünk tehát az említett tételekből kifolyólag nem állítja a predestináció létét; másodsor viszont nem is tagadja azt; amennyiben megáll az, hogy a világ céljául a boldogság rendeltetett, még teljességgel nyitva marad az út Isten számára, hogy előre lássa az ember cselekedeteit, és ezek alapján szabjon neki vagy szabályos véget, ti. boldogságot vagy boldogtalanságot; ez utóbbi létezése szükségszerű a mi rendszerünkben (ld. L. fej.), sőt, noha e rendszerben csak a boldogság van elrendelve az ember céljául, ha Isten a maga elhatározásával úgy dönt, hogy valamelyik ember elessen e céltól, akkor valójában olyan döntést hoz, amely elengedhetetlen a maga igazságosságának kinyilvánításához, hiszen ez lényegi részét képezi a boldogságának; vagyis noha igaz, hogy a boldogság az ember egyetlen célja, maradhat hely a predestináció számára is; a mi teológusaink ugyanis mindig más források alapján támadták a predestinációt, a református teológusok pedig ugyancsak más indítékok alapján védelmezték; a vita eldöntését meghagyom a két félnek, mivel röviden kimutattam, hogy rendszerünk tételei (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) teljességgel közömbösek az említett predestináció szempontjából.

Ceterum illud non dicere non possum problema hoc a tantis saeculis agitatum ac in Metaphysica celeberrimum numquam bene propositum fuisse sub talibus terminis, e. g. *quomodo congruit bonitati diuinae mala creare* aut his similibus; cum enim mala creata essentialem relationem habeant ad bona (§. XXXII.), sintque proinde adminiculum quoddam ad veram bonorum creatorum ideam efformandam, sola in quaestionem venire numquam possunt, quare dictum problema hac ratione: *quae et qualis est harmonia inter bonitatem diuinam et mundum hunc e bonis et malis compositum* aut huic simili proponi debet, atque ita, vt ipse titulus huius meae lucubrationis intelligatur volo, quem procul dubio clare exposuissem, ni mihi cordi esset tenorem problematis a doctissima Leidensi Hollandorum Academia propositi mutare.¹ Sane si ita difficultatem praesentem examinassent Philosophi hactenus, nec Epicurei, nec Manichaei, nec Baylius et post hunc moderni Athei, siue in Atheismum, siue in systema duorum principiorum boni et mali incidissent; sed nec his occurrere coacti fuissent saniores Philosophi per illas responsiones: *Deus permittit mala moralia, vt eueniant bona* etc., quae etsi omni prorsus fundamento non careant, tamen obscura sunt admodum et incredulis infirma. Denique quaestio haec priori methodo proposita est difficillima, at posteriori facillimum ex principiis a me positis habet explicatum, quae ego fusius deduxissem, ni limites operis intra decem fileras scriptas Leidensis Academia coarctasset.

(a) Lib. III. Instit. c. XXIII.

FINIS.

---

¹ Recte: non mutare.

Egyébként nem hallgathatom el, hogy e problémát sok évszázad óta feszegetik, és a metafizikában sűrűn tárgyalják, de soha nem fogalmazták meg helyesen oly szavakban, hogy pl. *miképp fér össze Isten jóságával a rossz megteremtése* stb.; mivel tehát a rossz megteremtése lényegileg kapcsolódik a jóhoz (ld. XXXII. fej.), és a rossz egyfajta segédeszköz a teremtett jó helyes eszméjének a kialakításához, önmagában soha nem vizsgálható; az említett problémát tehát így vagy ehhez hasonló módon kell felvetni: *miben rejlik és milyen az összhang Isten jósága, valamint jóból és rosszból összetett világunk közt*, és a magam részéről szeretném, ha szerény fejtegetésem címét is így értelmeznék; e címet kétségtől világosan fogalmaztam volna meg, ha nem akartam volna ragaszkodni a Leydeni Tudós Akadémia által kitűzött vitakérdés megfogalmazásához. Ha az eddigi filozófusok így vizsgálták volna ezt a problémát, sem az epikureusok, sem a manicheusok, sem Bayle, sem öt követően a modern ateisták nem jutottak volna el sem az ateizmushoz, sem a jó és a rossz dualista rendszeréhez; a józanabb filozófusok sem kényszerültek volna cáfolni őket olyasféle válaszokkal, hogy *Isten azért engedi meg a rossz erkölcsöket, hogy azok megjavuljanak* stb.; ezek a válaszok – bár van valamelyes alapjuk – meglehetősen gyengék, és a hitetlenek meggyőzéséhez erőtlenek. Egyszóval: ez a probléma a korábbi módszerrel igen nehezen oldható meg, ám igen könnyen megmagyarázható az általam lefektetett alapelvekből következő újabb értelmezéssel, melyet bővebben is kifejtettem volna, ha a Leydeni Akadémia nem korlátozta volna a munka terjedelmét tíz kéziratívre.

(a) Kálvin *Institutio religionis Christianae* c. fő műve 1536-ban Baselben név nélkül jelent meg; az ezt követő kiadások sorozatos átdolgozáson mentek keresztül (Strassburg, 1539, 1543), végül a 4. kiadás (Genf, 1559) tartalmazta a végleges szöveget.

Ujj Annamária **Martinovics Ignác: Harmonia naturalis**

Dieses philosophische Werk von Ignác Martinovics (1755–1795) kann der Leser zum ersten Mal in ungarischer Übersetzung in die Hände nehmen. Das in unserer Auflage lesbare philosophische Werk – *Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata* – wurde 1783 geschrieben. Dieses Jahr war im Leben von Martinovics ganz erfolgreich, weil er von Joseph II. zum Professor der Naturlehre an der Lemberger Hochschule ernannt wurde, die sich bald zur Universität entwickelte. Da verliess er endgültig seinen Orden: die Erleichterungen des Kaisers Joseph II. ausnutzend, trat er mit blosser Anmeldung aus dem Franziskanerorden aus, und er wurde zum weltlichen Priester. Zu dieser Zeit gab er seinen auf den Wettbewerb der Leidener Akademie geschriebenen philosophischen Aufsatz heraus, in dem er sich als Anhänger der idealistischen Philosophie erweist, und er zeigt gleichzeitig grosse Bewandtheit auch in der – hauptsächlich französischen – materialistischen Literatur.

Obwohl er mit seiner Handschrift den Preis nicht gewann, konnte er aber einen Mäzen erwerben, der sein Werk auflegt. Dieses Werk ist nicht seine erste philosophische Schrift, weil im Jahre 1781 die Philosophischen Schriften schon zum Vorschein gekommen sind, und diesen wurden von dem zum ersten Mal in ungarischer Übersetzung jetzt erscheinenden *Dissertatio* gefolgt. Der Druck seines Werkes wurde vom Lemberger griechisch-katholischen Bischof Petrus Bielanski unterstützt.

Der lateinische Text wurde von Béla Karácsonyi zum Druck vorbereitet.

Személy- és helynevek mutatója

- Abruzzi (Aprucci)** 54, 55, 57
 Abschein, Jacobus 16
 Adami, Johannes 22
 Adler, Michael 24
 Adolf Friedrich, lübecki püspök 162
 Aquilinus, Thomas 18
 Aichinger, Tobias 12
 Alembert, Jean-Lerond d' 226, 227
 Albini, Andreas 22
 Albinus, Adamus 11
 Albrecht, I., Poroszország hercege,
 brandenburgi örgróf 1, 2, 3, 4,
 6
 Noël, Alexandre 216, 217
Alexandria 182, 183
Aldorf 5, 195
 Alterus, Johannes 16
Amszterdam 35, 37, 41, 43, 44, 45,
 46, 58, 61, 62, 63, 64, 67, 70,
 74, 168, 172, 191, 197, 203,
 207, 217, 231, 237, 249
 Anaxagoras 200, 201, 203
Anglia (England) 56, 58, 72, 170,
 307
 Antal, Remete Szent 183
 Antalfi János 39, 47
Antwerpen 4
 Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem
 45, 60
Apold (Apoldu, Trappold) 10
 Appenfelder, August Moritz 162,
 164, 166, 167, 170, 171, 172
Appenzell 63
Aprucci *vide* **Abruzzi**
 Aquilinus, Lazarus 14
 Areiosz 183
 Arelt, Daniel 10
 Arisztotelész 5, 200, 201, 202, 203
 Armbroster, Georgius 19
 Arndt, Johannes 82, 84
 Artnerus, Wolfgangus 15
 Artomedes, Sebastian 4
 Athanasiosz 182, 183
Athén 201
 Atzmannus, Stephanus 8
Augsburg 3, 173
 August, Paul Friedrich 161
 Aurifaber, Andreas 4
**Ausztria (Alsó-Ausztria, Oosten-
 rijk)** 59, 60, 166, 168, 170
 Babarius, Johannes 21
Bachom *vide* **Felsőbajom**
 Bacon, Francis 306, 307
Baden 63
**Bakar (Buccar, Horvátország,
 Kroatien)** 36, 68, 69, 72
 Balbus, Quintus Lucilius 199
 Balde, Jacobus 52
 Ballet, Francois 196, 197, 199
 Balthasar, David 23
Bánát 169
 Barcza József 35
**Baromlaka (Valea Viilor, Wurm-
 loch)** 19
Bártfa (Bardejov, Bartpha) 10, 12,
 13, 14, 16, 22, 24
 Barthius, Martinus 21
 Bartholomeides, Johannes 24
 Barton, Peter F. 39

- Basna** *vide* **Felsőbajom**
Bauner, Martinus 23
Bausnerus, Johannes 19
Bausnerus, Samuel 21
Bavari, Vincentius 18
Bayle, Pierre 184, 185, 204, 205,
 236, 237, 284, 285, 286, 287,
 298, 299, 302, 303, 304, 305,
 306, 307, 314, 315, 318, 319
Bázel 5, 36, 63, 72, 165, 166, 319
Beausorbe, Isaac de 236, 237
Bécs (Wien) 37, 40, 41, 42, 43, 49,
 51, 60, 63, 73, 75, 166, 168,
 170, 172, 173, 206, 207, 223,
 315
Bécsújhely 75
Beer, Georgius 22
Béla (több hasonló nevű település
ismert) 16
Belensis *vide* **Német-Bél**
Belgica *vide* **Belgium**
Belgium (Belgica) 38, 48, 52, 55,
 63
Bembo, Pietro 3
Bender 83
Bentzius, Egidius 7
Benyiczki Gáspár 77
Benyovszky Móric 163
Bercsényi Miklós 76, 77
Berens (Branč, Szlovákia) 48
Berethalom (Biertan, Birthalbi-
num, Birthalm) 11, 23
Bergerus, Laurentius 21
Berkesz 82
Berlin 164, 171, 197, 227, 237
Bern 56, 63
Bernstorff, gróf 167
Bertleffius, Martinus 23
Berzevice (Brezovica) 11
Beszterce (Bistrița, Bistritz, Bistrici-
um) 8, 9, 11, 12, 13, 14, 16,
 19, 23, 24
Besztercebánya (Banska Bystrica,
Novisolium) 11, 12, 18, 24
Bethlen János (Bethlenius, Joannes)
 163
Bethlen Kata 79, 82, 84
Bethlen Mihály 76
Bethlen Miklós 76
Bethlenius, Johannes *vide* **Bethlen**
János
Biebersburg *vide* **Vöröskő**
Bielanski, Petrus 175, 178, 179
Bielitz *vide* **Kis- és Nagybélic**
Binderus, Johannes 20
Binzius, Samuel 21
Birthalbinum *vide* **Berethalom**
Bistricium *vide* **Beszterce**
Bobot 12
Bobst, Fridericus 9
Bochnia *vide* **Bonyha**
Bod Péter 36, 37, 41, 63, 79
Boehmius 248, 249
Boerhaave 235
Bognerus, Bartolomaeus 9
Bohn 164, 165
Boldischius, Matthaeus 18
Boldizsár Kata Piroska, Benczúr
Gyuláné 79
Bolinbroke, Henry St. John 189
Bona, Giovanni 82
Bonyha (Bachnen, Bahnea, Bochnia) 17
Bordan, Petrus 19
Borhidai Miklós 55
Boscovich, Ruggero Giuseppe 206,
 207
Bottsaccus, Johannes 9

- Bougeant, Guillaume-Hyacinthe 249
 Bouguer, Pierre 206, 207
 Boytowsky, Paulus 22
 Böhm, David 17
Böhmen *vide* Csehország
Branč *vide* Berencs
Brandenburg 2, 4
 Brandt, Gerard 37, 42, 43
Brassó (Corona, Kronstadt, Orasul) 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24
Bratislava *vide* Pozsony
Braunschweig 4
Breslau 4
 Bretschneider, Cärolus Gottlieb 1
 Bretschneider, Johann (Placotomus) 2
 Breugelmans, R. 46
 Brewer, Petrus 8
Breznóbánya (Brezno, Briesn) 10, 24
Brindisi (Brundusio) 54, 55, 57
 Briner, Georgius 17
Brisna *vide* Breznóbánya
 Brown, Edward 164
Brundusio *vide* Brindisi
 Brücknerus, Johannes 20
 Brücknerus, Martinus 18
Buccar *vide* Bakar
Buda 166, 168, 215, 315
Budapest 35, 39, 44, 53, 60, 65, 74, 75, 77, 78, 79, 82, 203
 Bugenhagen, Johann 2
 Bujtás László Zsigmond 35, 45, 72
Bulgária 164
 Burman, Caspar 52
 Burman, Frans 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 53, 55, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 72, 73
 Burprigerus, Andreas 20
 Büsching, Anton Friedrich 164, 165
 Caecilius Cyprianus Thascius 182, 183
Caesarea 203
Caesareoforum *vide* Késmárk
 Calacinas, Nicolaus 7
 Calvin, Jean 316, 317, 319
Cambrai 197
Cambridge 235
 Campagnolo, Matteo 46
 Camus, Charles-Étienne-Louis 207
 Cancrim, Johannes 20
 Canz, Israel Gottlieb (Theophilus) 245
 Capito, Simon 17
Carneolam *vide* Krajna
 Carponides, Georgius 23
Cassovia *vide* Kassa
Catina *vide* Chieti
 Ceglédi Péter 48
 Cellier 168
Centumcollitano *vide* Szászhalom
 Charpy, Gaétan 203
Chieti (Catina, Theate) 47, 48, 50, 52, 54, 55, 57, 63
 Chorvath, Andreas 15
Cibinium *vide* Szeben
 Cicero 3, 192, 193, 199, 200, 201, 304, 305, 307
 Clairaut, Alexis Claude 207
 Clarck, G. N. 65
 Clarke, Samuel 190, 191, 197
Claudiopolis *vide* Kolozsvár
 Cleantes 192, 193
Clenowec *vide* Klenoc
 Clerck, Guilielmus 45, 53
 Clognerus, Georgius 17

- Concius, Christianus 22
Corona *vide* **Brassó**
 Corvinus, Johannes 16
 Cotta, Gaius Aurelius 164, 304, 305,
 307
 Cramerus, Samuel 10
 Cramoisy 167
Cremnicium *vide* **Körmöcbánya**
 Cronerus, Johannes 18
Crucium *vide* **Keresztúr**
 Crumerus, Casparus 11
 Cudworthius, Rudolphus 234, 235,
 250, 251
 Culman, Michael 21
 Culvensis, Abraham 1
 Curani, Andreas 21
 Curiani, Georgius 16
 Czabányi János 69
 Czaccius, David 20
 Czelscheius, Johannes 7
 Czernak, Samuel 12

 Csáky László 60
Csehország (Böhmen) 167, 170
 Csikesz Sándor 44
 Csohány János 35
Csőmer 75
 Csutka János 69

 d'Argens márki 204, 205
 d'Ulloa, Anton 206, 207
Dacia *vide* **Erdély**
 Dalen, Cornelio van 68
Dalia *vide* **Szászdálya**
Danczka *vide* **Gdansk**
Dánia 164, 165
 Danielis, Johannes Josephus 18
Danzig *vide* **Gdansk**
 Dariesius *vide* Darjes, Joachim Georg
 Darjes, Joachim Georg (Dariesius)
 228, 229, 251
Daróc (Craidorolt) 17
 Davidis, Georgius 18
 De la Borde 202, 203
 De Lalande, Joseph-Jérôme le Fran-
 cais 230, 231
 De Ruyter, Michiel 37, 42, 43, 44,
 47, 62, 63, 64, 66, 68, 70, 71, 73
 Deák Farkas 82
Debrecen 35, 39, 52, 53, 65, 74
 Debreceni Ember Pál *vide* Ember
 Pál, Debreceni
 Degen 168
 Deidricus, Marcus 16
Delpho 203
 Démokritosz 200, 201
 Demosthenes 3
 Dendorffius, Daniel 11
 Denesle 234, 235
 Derham, William 198, 199
 Derolez, A. 46
 Descartes, René 5, 185, 197, 229
Deutschland *vide* **Németország**
 Deydritius, Johannes 22
 Dibelius, Johannes 21
 Diderot, Denis 189, 235
 Diogenész Laertiosz 202, 203
Dobsina (Dobschau, Topschau) 8,
 16, 22
 Domkonius, Johannes 23
 Donatus, Christianus 194, 195
 Doppelmayer, J. G 195
Dordrecht 37
 Drauth, Georgius 16
 Dreipfennig, Thomas 16
 Drelincourt, Charles 194, 195
Drezda 203
 Driesch, Gerard Cornelius von den 166

- Duisburg** 172
 Duraeus, Johannes 11
 Durneus, Samuel 10
 Dyk 163
- Eberhard (Malinovo, Szlovákia)**
 48
- Edenburg** *vide* **Sopron**
 Eichhornt, Johann (Sciurus) 3
 Eilers, Georg 161
- Eissleben** 3
- Elea** 200, 201, 237
 Elzevir 170
 Ember Pál, Debreceni (Lampe,
 Friedrich Adolf) 36, 37, 41, 42,
 45, 48, 63
- Endter 169
- England** *vide* **Anglia**
 Enjedinus, Michael 9
 Entzianus, Simon 15
- Eperjes (Presov)** 6, 12, 13, 17, 19,
 21, 22, 23, 75
- Epheszosz** 183
 Ephron, Johannes 22
 Epikuros 200, 201, 203, 233, 304,
 305
- Episcovius, Sigfridus 11
 Erasmus, Desiderius 3
 Erdei Klára 161
- Erdély (Siebenbürgen, Transsylvania,
 Dacia)** 7, 11, 13, 14, 15,
 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 36, 37, 38, 39, 40, 45, 59, 163,
 165, 169, 170, 172, 173
- Erked** *vide* **Szászkerked**
Erlangen 170
 Erler, Georg 6
 Erzsébet, orosz cárnő 162
Essek *vide* **Eszék**
- Essenius, Andreas 38, 67, 69
 Esze Tamás 75, 76, 77, 78
Eszék (Essek) 214, 215
Ethiopia 202, 203
Euler, Leonhard 227
 Euripides 3
 Euszebiosz 200, 201, 203
Eutin 161, 162, 163
Évora 203
 Eysenblatter, H. 1
- Fabinus, Georgius 17
 Fabrićius, Christophorus 8
 Fabricius, Georgius 8
 Fabricius, Michael 7
 Fabritius, Johann Albert 198, 199,
 237
 Fabritius, Stanislaus 7
 Fagel, Caspar 45
 Fagel, Hendrik 42
 Fazekas Árpád 78, 79
 Fazekas István 51
 Felicides, Paulus 22
Felka (Filka) 22
- Felsőbajom (Bazna, Baassen, Ba-
 chom, Basna)** 17, 18
 Femgerus, Johannes 9
 Fénelon de Salignac de la Mothe,
 François 196, 197
 Fenserus, Johannes 19
 Ferenczi Zoltán 80, 81
 Fajardo de Requesens-Zuñiga y Ál-
 varez de Toledo, Fernando Joa-
 quín, nápolyi alkirály 68
 Festner, Georgius Andreas 24
 Feuerlein, Jacob Wilhelm 194, 195
 Fidicrani, Michael 23
 Fileki Szöcs János 76
Filka *vide* **Felka**

- Finckius, Johannes 18
 Fischer, Roman 52
 Foky, Emericus 18
 Forgách Simon 76
 Forgacz, Valentinus 19
 Forkel, Sophie Margarethe 163
Formosa 163
 Forster, Georg 163
 Förster 167
 Fragmère, G. 38
Franciaország 42, 77, 189
 Francisci, Georgius 24
 Franciscus, Andreas 23
 Franck, Matthias 24
Franeker 38, 40
Frankfurt am Main 39, 51, 52, 61, 62, 63, 72, 165, 169, 172
Frankfurt an der Oder 1, 165, 172, 173, 199
Frauenfeld 63
 Friedrich August, lübecki püspök 162
 Friedrich, Georg 4
Friesland 45
 Frigyes Vilmos, brandenburgi választófejedelem 62
 Fritsch, Johannes 21
 Frolich, Dávid 7
 Fromm, Petrus 22
 Froschauer 166
 Frölich, Johannes 7
 Füleki István 37, 48
 Fürst, Gallus 23
 Fürsten, Gerhard 173

 Galavics Géza 161
 Galenos 3
Galfcia 180, 181
 Gamius, Daniel 23

 Gandavius, Georgius 8
Garad (Stena, Stein; Lapidus) 21
 Gasnerus, Johannes 18
 Gasparis, Paulus de 65
 Gause, Fritz 6
Gdansk (Danczka, Danzig) 6, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85
 Gebhardi, Ludwig Albrecht 164
 Gehn, Johannes 16
 Geldern, Johann von 4
 Gelenius, Georgius 21
Genf (Genève) 36, 38, 46, 49, 54, 56, 73, 223, 319
Genève *vide* **Genf**
Gent 41, 46, 51, 73
 Georg Friedrich, ögróf 4
Georgenberg *vide* **Szepesszombat**
 Georgij, Leonhardus 14
 Gerhard, Alexander 24
 Gerling, Matthias 13
Germania *vide* **Németország**
 Gertnerus, Michael 19
 Gessner, Conrad 162
 Gilbertus, Georgius 8
 Gildnerus, Michael 16
 Gillet, P. 202, 203
 Glatz, Leonhardus 12
 Glischius, Joannes 8
 Glogovius János 69
Gloucester 237
Gnezda (Hniezdne) 21, 23
 Gócs Mihály 48
 Gohl, Johannes 23
Goldberg 6
 Gollnerus 171
 Gorzó Gellért 83, 84
 Gosnovicz, Matthias 10
Gottorf 161, 162, 163
 Gottschling, Johannes 23

- Gotzmeister, Johannes 10
 Göbelius, Leonhardus 14
 Gömöri János 69
Görögország 170
Göttingen 195, 235
 Gradelehnus, Johannes 165
 Graevius (Grävius), Johannes Georgius 37, 38
 Graffius, Johannes 20, 23
 Graffius, Michael 14
 Graffius, Paulus 8
 Graffius, Samuel 10
's-Gravenhage *vide* **Hága**
 Gravius, Paulus 17
Graz 207
 Gregoriosz Thaumaturgosz (Gregorius Caesariensis) 182, 183
 Gregorius Caesariensis *vide* Gregoriosz Thaumaturgosz
 Gregorius, Georgius 15
Greifswald 2, 4
 Greislerus, Georgius 17
 Greschner, Elias 14
 Grimmelshausen 172
 Gripp, W. 161
Groningen 37, 40, 46
 Groot (Grotius) Hugo de 5, 206, 207
 Grosmanus, Elias 12
 Grosselius, Lambertus 8
 Grotius, Hugo *vide* Groot, Hugo de
 Gröbnerus, Martinus 22
 Grunwald, Salomon 13
 Gruys, J. A. 46
 Gulyás József 83
 Gundesch, Michael 10
 Gundling, Nicolaus Hieronymus 165
 Guntherus, Richardus 10
 Gusacius, Johannes 21
 Gustav, Peters 163
Haag *vide* **Hága**
Haarlem (Harlemenus) 176, 177
Hága (Haag, 's-Gravenhage) 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 51, 58, 61, 62, 73
 Hagymasi, Andreas 24
Hajnácskő 75, 76
 Halde, Jean-Baptiste de 202, 203
 Halem, Gerhard Anton von 162, 171
Halis Saxonum 1
Halle 223
 Halma 172
 Hamberger, Georg Alberg 194, 195
Hamburg 164, 165, 167, 195, 198, 199, 237
 Hamel Bruyninx, Gerard 37, 42, 43, 44, 49, 63, 73
Hanau (Hannovia) 39, 51, 52, 72
Hannover 167
Hannovia *vide* **Hanau**
 Hans, Albrecht herceg fia 3
Harderwijk 40
 Harsányi Ilona 80
 Harsányi István 83
 Harsányi Móricz István 48
 Hartmann, Philipp Jakob 5
 Hartmann, Simon 10
 Hartmannus, Daniel 18
 Hauck, David 22
 Hedio, Andreas 5
Hégen (Bradeni, Henndorf) 18
Heide 161, 163
 Heidegger, Johann Heinrich 36, 39, 42, 44, 46, 63, 73, 74
 Heilmannus, Christianus 11
 Heilmannus, Samuel 12
 Heimlich István 35
 Hein, Georgius 10
 Hellebrant Árpád 35

- Helmers 168
Helmstedt 4, 22, 170
Helvetia *vide* Svájc
 Helvigius, Paulus 21
 Hendelius, Johannes 16
 Hendermannus, Paulus 20
 Hennin, Heinrich Christian 172
 Henning, Basil Duke 62
 Henningius, Petrus 20
 Herbarth, Martinus 18
 Herberstein, Sigismund von 165
 Herbertus, Simon 12
 Herepei János 75
 Herkerus, Daniel 20
 Hermann, Benedikt Franz Johann von 166
Hermapolis *vide* Szeben
 Hermész Triszmegisztosz 200, 201, 203
 Herming, Martinus 16
 Herner János 161
 Herpay Gábor 44
 Herrmannus, Stephanus 14
 Hertel, Esaiás 11
 Hertelius, Johannes 21
 Hertelius, Paulus 12
 Hertl 172
 Hesiodos 3
 Hetschius, Georgius 20
Hierosolymisa *vide* Jeruzsálem
 Hildebrandt, Jacobus 10
Hildesheim 4
Hilta *vide* Nagydisznód
 Hippocrates 3
 Hoernigk, Bartholomeus 3
 Hoffmann 164, 173
 Holbach, Paul-Henri Dietrich 189, 235
 Hollander, Andreas 5
Holland 45
Hollandia (Nederland) 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 51, 52, 58, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 164, 184, 185
 Hollestelle, L. M. 64
Holstein 5
 Homérosz 3, 161
Homoródbene (Beia, Mehburg, Meburgum) 8
Hongrois *vide* Magyarország
 Honterus, Johannes 166
 Hoogewoud, F. J. 46
 Hopp Lajos 75, 76, 78, 80
 Hoppe, Johann 3
 Horlerus, Paulus 14
 Hortensius, Samuel 7
Horvátország (Kroatien) 36
 Hosman, Johannes 8
 Hőgye István 75, 76, 84
 Höstlinger, Johannes Christophorus 13
 Hrabiacy, Georgius 24
 Hubatsch, Walther 1
 Húbert Ildikó 75
 Huet, Pierre-Daniel 196, 197
Hungaria *vide* Magyarország
 Hunyadi Mátyás 171
 Huszti István 82
 Huszti Mihály 48
 Hutterus, Albertus 17
 Huussen, A. H. 46
 Hübner, Eckhard 163
 Hübner, Johann 167
 Hyde, Thomas 236, 237
Iglau 6
Igló (Spisská Nová Ves, Neudorf; Novocome) 10, 22

- Ignatiosz 182, 183
 Ihmius, Georgius 18
Ilava (Ilau, Ilava) 23
 Illésházy Miklós 78
 Illyés Gergely 48
 Institoris, Johannes 17
 Iris, Andreas 4
Írország 56
 Isinder, Melchior 1, 3
 István, Szent 54, 171
Itália (Italien) 5, 47, 48, 50, 55, 57,
 167, 170, 171
Italien vide Itália
 Iványi Fekete Erzsébet 75, 76
- Jacobaei, Jacobus 12
 Jacobides, Nicolaus 9
Japán 163
 Jaquetot, Isaac 196, 197
 Jasander 168
Jaworow 77
 Jekelius, Johannes 21
Jéna 3, 171, 195, 197, 229, 235, 251
Jeruzsálem (Hierosolymisa) 168,
 171
 Joachim, II., brandenburgi választó-
 fejedelem 6
 Johann Sigismund, választófejede-
 lem 5
 Johannides Fülöp 69
 Johannides, Andreas 22
 Jonas, Christoph 2
 Jonaskovicz, Johannes 23
 József, II. német-római császár, ma-
 gyar király 175, 180, 181, 242,
 243
 Juan, George 206, 207
 Junck, Michael 13
 Justel, Henri 203
- Kajali Klára 83
 Kalay, Stephanus 17
 Kállai István 69
 Kálmánczay István 76
 Kálnai Péter 37
Kamcsatka 163
Kampen 37
 Kántor István 77
Kapuvár 48
 Karácsonyi Béla 175
 Károli Gáspár 83
 Károly Lajos, pfalzi választófejede-
 lem 36, 56
 Károly, II., angol király 36, 56, 65
 Károly, II., spanyol király 55
Karpona vide Korpona
Karthágó 183
Kassa (Cassovia, Kassau, Kosice)
 6, 8, 12, 19, 24, 207
 Kayserus, Thomas 15
 Keilius, Martinus 18
 Kelpius, Petrus 23
 Kepler, Ludwig 5
Keresztúr (Crucium, Kreutz) 20,
 21
 Keserű Bálint 75, 161
**Késmárk (Caesareoforum, Kezma-
 rok) 6, 15, 21, 22, 23, 24**
 Ketting, Johannes 22
 Keyser, Georgius Udalricus 13
 Keyssler, Johann Georg 167
 Khün, Tobias 14
Kiel 162, 163
 Kieser, Eberhard 169
 Kilgerus, David 14
Kína 163, 171, 203
**Kis- és Nagybélic (Klein- u. Gross-
 Bielitz, Male- i Welke Bjeli-
 cze) 13**

- Kisdia** *vide* **Kisgye**
Kisgye (Cosarii, Kysdinum, Kis-
dia) 17, 18, 23
Kisselyk (Kleinschelk, Kuschenki-
num, Seica Mica) 16, 23
Kleanthész 199
Klein, Adamus 8
Klein, Daniel 24
Klein, Georgius 9
Klein, Johannes 24
Klein, Johannes Jacobus 21
Klein, Martinus 18
Klein, Michael 15
Klenoc (Clenowec, Klenovec) 24
Klesch, Christophorus Daniel 21
Kleskes, Petrus 19
Klosius, Michael 17
Kloszeg *vide* **Köszeg**
Klöss, Andreas 24
Kluknaviensis 22
Klumpius, Michael 19
Knapitius, Georgius 10
Knebelius, Johannes 18
Knuttel, W. P. C. 45
Kochlates, Sigismundus Wilhelmus
24
Koczij, Samuel 23
Kocsi Csörgő Bálint 37, 45, 46, 48,
55
Kólótész 203
Kolozsvár (Claudiopolis, Cluj,
Klausenburg) 10, 45, 82
Kolumbusz Kristóf 206, 207
Komárom 48
Komorowski, Manfred 6, 11, 12, 19,
23
Konstantinápoly 166, 168, 171,
182, 183
Kopernikusz, Nicolaus 204, 205
Koppmayer 173
Kornerus, Andreas 9
Kóródi János 48
Korpona (Carponensis, Krupina,
Karpona, Karpfen) 16, 23
Kosáry Domokos 82
Kőhalom (Rupea, Repe) 20, 23
Köler, Paulus 24
Köln 1, 203
Königsberg 1, 2, 3, 4, 5, 6
Königshofen 203
Köpeczi Balázs 37
Körmöcbánya (Kremnica, Krem-
nitz, Cremenicium) 6, 8, 13, 14,
18, 19, 22, 24
Köszeg (Kloszeg, Güns, Ginsium)
13, 19
Köteritz, Wolfgang von (Codricius)
3
Krajna (Carneolam) 59, 60
Krakkó 3
Kramer, Gerhard 163, 173
Kramprich, Daniel Johann 41
Krause, Johannes 20
Krause, Martinus 23
Kray, Jacobus 24
Kray, Paulus 24
Kuntius, Paulus 20
Kurtzez, Georgius 13
Kuschenkinum *vide* **Kisselyk**
Kürtyer, Martinus 19
Kys, Adamus 12
Kys, Paulus 12
Kysdinum *vide* **Kisgye**
La Condamine, Charles-Marie de
206, 207
La Croix, A. Prérótée de 167
La Haye 189, 197, 203, 235, 249

- La Mettrie, Julien Jean Offroy de 235, 249
- Lactantius 304, 305, 307
- Ladiver, Elias 21
- Ladmóczi István 69
- Lampe, Friedrich Adolf *vide* Ember Pál, Debreceni
- Lamy, François 196, 197
- Langius, Johannes 8
- Langius, Martinus 11
- Lanii, Elias 13
- Lányi György 36, 48
- Lapidus *vide* Garad**
- Laritus, Elias 13
- Lassel, Martinus 15
- Le Clerc, Jean (Johannes Clericus) 216, 217
- Le Monnier, Pierre Charles 207
- Le Noble de Tennesiere, Eustasche 168
- Leeb, Robert 168
- Lehmann, Johannes 4
- Lehndorff, Ludovicus a 24
- Leibniz, Gottfried Wilhelm von 223, 236, 237, 245
- Leiden (Lugduni Batavorum)** 36, 37, 38, 40, 46, 64, 170, 175, 176, 177, 184, 185, 188, 189, 195, 207, 235, 318, 319
- Leipzig *vide* Lipcse**
- Lemberg (Leopoli)** 175, 176, 177, 188, 189
- Lengfeller, Johannes 18
- Lengyelország (Pohlen)** 4, 75, 77, 78, 163, 164, 165, 167, 171
- Leonhardus, Georgius
- Leonis, Johannes 10
- Leopold *vide* Lipót
- Leopoli *vide* Lemberg**
- Leses (Dealul Frumos, Schönberg)** 20
- Leukipposz 200, 201
- Leusden, Johannes 35, 36, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 49, 53, 67, 69, 72, 73
- Leutwein, Christian Philipp 194, 195
- Libetbánya (Lubictová, Libetha)** 12
- Liechtenberg, Johannes Casparus 11
- Liesganig, Joseph 206, 207
- Lignon, Richard 203
- Linz** 207
- Lipcse (Leipzig)** 1, 3, 4, 6, 22, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 245, 249
- Lipót (Leopold), I. német-római császár és magyar király 40, 41, 47, 68, 72, 73
- Lipótvár (Leopoldova, Szlovákia)** 48
- Liptó** 14, 17
- Lira y Castillo, Manuel Francisco de 62
- Lischovinus, Andreas Franciscus 23
- Liszkófalú (Lisková)** 4, 7
- Litvánia** 4
- Lochmannus, Paulus 12
- Locke, John 189
- Lodoméria** 180, 181
- Logan 166
- London (Londres)** 6, 62, 163, 164, 188, 189, 191, 197, 199, 235, 237, 307
- Longolius 203
- Longueval 75
- Lorberer v. Lorbersberg, Johannes Conradus 14
- Lotharingia (Lothringen)** 167

- Lothringen** *vide* **Lotharingia**
 Lothus, Georg 5
Lőcse (Levoca, Leutschovia) 6, 8,
 9, 10, 14, 19, 21, 22, 24
 Lösch, Johannes 15
 Löwe, Johannes 24
 Luca, Ignatz de 168
Lucca 199
 Luders, Andreas 6
 Ludwig, Peter Friedrich 162
Lugduni Batavorum *vide* **Leiden**
 Lukovitz, Johannes 22
 Luschius, Stephanus 10
 Luther, Martin 2, 3, 48, 55, 57, 162
Lübeck 161, 162, 163, 169, 172
Lyon 203
- M. du B 168
 Mach, Johannes 19
Madagaskár 163
 Madarasz, Martinus 16
 Maday, Daniel 23
Madrid 42
**Magyarország (Hongrois, Hun-
 garn, Pannonia, Ungarn)** 6, 7,
 8, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 24, 35, 36, 37, 38,
 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
 50, 52, 53, 56, 58, 66, 73, 161,
 164, 165, 166, 167, 168, 169,
 170, 171, 172, 173
Mähren *vide* **Morávia**
 Maire, Christophe 206, 207
 Maius, Georgius 11
 Makkai László 35, 39
 Malapert, Abraham 36, 37, 42, 43,
 72, 73
 Malebranche, Nicolas de 228, 229
 Mányoki Ádám 76, 79
- Marburg** 223
 Marcus Aurelius 183
 Mária Terézia 180, 181, 315
 Markelius, Michael 21
Marosvásárhely 80
 Martini, Carl Anton von 314, 315
 Martinovics Ignác 175, 176, 177,
 182, 183, 189, 197, 199, 203,
 207, 215, 237, 245, 249, 263,
 307, 315
 Masius, Tobias 16
 Masnicius Tóbiás 48
 Matthiolus, Petrus Andreas 77, 79
 Maupertius, Pierre-Louis-Moreau de
 206, 207
 Mauritius, Georgius 8
 Meburger, Georgius 14
Meburgum *vide* **Homoródbene**
Mecklenburg 5
**Medesér (?) (Medisoru Mare, Mi-
 dersinum)** 17
Media *vide* **Medgyes**
**Medgyes (Medias, Mediasch, Me-
 dia)** 8, 9, 10, 12, 22, 23
 Mediensis, Michael 9
 Medretzky, Johannes 21
 Mehler 172
 Meier, Gerardus 194, 195
 Meisner, Daniel 168
 Meist, Michael 15
 Melanchthon, Philipp 1, 2, 3
 Melchioris de Zuanna, Georgius 10
 Melchioris de Zuanna, Johannes 15
 Melisszosz 236, 237
 Mellen, Jacobus von 169
Menhardo *vide* **Menyhárd**
 Mensatoris István 69
**Menyhárd (Vrbov, Menhordsdorf,
 Menhardo)** 11

- Mercuria** *vide Szerdahely*
 Merian, Matthäus 169
 Merzburg, Cl. G. I. von 222, 223
Messina 53, 57, 68
 Meulman, Isaac 41, 51
 Meyer, Martin 169
Michaele-villa *vide Mihályfalva*
Midersinum *vide Medesér (?)*
Mihályfalva (Michaele-villa) 15
 Miklós Ödön 35, 36, 40, 41, 42, 43,
 44, 45, 63, 64, 69
Milazzo 68, 70, 71
 Miles, Matthias 9
Milétosz 200, 201
 Mirabeaud, Jean Baptist de 189,
 286, 287
**Mirkvásár (Mercheasa, Streitfort,
 Streitphordia)** 18, 23
 Miscolcj, Casparus 7
 Miskolci Mihály 48
 Misztótfalusi Kis Miklós 82, 83
 Mizler 169
Modor (Modra) 22, 23
Modra *vide Modor*
 Mollerus, Franciscus 15
 Mollerus, Zacharias 8
 Monath 166
 Monavius, Fridericus 14
 Monavius, Jacobus 14
 Moniglia, Tommaso-Vincenzo 196,
 197, 199
Morávia (Mähren) 172
 More, Henry 196, 197
 Moser, Andreas 20
 Mosheim, Johann Lorenz 232, 233,
 235, 250, 251
Moszkva 165
 Moticzkiades, Stephanus 10
 Muller, Bartholomaeus 23
Munkács 76, 77
 Musschenga, T. E. 46
Musna *vide Szászmusna*
 Müller, Konrad 3
München 2, 6
 Mylius 171
 Mylius, Johann 6
 Mylius, Tobias Balthasar 21
 Nadasd, Franciscus de *vide* Nádasy
 Ferenc
 Nádasy Ferenc (Franciscus de Na-
 dasd) 169
Nadschinum *vide Szásznádas*
 Nagy (Dengelius), Georg 21
 Nagy Iván 75, 76
 Nagy Péter, orosz cár 162
 Nagy, Stephanus 13
 Nagy-Váti János 75
**Nagydisznód (Cisnadie, Heltau,
 Hilta)** 10
Nagyenyed 79
**Nagysink (Cincul Mare, Gross-
 schenk)** 10, 11
Nagyszeben *vide* Szeben
Nagyszombat 38
 Napoleon 162
Nápoly (Neapel) 36, 37, 43, 46, 47,
 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58,
 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 72
Neapel *vide* Nápoly
 Neckelius, Johannes 13
 Neef, Johannes Fridericus 19
Német-Bél (Belensis, Velky Biel) 7,
 16
Németalföld 5
 Nemeth, Antonius 21
**Németlipcse (Partizanska Lupca,
 Teuto-Lipsia)** 9

- Németország (Deutschland, Germania, Teutschland)** 38, 72, 161, 164, 165, 167, 170
- Németpróna (Nitrianske Pravno, Teuto-Prona)** 14
- Neo-grad** *vide* Újvár
- Neokaisareia** 183
- Netersilensis (?)** 15
- Neuser, Wilhelm** 39
- New York** 6
- Newton, Isaac** 194, 195, 199, 204, 205
- Nicea** 183
- Nicopolis (?)** 21
- Niederland** *vide* **Hollandia**
- Nietzsche, P.** 161
- Neumünster** 163
- Nieuwentyt, Bernard** 196, 197, 199
- Nigrinus, Nicolaus** 17
- Nimptsch, Hans** 6
- Norvégia** 164
- Noscovius, Michael** 13
- Nostitij, Johannes** 19
- Novisolium** *vide* **Besztercebánya**
- Nürnberg** 4, 163, 164, 166, 168, 169, 172, 173, 195
- Nyíregyháza** 78, 79
- Ocsova (Ocová)** 22
- Olassiensium** 22
- Oldenburg** 161, 162
- Ollard, Johannes** 16
- Oltardus, Andreas** 9
- Omlás (Amnas, Hamlesch)** 9
- Oostenrijk** *vide* **Ausztria**
- Orániai Vilmos** 195
- Orhendius, Johannes** 15
- Origenész** 183
- Oroszország (Russland)** 163, 164, 165, 171
- Ortelius, Hieronymus** 169
- Orth, Johannes** 17
- Orthius, Stephanus** 23
- Osiander, Andreas** 3, 4
- Osnabrück** 2
- Ostropataki, Matthias** 18
- Otrokócsi Fóris Ferenc** 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 55, 61, 62, 65, 67, 69, 72, 73
- Ottlyck, Paulus** 24
- Outhier, Réginald** 207
- Overijssel** 43
- Ovidius** 2, 3
- Oxenstierna, Bengt** 40
- Oxford** 65, 235, 237
- Ozora** 24
- Ödenburg** *vide* **Sopron**
- Ötvös Péter** 51
- Padova** 199
- Palesztina** 168
- Pálffy János** 76
- Pannonia** *vide* **Magyarország**
- Pannonius, Christophorus** *vide* Preyss, Christophorus
- Pansch, Christian** 161
- Pantaenus, Laurentius** 4
- Pápa** 35, 53, 58, 59, 61, 65
- Párizs** 6, 167, 168, 189, 197, 203, 207, 217, 227, 231, 249
- Parmenidész** 203, 237
- Parschitzius, Nicolaus** 16
- Parsitius, Daniel** 20
- Pauler Ákos** 203
- Paulinus, Valentinus** 23

Paulsen, Friedrich 3
 Pelargus, Gabriel 24
 Perak, Valentinus 22
 Perennyey, Valentinus 19
Pescara (Piscaria) 47, 48, 50
Pest 75
 Peters, Gustav 163
 Petersen, Johann Wilhelm 63
 Petri 166
 Petronius Arbitrator 286, 287
 Petrovna, Anna 162
 Petróczi Kata Szidónia 82, 83, 84
Pfalz 52
 Pfeffel, Johannes Andreas 170
 Pfeiffer, Martinus 14
 Pfisterus, Johannes 14
 Pfister, Rudolf 42
 Pfliegerus, Martinus 21
 Philippi, Georgius 17
 Phótiosz 183
 Piccolomini, Enea Silvio de 170
 Pienstengelius, Johannes 14
 Piller, Thomas 176, 177
Piscaria *vide* **Pescara**
 Pistorius, Matthias 9
 Placotomus, David 8
 Planckhenauerus, Johannes 17
 Platón 200, 201, 202, 203
 Pleckerus, Johannes 11
 Plegorius, Gregorius 7
 Plinius 3
 Plutarkhosz 200, 201, 203
 Poch, Johannes Jacobus 14
 Pocock, Edward 236, 237
 Pocke, Richard 170
Pohlen *vide* **Lengyelország**
 Polani, Johannes 11
 Polükarposz, 182, 183
 Polükratész 182, 183
Pomeránia 2, 5
 Pontanus, Johann 3
Pontosz 183
Poprád (Poprad, Deutschendorf)
 23
Poroszország (Preussen, Prussia)
 1, 2, 3, 4, 5, 6, 77, 164
 Posna, Georgius Essinius de 19
Potsdam 249
 Pouchenius, Andreas 4
Pozsony (Bratislava, Pressburg, Ponium) 6, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 45, 46, 47, 50, 72, 172
 Praetorius, David 8
Preetz 161
Prépostfalva (Stejarisul, Prosdorf-fium, Probsdorf) 13
Pressburg *vide* **Pozsony**
Preussen *vide* **Poroszország**
 Preyss, Christophorus (Pannonius, Christophorus) 6, 7
 Preyss, Joannes Theodorus 7
 Preyss, Mattheus 7
 Preyss, Valentinus 7
 Preyss, Wenceslaus 7
Prosdorffium *vide* **Prépostfalva**
Prussia *vide* **Poroszország**
Puchó (Púchov) 22
 Pupikofer, Johann Adam 63
 Puschmannus, Johannes 12
 Püthagorasz 200, 203, 201
 Pylarick, Jeremias 22

 Quintilianus 3

 Rácböszörményi János 40
 Rackscanus, Matthias 11
 Rác Elek 79
 Ráday Pál 78, 81, 83, 84

- Radbert, Paschase 38
 Rademacher, Monika 52
 Raduchius, Georgius 17
 Ragotzi *vide* Rákóczi Ferenc, II.
 Rákóczi Ferenc (Ragotzi), II., 75,
 76, 77, 168
 Rapagellan, Stanislaus 2
 Raphaides János 69
 Raus, Johannes 17
 Raussy, Johannes 24
 Raussy, Lucas 24
 Rauwenhoff, L. W. E 36
 Ravl, Michael 9
 Ray (Wray), John 196, 197, 199
 Reaumur, René-Antoine Ferchault de
 196, 197
 Regius (De Roy), Henricus 62, 64,
 66, 67, 69
 Regius, Johannes 16
 Reich, Johannes Georgius 12
 Reichert, Johannes 17
 Reimer, M. 16
 Reisinger, Johannes 13
 Remenius, Daniel 9
 Renner, Thomas 22
 Révay Krisztina 75
 Rhenerus, Matthias 13
 Rhode, Simon 20
 Rhormanni, Albertus 9
 Ribbius, Johannes 51
 Ricotier, M 191
Rimaszécs (Rimavska Sec) 47
 Rimaszombati János 69
 Ritter, Andreas 7
 Rochefort, César de 202, 203
 Rodt, Martinus 8
 Rohácsi János 69
Róma 207
 Román Ernő 78, 79
Rosenberg *vide* Rózsahegy
Rosevallis *vide* Rózsavölgy
Rosnensium *vide* Rozsnyó
 Rosnerus, Johannes 23
Rostock 2
 Rotarides, Johannes 14
 Roth a Rotenfels, Samuel 13
Rotterdam 185, 203
Rózsahegy (Rosenberg) 24
Rózsavölgy (Ruzindol, Rosenthal,
Rossevallis) 8, 24
Rozsnyó (Rosnava, Rosnensium,
Crosnavia) 8, 9, 17, 19
Rupea *vide* Kőhalom
Russland *vide* Oroszország
Rügenwalde 4

Sabesium *vide* Szászsebes
 Sabinus, Georg 1, 2, 3, 4
 Sabitschius, Christophorus 14
Sacolica *vide* Szakolca
 Sacrobusto, Johannes de 3
 Sadeler, Marcus 171
Saluca *vide* Szalók
 Samselius, Martinus 10
Sanct Georgium *vide* Szentgyörgy
 Sand, Christoph 5
Sankt Gallen 63
 Santos, João dos 202, 203
Sárospatak 46, 52, 53, 65, 74
 Sartorius, Johann 6, 12
Sárvár 12, 48
 Sauromannus, Johannes 19
Scepusium *vide* Szepesség
Schaesburgum *vide* Segesvár
Schaffhausen 63
 Schedel, Hartmann 162
 Scheibenpoden, Johann Ehrenreich 6
 Scheipnerus, Johannes 15

- Schell, Johannes 24
Schemnicium *vide* **Selmecbánya**
Schemtei, Benedictus 12
Scherffer, Karl 223
Schesaum *vide* **Segesd**
Schitta, Johannes 21
Schleining *vide* **Szalónak**
Schlesien *vide* **Szilézia**
Schleswig-Holstein 163
Schmalkalden 3
Schmalvogel, Johann Jakob 6, 13
Schmeizel, Martin 171
Schmidt 168
Schmied, Jacobus 24
Schnellius, Martinus 8
Schobelius, Michael 9
Schonleben, Michael 19
Schorsten *vide* **Sorostély**
Schönberg *vide* **Leses**
Schreiber, Thomas 22
Schröck, Johann Matthias 171
Schröterus, Samuel 19
Schullerus, Johannes 13
Schultze, Gottfried 172
Schutte, O. 36, 37, 49, 62, 68
Schütz, Kaspar 3
Schütze, M. Gottfried 167
Schwabach 169
Schweighofer, Johann Michel 172
Schweitz *vide* **Svájc**
Schwichtenberg, Matthias 6
Scolari, Stefano 171
Sebes *vide* **Szászsebes**
Seelen, Henrich von 194, 195, 199
Segesd (**Schesaum**, **Saes**, **Schaas**)
17
Segesvár (**Sighisoara**, **Schaessburg**,
Schaesburgum) 15, 24
Segesváry Lajos 39, 42
Seiffrid, Godefridus 18
Seiler, Lucas 11
Seipp, Christoph Ludwig 172
Seiverthus, Samuel 17
Selmecbánya (**Banska Stiavnica**,
Schemnitz; **Schemnicium**) 8, 9,
12, 13, 18, 22
Selyci, Stephanus *vide* Séllyei Ist-
ván
Séllyei István (Selyci, Stephanus) 37,
59, 60, 61
Sempronium *vide* **Sopron**
Sempte (**Sintava**, **Schintau**) 18
Sentkeresti, Daniel 23
Serpillius, Johannes 15
Servien *vide* **Szerbia**
Seuffnerus, Johannes 11
Severinus, Johannes 20
Shmidt, Johannes Andreas 194, 195
Siebenbürgen *vide* **Erdély**
Sigismundi, Johannes 22
Sillius, Martinus 10
Simonides János 48
Simonius, Johannes 15
Sinapius, Johannes 16
Sintava *vide* **Sempte**
Sitopaeus, Johannes Matthaeus 11
Skandinávia 167
Sklavonien *vide* **Szlavónia**
Skócia 56
Sock, Johannes 18
Solna *vide* **Zsolna**
Sombor (több hasonló nevű telepü-
lés ismert) 18
Somer, Bernardus 62, 64
Sophocles 3
Sopron (**Ödenburg**, **Sempronium**,
Edenburg) 10, 14, 15, 16, 17,
21, 23

- Sorostély (Schorsten)** 10
 Spaner, Valentinus 7
Spanyolország 42, 62, 207
 Speckelius, Petrus 12
 Speer, Daniel 172
 Spener, Philipp Jacob 39, 63
 Spetzschu, Thomas 21
 Spilheuderus, Petrus 10
 Spinoza, Benedictus 196, 197
 Spizel, Gottlieb 39
 Sprenger van Eyk, J. P. 37, 42, 43, 58, 61
St. Albans 307
St. Petersburg *vide* **Szentpétervár**
 Stadler, B. 63
Stájerország (Styria) 59, 60
 Staphylus, Friedrich 2, 3, 4
 Steilerus, Martinus 9
Stein *vide* **Garad**
 Steinmann, Judith 46
 Stelle, Götz von 2, 4
 Sternfeld, Maximilianus a 17
 Stigalius, Mathias 21
 Stimmelius, Johannes 13
 Stimmelius, Raphael 12
 Stoekelius, Johannes 19
 Storchenau, Sigismund von 206, 207, 216, 217, 228, 229, 234, 250, 251, 280, 286, 287
Strassburg 319
Streitphordia *vide* **Mirkvásár**
Strij 77
 Stromppf, Johannes 22
 Sturm, Johannes Christophorus 194, 195
 Sturzer, Mathias 15
 Stübner, Zacharias 9
Styria *vide* **Stájerország**
 Sustermann 170
- Svájc (Helvetia, Schweitz, Switzerland)** 38, 39, 42, 63, 66, 67, 68, 165, 167
Svédország 40, 164, 165
Switzerland *vide* **Svájc**
- Szabó Csaba 75
 Szabó Károly 35, 45
 Szabó Miklós 9
Szokolca (Skalica, Skalitz, Sacolicea) 21, 22, 23
 Szalai János 69
 Szalay, Car. 36
Szalók (Saluca) 8
Szalónak (Schleining) 8
Szamosz 237
Szászdálya (Daia, Denndorf, Dalia) 14
Szászkered (Archita, Erked) 21
Szászhalom (Centumcollitano, Movile, Hundertbüchlen) 18
Szászmunna (Musna, Meschen) 11, 15, 20, 23
Szásznádas (Nades, Nadesch, Nadschinum) 21
Szászország 4
Szászsebes (Sebes, Mühlbach, Sabisium) 14
 Szathmári Király Ádám 77
Szatmárnémet 83
Szeben (Nagyszeben, Hermannstadt, Hermapolis, Cibinium, Zubinga, Sibiu) 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24
 Szecei János 48
Szeged 9, 75, 161
 Szél Kálmán 39
 Szelestei Nagy László 78, 79, 80
 Szelleczky, Jacobus 15

- Szenci Molnár Albert 80, 83, 84
 Szendrei György 69
Szentgyörgy (Sanct Georgium) 21
 Szentkirályi András 69
 Szentpéteri István 69
 Szentpéteri Mangó István 69
Szentpétervár (St. Petersburg)
 163, 166
Szepesség (Spis, Zips, Scepusium)
 6, 7, 8, 11, 22, 24
**Szepesszombat (Poprad, Georgen-
 berg) 10**
Szerbia (Servien) 164
**Szerdahely (Miercurea Sibiului,
 Reussmarkt) 9**
Szicília 68
 Szilágyi István 39
Szilézia (Schlesien) 2, 4, 172
 Szilvási István 37, 55
 Szinnyi József 79
Szlovákia 47, 48, 72
Szlavónia (Sklavonien) 169
 Szmirna 183
 Szókratész 200, 201
- Tachard, Gui 202, 203
 Tamatisci, Stephanus 11
 Tanzen, Richard 163
 Tarczali Pál 40
 Tartziaritis, Paulus 11
 Tatay Sámuel 69
 Telemakhosz 197
Tergestina vide Trieszt
Teuto-Lipsia vide Németlipcse
Teuto-Prona vide Németpróna
 Teutsch, Simon 24
Teutschland vide Németország
 Thalész 200, 201, 203
 Thaly Kálmán 77
- Theate vide Chieti**
 Theil, Johannes 24
 Theocritos 3
 Theodóra császárné 183
 Thomae, Georgius 18
 Thomae, Melchior 20
 Thököly Imre 172
 Thury Etele 35, 36, 37, 38, 41, 42,
 52, 53, 56, 58, 61, 63, 65, 68, 71
**Tobiás (Táblás, Dupus, Tobesdorf,
 Toppersdorf) 17**
 Todt, Simon 20
 Toeppen, Max 1
 Toland, John 196, 197
 Toll, Jacob Karl 172
 Tonk Sándor 9
 Toppercerus, Martinus 22
Toppersdorf vide Tobiás
Topschau vide Dobsina
Torgau 4
 Tököli István 69
 Török Andrásné 77
Törökország 164, 165, 167, 173
Trajecti ad Rhenum vide Utrecht
 Tranoscus, Samuel 21
Transylvania vide Erdély
**Trencsén (Trencin, Trentschin) 22,
 23**
**Trieszt (Tergestina) 36, 37, 38, 41,
 42, 47, 48, 50, 72**
 Trompler, Johannes 21
 Tröster, Johannes 163, 173
 Tschoesy, Michael 11
Turóc 11, 12, 13
 Turrus, Paulus 13
 Tutius, Georgius 11
Tübingen 164, 245
 Tyrander, Bernhardus 11
Tyriopolis (?) 20

- Új-Szöny** 9
Újhely 10
 Ujj Annamária 175
Újvár (Neo-grad) 24
Ulm 3
Ungarn vide Magyarország
 Ungarus, Georgius 19
Utrecht (Trajecti ad Rhenum) 35,
 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
 44, 45, 49, 51, 52, 53, 55, 59,
 61, 64, 65, 67, 69, 72, 73, 199
- Vaja** 75, 76
 Van den Bosch, Lambert 44, 45, 58,
 61, 67, 69, 70, 74
 Van den Velde, Hans Peter 52
 Van Heel, J. J. 46
 Van Heemskerck, Coenraad 49, 63
 Van Hoof, M. C. J. C. 42, 51
 Van Poot, Abraham 35, 44, 45, 58, 61
Váralja (Waralium) 13
 Varga András 1
 Vay Ádám 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82,
 84
 Vay Ádám, ifj. 77, 78, 81, 84
 Vay de Vaja, Samuel 24
 Vay Júlia 75, 77, 78, 81
 Vay Klára 77, 79
 Vay Sámuel 77, 79, 80, 81
Velence (Venedig) 36, 37, 44, 65,
 67, 69, 70, 71, 72, 73, 165, 170,
 171
Venedig vide Velence
 Veresegyhazi, Johannes 13
Verulam 306, 307
Veterozolium vide Zólyom
 Victor, Matthias 16
 Viktor, I., pápa 183
 Vilmos, III., Oránia hercege 60
- Virmont, gróf 166
 Voetius, Gisbertus 38, 67, 69
 Volckenius, Johannes 17
 Voltaire 189
 Voss, Johann Heinrich 161, 164
Vöröskő (Biebersburg) 8
 Vuernhero, Georgius 165
- Wachsman, Georgius 23
 Wagner, Johann Christoph 173
 Wagner, Martinus 16
Walcheren 62, 64
 Wallmann, Johannes 39, 63
 Walter, Margarete 161
 Walther 170
Waralium vide Váralja
 Weber, Carl Maria von 161
 Weber, Valentinus 7
 Weger, Laurentius 5
 Weich, Johannes 15
 Weidmann 164, 171
 Weinberger, Zacharias 15
 Weinerus, Daniel 22
 Weinreich, Joannes 2
 Weiss, Johannes 22, 24, 33
 Weiss, Paul 4
 Weiss, Simon 19
 Welcker, Simon 15
 Welmannus, Johannes 23
 Welmannus, Michael 8
 Welz, Georgius 66, 68
 Wenger, Michael 12
 Werner, Paulus 10
 Wetry, Petrus 20
 Weyrauch, David 19
 Weyrauch, Georgius 20
 Wiedemeyer 169
Wien vide Bécs
 Windheim, Christian Ernst von 170

- Windius, Mathias 22
 Winter, Martin 4
 Winzius, Martinus 20
Wittenberg 2, 4, 5, 6, 22, 168, 195
 Wittich, Christopher 196, 197
 Witzianowicz, Georgius 23
Wolfenbüttel 3
 Wolff, Christian 222, 223, 245
 Wolff, Johann Christoph 236, 237
 Wolffgangus, Georgius 13
 Wossticki, Mathias 22
Wurmloch *vide* **Baromlaka**
 Wuschniowsky, Georgius 13
 Wust 172
 Würsinger, Timotheus 16
 Wyschniowsky, Georgius 13
Würzburg 6

 Zabanius, Johannes 24
 Zaffius, Nicolaus 37, 38, 41, 42, 44,
 63, 68, 72, 73

 Zarevucius, Nicolaus 22
 Zay András 75
 Zay Anna, Árva 75, 76, 77, 78, 79,
 80, 82, 83, 84, 85
 Zech, Bernhard von 173
Zeeland 64
 Zeidler, Melchior 5
 Zénón 199, 200, 201, 203
 Zieger 164
 Zimtarsch, Joachim (Címdarsus) 4
Zólyom (Zvolen, Veterozolium)
 11
 Zoroaszter 236, 237, 306, 307
 Ztutschius, Andreas 8
Zubinga *vide* **Szeben**
Zürich 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44,
 46, 47, 53, 56, 63, 65, 68, 73,
 74, 166
Zsolca 79
Zsolna (Zilina; Solna) 17, 19, 21,
 23